

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

सान्दर्भिक अंश

भाग-२

नागरिकता

धारा ८ संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखतको नागरिकता

- (३) नेपाल सरहदभित्र फेला परेको पितृत्व मातृत्वको ठेगान नभएको प्रत्येक नाबालक निजको बाबु वा आमा फेला नपरेसम्म वंशजको आधारमा नेपाली नागरिक ठहर्नेछ ।

भाग-३

मौलिक हक

धारा १२. स्वतन्त्रताको हक

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइनेछैन ।

धारा १३. समानताको हक

- (१) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिनेछैन ।
(२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिनेछैन ।
(३) राज्यले नागरिकहरूबीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराका आधारमा भेदभाव गर्नेछैन ।
तर महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, बूढा तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिनेछैन ।
(४) समान कामका लागि महिला र पुरुषबीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिनेछैन ।

धारा १६. वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुनेछ ।
(२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आधारभूत स्वास्थ्यसेवा निःशुल्क रूपमा पाउने हक हुनेछ ।

धारा १७. शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक

- (१) प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
(२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

धारा २०. महिलाको हक

- (४) पैंत्रिक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुनेछ ।

धारा २२. बालबालिकाको हक

- (१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुनेछ ।
(२) प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।
(३) प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषणविरुद्धको हक हुनेछ । यस्तो शोषणजन्य कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरेबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।
(४) असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा परेका सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यका लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ ।
(५) कुनै पनि नाबालकलाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइनेछैन ।

धारा २९. शोषणविरुद्धको हक

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषणविरुद्धको हक हुनेछ ।
(२) प्रथा, परम्परा वा प्रचलनका नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइनेछैन ।
(३) मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइनेछैन ।
(४) कसैलाई पनि निजको इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन पाइनेछैन ।

धारा ३०. श्रमसम्बन्धी हक

- (१) प्रत्येक कामदारकर्मचारीलाई उचित श्रमअभ्यासको हक हुनेछ ।

भाग-४

राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू

धारा ३३. राज्यको दायित्व

राज्यको दायित्व देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(ड) राज्यपक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

धारा ३५. राज्यका नीतिहरू

(९) राज्यले एकल महिला, अनाथ, बालबालिका, असहाय, बृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र लोपोन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८
बालबालिकाको हकहितको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन

प्रस्तावना

बालबालिकाको हक, हितको संरक्षण गरी तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकास गर्न समयानुकूल कानुनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको शासनकालको एक्काइसौं वर्षमा संसदले यो ऐन बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ :** (१) यस ऐनको नाम “बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८” रहेको छ ।
(२) यो ऐन नेपाल सरकार^१ले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ* ।
२. **परिभाषा :** विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,:
- (क) “बालक” भन्नाले सोष्ट्र वर्षको उमेर पूरा नगरेको बालबालिका सम्झनुपर्छ ।
(ख) “संरक्षक” भन्नाले बालकको संरक्षण गर्नको निमित्त दफा २२ बमोजिम नियुक्त भएको संरक्षक सम्झनुपर्छ ।
(ग) “बालकल्याण समिति” भन्नाले बालकहरूको संरक्षण तथा कल्याणको लागि दफा ३२ बमोजिम गठन गरिएको केन्द्रीय बालकल्याण समिति तथा जिल्ला बालकल्याण समिति सम्झनुपर्छ ।
(घ) “बालकल्याण अधिकारी” भन्नाले दफा ३३ बमोजिम नेपाल सरकार^२द्वारा नियुक्त भएको बालकल्याण अधिकारी सम्झनुपर्छ र सो शब्दले निजको काम गर्न तोकिएको अन्य कुनै व्यक्ति वा कर्मचारीलाई समेत जनाउँछ ।
(ङ) “बेवारिस बालक” भन्नाले त्यस्तो बालक सम्झनुपर्छ :-
(१) जसको हेरचाह गर्नको निमित्त बाबु आमा वा परिवारको अन्य कुनै सदस्य छैन ।
(२) जसको बाबु आमा वा परिवारका सदस्य भएपनि तिनीहरूबाट तिरस्कृत भएको छ ।
(३) जसको जीविकोपार्जनको कुनै स्रोत छैन ।
(च) “बालकल्याण गृह” भन्नाले बेवारिस बालकको पालनपोषणको निमित्त नेपाल सरकारले दफा ३४ बमोजिम स्थापना गरेको बालकल्याण गृह सम्झनुपर्छ ।
(छ) “बालकल्याण गृह प्रमुख” भन्नाले बालकल्याण गृहको प्रमुखको हैसियतले काम गर्ने व्यक्ति सम्झनुपर्छ र सो शब्दले निजको अनुपस्थितिमा निजको काम गर्ने व्यक्तिलाई समेत जनाउँछ ।
(ज) “बालसुधार गृह” भन्नाले दफा ४२ बमोजिम नेपाल सरकारले स्थापना गरेको वा सो प्रयोजनको निमित्त उपयोगमा ल्याएको सुधार गृह सम्झनुपर्दछ ।
(झ) “तोकिएको” वा “तोकिएबमोजिम” भन्नाले यो ऐन अर्न्तगत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिएबमोजिम सम्झनुपर्छ ।

परिच्छेद-२

बालकहरूको हक अधिकार

३. **बालकको नाम राख्ने र जन्म मिति कायम गर्ने :** (१) प्रत्येक बालक जन्मेपछि निजको बाबु भए बाबुले, बाबु नभए आमाले र आमा पनि नभए परिवारका अन्य सदस्यले आफ्नो धर्म, संस्कृति र चलनअनुसार बालकको नाम राखिदिनुपर्छ । बालकको बाबु, आमा वा परिवारको कुनै सदस्य जीवित नरहेकोमा वा पत्ता नलागेकोमा बालकलाई पाल्ने व्यक्ति वा संस्थाले नाम राखिदिनुपर्छ ।
(२) कुनै बालकको जन्म मिति पत्ता लाग्न नसकेकोमा त्यस्तो बालकलाई पाल्ने व्यक्ति वा संस्थाले दर्तावाल चिकित्सकको राय लिई निजको जन्ममिति कायम गरिदिनुपर्छ । अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म सोही मितिलाई बालकको जन्ममिति मानिनेछ ।

^१ केही नेपाल कानुन संशोधन गर्ने ऐन २०६३ द्वारा रूपान्तरण

* नेपाल राजपत्र, २०५०/११ अतिरिक्ताङ्क १ को सूचनाअनुसार नेपाल राज्यभर २०५० साल वैशाख १ गते देखि लागू भएको

^२ केही नेपाल कानुन संशोधन गर्ने ऐन २०६३ द्वारा रूपान्तरण

४. **पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचारको अधिकार :** (१) बाबु, आमाले आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्थाअनुसार प्रत्येक बालकको पालनपोषण गर्नुको अतिरिक्त निजको शिक्षा, स्वास्थ्योपचार, खेलकुद तथा मनोरञ्जन सुविधाहरूको व्यवस्था पनि गर्नुपर्छ ।
 (२) बाबु, आमा वा संरक्षकले आफ्ना बालकलाई रोगबाट बचाउन दिनुपर्ने खोपहरू दिलाउनुपर्छ । यस कार्यमा स्थानीय निकायहरू र नेपाल सरकारका सम्बद्ध निकायहरूले सहयोग गर्नुपर्छ ।
 (३) गर्भिणी र सुत्केरी अवस्थाका आमाहरूको उचित स्वास्थ्यस्याहारको व्यवस्था गर्नमा नेपाल सरकारले सहयोग गर्नुपर्छ ।
 (४) बाबुआमाको लागि प्रतिरोधात्मक र प्रतिकारात्मक स्वास्थ्यस्याहार, परिवार नियोजनसम्बन्धी सरसल्लाह शिक्षा र सेवाहरूको व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारले सहयोग गर्नुपर्छ ।
५. **पालनपोषण आदिमा छोरा वा छोरी तथा छोरा छोरा वा छोरी छोरीमा भेदभाव गर्न नहुने :** बालकको पालनपोषण शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचारमा छोरा वा छोरीको आधारमा मात्र वा छोराछोरा वा छोरीछोरीका बीच कुनै भेदभाव गर्नुहुँदैन ।
६. **बैवाहिक सम्बन्ध हुनु अघि वा पछि जन्मेका बालक वा धर्मपुत्र वा आफूले जन्माएको बालकको बीच भेदभाव गर्न नहुने :** (१) कुनै स्त्री पुरुषको बीचमा बैवाहिक सम्बन्ध कायम हुनु अघि वा बैवाहिक सम्बन्ध कायम भई सकेपछि जन्मेका बालकहरूको पालनपोषण, शिक्षा वा स्वास्थ्योपचारमा कुनै भेदभाव गर्नुहुँदैन ।
 (२) आफूले जन्माएको बालक तथा आफूले राखेको धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको बीच कुनै किसिमको भेदभाव गर्नु हुँदैन ।
७. **क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्न नहुने :** बालकप्रति क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्नु हुँदैन । तर बाबु, आमा, परिवारका सदस्य रक्षक वा शिक्षकले बालकको हितको लागि हप्काएको वा सामान्य पिटाई गरेकोमा यस दफाको उल्लंघन गरेको मानिनेछैन ।
८. **भेटघाटको सुविधा दिनुपर्ने :** (१) बैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद भई वा अरू कुनै कारणबाट बाबु र आमा भिन्न बसेको अवस्थामा बाबुसँग बसेको बालकलाई आमासँग र आमासँग बसेको बालकलाई बाबुसँग समय समयमा भेटघाट गर्न वा केही समयको निमित्त साथ बस्न दिनुपर्नेछ । तर त्यसरी बाबु वा आमासँग भेटघाट गर्न वा बस्न दिँदा बालकको हितको प्रतिकूल हुने कुनै मनासिव कारण भएमा त्यस्तो भेटघाटको वा साथ बस्ने सुविधा दिनबाट अदालतले रोक लगाउन सक्नेछ ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिम बाबुआमासँग भेटघाट गर्ने पटक वा साथ बस्ने अवधिको सम्बन्धमा बाबु र आमाको बीच मतैक्य हुन नसकेमा अदालतले तोकेको पटक वा अवधिको निमित्त भेट गर्न वा साथ बस्न दिनुपर्नेछ ।
९. **धर्मपुत्र र धर्मपुत्रीले आफ्नो बाबु आमासँग भेटघाट, पत्राचार गर्न पाउने :** कानुनको रीत पुऱ्याई कसैको छोरा वा छोरीलाई धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री राख्ने व्यक्तिले त्यस्तो धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीले चाहेमा तिनीहरूलाई जन्म दिने बाबु आमासँग नियमित रूपमा भेट गर्न वा पत्राचार गर्न दिनुपर्छ ।
१०. **आमा र आमाको बाबुको नाम उल्लेख गर्न पाउने :** कुनै औपचारिक काम कारवाही वा लिखतमा कानुनबमोजिम बाबु र बाजेको नाम खुलाउनुपर्ने अवस्थामा बाबुको पत्ता नलागेसम्म बालकले आमा र आमाको बाबुको नाम उल्लेख गर्न सक्नेछ । बाबु र आमा दुवै पत्ता नलागेको बालकको हकमा निजलाई पाल्ने व्यक्ति वा संस्थाले बाबु आमा पत्ता नलागेको भनी लेखिदिएमा त्यस्तो बालकले बाबु, आमा वा बाजेको नाम उल्लेख नगरे पनि हुन्छ ।
११. **बालक र अपराधिक दायित्व :** (१) कानुनबमोजिम अपराध ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्ति सो काम गर्दा दश वर्षमुनिको बालक रहेछ भने निजलाई कुनै प्रकारको सजाय हुन सक्दैन ।
 (२) बालकको उमेर दश वर्ष वा सो भन्दा माथि र चौध वर्ष भन्दा कम रहेछ भने निजलाई कानुनबमोजिम जरिवाना हुने कुनै अपराध गरेकोमा हप्काई, सम्झाइबुझाई र कैद हुने गरेकोमा कसुर हेरी छ महिनासम्म कैद हुन्छ ।
 (३) चौध वर्ष वा सोभन्दा माथि र सोह्र वर्षभन्दा मुनिको बालकले कुनै अपराध गरे निजलाई कानुनबमोजिम उमेर पुगेका व्यक्तिलाई हुने सजायको आधा सजाय हुन्छ ।
 (४) बालकलाई सिकाई कसैले कुनै अपराध गर्न लगाएको रहेछ भने सो सिकाउनेलाई निज आफैले अपराध गरेसरह कानुनबमोजिम पूरा सजाय हुन्छ ।
१२. **अयोग्यता वा पटक कायम नहुने :** (१) कुनै अपराध गरेको कारणबाट कानुनबमोजिम कुनै पद वा सुविधा प्राप्त गर्न कुनै व्यक्ति अयोग्य हुने रहेछ भने पनि बाल्यावस्थामा गरेको त्यस्तो अपराधबाट त्यस्तो किसिमको अयोग्यता निजको हकमा सिर्जना भएको मानिनेछैन ।
 (२) सजाय गर्ने प्रयोजनको निमित्त पटक कायम गर्दा बाल्यावस्थामा गरेको अपराधको गणना गरिनेछैन ।
 (३) बालकले एउटै अपराध एक पटक भन्दा बढी गरेको भए पनि पटकको आधारमा निजलाई थप सजाय गरिनेछैन ।
१३. **माग्ने काममा लगाउनु वा मुद्दा नहुने :** (१) धार्मिक वा सांस्कृतिक रीतिस्थितिको पालन गर्दा बाहेक कुनै पनि बालकलाई भिक्षा माग्ने काममा लगाउनुहुँदैन ।

- (२) सन्यासी, भिक्षु र फकीर बनाउने उद्देश्यले कुनै पनि बालकलाई मुड्नुहुंदैन र मुडेको भए पनि त्यसलाई कानुनी मान्यता प्राप्त हुनेछैन ।
- (३) यो ऐन प्रारम्भ हुनु अघि सन्यासी, भिक्षु वा फकीर बनाइएको बालकले चाहेमा त्यस्तो भेष त्यागेर पारिवारिक जीवन ग्रहण गर्न सक्नेछ ।
- १४. देवी देवताको नाउँमा बालकलाई चढाउनु नहुने :** (१) कसैले आफ्नो वा अरू कसैको बालकलाई किनी वा कुनै प्रलोभन दिई वा अरू कुनै किसिमको करकाप वा अनुचित प्रभावमा पारी आफ्नो कुनै भाकल वा अन्य कुनै धार्मिक अभिप्राय पूरा गर्ने उद्देश्यले कुनै देवी देवताको नाउँमा चढाउनु वा समर्पण गर्नु हुंदैन ।
- (२) कसैले पनि आफ्नो बालकलाई उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कुनै रकम लिई कसैलाई बिक्री गरी दिन वा अरू कुनै प्रकारले हस्तान्तरण गरी दिन हुंदैन ।
- (३) कुनै पनि देवस्थलका पण्डा, पुजारी, धामी वा मुखियाले उपदफा (१) बमोजिमको काम गर्न कसैलाई पनि प्रोत्साहन दिनु हुंदैन र कसैले कुनै बालकलाई कुनै देवीदेवताको मन्दिरमा चढाउन वा समर्पण गर्न ल्याएमा सो बमोजिमको धार्मिक विधिविधान आफैले सम्पन्न गर्न वा अरूलाई पनि सो गर्ने अनुमति दिनुहुंदैन ।
- (४) यो ऐन प्रारम्भ भएपछि उपदफा (१), (२), र (३) को बर्खिलाप कुनै काम भए गरेको रहेछ भने सो काम नभएसरह मानी बालकका बाबु आमा वा ती नभएमा निजको परिवारका सदस्यले नै त्यस्तो बालकलाई आफू साथ राखी परिवारका अन्य सदस्यसहर पालनपोषण, शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचारको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (४) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि यो ऐन प्रारम्भ हुँदाको बखत सोह्र वर्ष उमेर नपुगेको उपदफा (१) र (२) मा लेखिएको बालकलाई निजको बाबु, आमा मध्ये जो जीवित छन् तिनैले त्यस्तो बालकको पालनपोषण गर्नुपर्नेछ ।
- १५. कठोर सजाय दिन नहुने :** प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि बालकलाई नेल, हतकडी लगाउन, एकान्त कारावासमा राख्न वा कुनै अपराध गरे वापत कैदको सजाय पाएमा उमेर पुगेका कैदीको साथमा राख्न हुंदैन ।
- १६. बालकलाई अनैतिक पेसामा संलग्न गराउन नहुने :** (१) कसैले पनि बालकलाई अनैतिक पेसामा लगाउन वा प्रयोग गर्न हुंदैन ।
- (२) बालकलाई अनैतिक पेसामा लगाउने उद्देश्यले निजको फोटो खिच्न वा खिच्ने अनुमति दिन वा त्यस्तो फोटो वितरण गर्न वा प्रदर्शन गर्नुहुंदैन ।
- (३) कुनै बालकको चरित्रमा आघात पर्ने किसिमको निजको व्यक्तिगत घटना, विवरण वा फोटोको प्रकाशन, मुद्रण, प्रदर्शन वा वितरण गर्नु हुंदैन ।
- (४) बालकलाई मादक पदार्थ लागू औषध वा यस्तै अन्य नशालु पदार्थको बिक्री वितरण वा ओसारपसार गर्ने काममा लगाउनु हुंदैन ।
- १७. ***
- १८. ***
- १९. कानुनव्यवसायी नभएमा बालकको मुद्दाको कारबाई किनारा नहुने :** (१) कुनै बालकको विरुद्ध लगाइएको फौजदारी अभियोगमा निजको प्रतिरक्षा गर्ने कानुनव्यवसायी नभएमा अदालतले मुद्दाको कारबाई वा किनारा गर्नेछैन ।
- (२) उपदफा (१) मा उल्लिखित अवस्थामा सम्बन्धित अदालतले नै नेपाल सरकारको तर्फबाट नियुक्त भएको वैतनिक कानुनव्यवसायी वा अन्य कुनै इच्छुक कानुनव्यवसायीको सेवा उपलब्ध गराइदिनुपर्छ ।
- २०. हकको प्रचलन :** (१) यस परिच्छेदमा उल्लेख भएको हकको प्रचलनको लागि बालकको तर्फबाट जोसुकैले पनि बालक रहे बसेको इलाकाको जिल्ला अदालतमा निवेदन दिनसक्नेछ । यस्तो निवेदन पर्न आएमा सम्बन्धित अदालतले जांचबुझ गरी मनासिव आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरी हकको प्रचलन गराई दिन सक्नेछ । तर दफा ८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम बालकको भेटघाट वा बसाइमा रोक लगाउने कुरामा सम्बन्धित बालकको बाबु वा आमाको निवेदनको आधारमा मात्र त्यस्तो कारवाइ चलाउन र आदेश दिन सक्नेछ ।
- (२) कसैले यस परिच्छेदद्वारा प्रदत्त अधिकारमा आघात पुऱ्याएबाट कसैलाई कुनै क्षति पुग्न गएको रहेछ भने अदालतले उपदफा ९ र १० बमोजिम आज्ञा, आदेश वा पुर्जा जारी गर्दा मनासिव माफिकको क्षतिपूर्ति भराउने निर्णय पनि गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद-३

बालकको संरक्षण र संरक्षकको न्यवस्था

- २१. एकाघरका कोही नहुने बालकको हेरचाह र निजको सम्पत्तिको जिम्मा :** (१) कुनै बालकको हेरचाह गर्न एकाघरका कोही नातेदार नभएको कुराको जानकारी बालकल्याण अधिकारी वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्राप्त हुन आएमा निजले त्यस्तो बालकको पालनपोषणको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । त्यस्तो व्यवस्था मिलाउंदा सकभर बालकलाई निजको नजिकको

* बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ द्वारा खारेज

* बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ द्वारा खारेज

नातेदारको जिम्मा लगाईदिनुपर्छ । त्यस्तो नातेदार कोही नभएमा सो बालकको पालनपोषणको निमित्त निजलाई कुनै इच्छुक व्यक्ति वा संस्थाको जिम्मा दिन सकिनेछ । बालकको पालनपोषणको जिम्मा लिने कुनै नातेदार, व्यक्ति वा संस्था नभएमा त्यस्तो बालकलाई नजिकको बालकल्याण गृहमा बुझाई दिनुपर्छ ।

- (२) उपदफा (१) मा उल्लिखित बालकको कुनै सम्पत्ति भएमा बालकल्याण अधिकारी वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले त्यसको फाँटवारी तयार गरी त्यसमा कम्तीमा दुई जना स्थानीय व्यक्तिलाई साक्षी राखी त्यसको एक प्रति आफ्नो कार्यालयमा राखेर अर्को प्रति बालकको पालनपोषणको जिम्मा लिने व्यक्ति वा संस्थालाई बुझाउनुपर्छ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम तयार पारिएका फाँटवारी र सोबमोजिमको सम्पत्ति बालकको पालनपोषणको जिम्मा लिने व्यक्ति, संस्था वा बालकल्याण गृहलाई कागज गराई जिम्मा लगाई दिनुपर्छ । बालकको सम्पत्ति जिम्मा नलगाउन्जेलसम्म त्यसको रेखदेख तथा संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी बालकल्याण अधिकारी रहेकोमा निजको र निज नभएमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हुनेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम बुझी लिएको सम्पत्तिको आयस्ताबाट बालकको पालनपोषणको जिम्मा लिने व्यक्ति, संस्था वा बालकल्याण गृहले सम्बन्धित बालकको पालनपोषण, शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचारको निमित्त खर्च गर्न सक्नेछ । त्यस्तो सम्पत्तिको सम्बन्धमा यस ऐन अन्तर्गत संरक्षकलाई भएका अधिकार र निजले पालन गर्नुपर्ने सर्त बालकको सम्पत्ति जिम्मा लिने व्यक्ति, संस्था वा बालकल्याण गृहको हुनेछ ।

२२. संरक्षकको नियुक्ति : (१) बाबु, आमा वा एकाघरका उमेर पुगेका कोही नातेदार जीवित नरहेको वा भएपनि शारीरिक वा मानसिक अशक्तताको कारणले बालकको पालनपोषण तथा रेखदेख गर्न नसक्ने भएमा त्यस्तो बालकलाई कुनै संरक्षकको जिम्मा लगाउनको निमित्त जोसुकैले पनि बालकल्याण अधिकारी समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ । यस्तो निवेदन पर्न आएमा बालकल्याण अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो बालकको निमित्त यस दफाको अन्य कुराको अधीनमा रही संरक्षक नियुक्ति गरिदिनुपर्दछ ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम संरक्षक नियुक्त गर्दा सकभर नजिकको हकवालालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । तर नजिकको हकवालालाई पारिवारिक द्वेष, झै झगडा वा अरू कुनै कारणले गर्दा त्यस्तो हकवालाको सट्टा टाढाको हकवाला वा अन्य व्यक्तिलाई संरक्षक नियुक्त गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण जनाई बालकल्याण अधिकारीले उपयुक्त ठहर्‍याएको अन्य कुनै हकवाला वा व्यक्तिलाई संरक्षक नियुक्त गर्न सक्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई संरक्षक नियुक्त गर्नु अघि निजको स्वीकृति लिनुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कुनै व्यक्ति संरक्षक नियुक्त हुन वा कायम रहन सक्नेछैन :
  - (क) मानसिक रोगले पीडित भएको,
  - (ख) पच्चीस वर्षको उमेर पूरा नगरेको,
  - (ग) दफा २८ बमोजिम संरक्षकबाट हटाइएको,
  - (घ) नैतिक पतन देखिने कुनै कसुरमा अदालतबाट दोषी ठहरी सजाय पाएको, वा
  - (ङ) साहूको दामासाहीमा परेको ।
- (५) बालकको संरक्षक बन्न कसैले मन्जुर नगरेमा वा संरक्षक हुन सक्ने उपयुक्त व्यक्ति फेला नपरेमा त्यस्तो बालकलाई बालकल्याण अधिकारीले कुनै बालकल्याण गृहमा पठाई दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- (६) बालकलाई उपदफा (२) बमोजिम संरक्षकको जिम्मा लगाउँदा वा उपदफा (५) बमोजिम बालकल्याण गृहको जिम्मा लगाउँदा निजको कुनै सम्पत्ति भएमा सो समेत जिम्मा लगाईदिनुपर्छ । त्यसरी सम्पत्ति जिम्मा लगाउँदा त्यसको फाँटवारी तयार गरी एक प्रति आफ्नो कार्यालयमा राखी अर्को प्रति सम्पत्ति बुझ्ने संरक्षक वा बालकल्याण गृहप्रमुखलाई बुझाईदिनुपर्छ ।
- (७) उपदफा (६) बमोजिम बुझी लिएको सम्पत्तिको आयस्तालाई संरक्षक वा बालकल्याण गृहप्रमुखले सम्बन्धित बालकको पालनपोषण, शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचारको निमित्त हिसाब राखी खर्च गर्न सक्नेछ ।

२३. बालकको हित तथा सम्पत्तिको संरक्षण गर्नुपर्ने : (१) बालकको हितको संरक्षण गर्नु संरक्षकको मुख्य कर्तव्य हुनेछ ।

- (२) संरक्षकले अरू कुराको अतिरिक्त देहायको कुरामा विशेष ध्यान दिनुपर्छ :-
  - (क) बालकको शारीरिक एवं मानसिक विकासलाई अभिवृद्धि गर्ने किसिमबाट निजको पालनपोषण गर्ने,
  - (ख) बालकको बौद्धिक विकासमा सघाउ पुऱ्याउने किसिमको शिक्षाको प्रबन्ध गर्ने,
  - (ग) बालकलाई खराब लत वा सङ्गतमा पर्न नदिने,
  - (घ) बालकको सम्पत्तिको अद्यावधिक लगत राख्ने र त्यसको संरक्षण गर्ने ।
- (३) कुनै बालकको सम्पत्ति वा आयस्ता अरूले खाएको भए त्यसलाई उपर गर्न र रोक्का रहेको सम्पत्ति फुकुवा गराउन संरक्षकले आवश्यक कारवाही चलाउनुपर्छ । सो प्रयोजनको लागि संरक्षकले बालकको तर्फबाट अड्डा अदालतमा निवेदन, उजुरी वा फिरादपत्र दिन वा अन्य आवश्यक कानुनी कारवाही चलाउन सक्नेछ ।

२४. संरक्षकले गर्न हुने कामहरू : संरक्षकले बालकको पालनपोषण, शिक्षा र स्वास्थ्योपचारको लागि आवश्यक परेको खर्च व्यहोर्नको लागि बालकको कुनै अचल सम्पत्ति कसैलाई कमाउन वा बहालमा दिन सक्नेछ ।

२५. संरक्षकले गर्न नहुने काम : संरक्षकले देहायको कुनै काम गर्नुहुँदैन :-

- (क) बालकलाई निजको शारीरिक क्षमताले भ्याउनेभन्दा बढी परिश्रम गर्ने काममा लगाउन,
- (ख) बालकलाई निजको धार्मिक वा सांस्कृतिक रीतिरिथितिमा आघात पुग्न जाने कुनै काममा लगाउन वा त्यस्तो काममा निजको सम्पत्ति उपयोग गर्न, वा
- (ग) पछि आफूले लिने मनसायले बालकको सम्पत्ति अरू कसैलाई बिक्री गर्न ।

२६. संरक्षकले प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने : (१) संरक्षकले बालकको पालनपोषण, स्वास्थ्य र शिक्षाको निमित्त आफ्नो तर्फबाट गरेको खर्च र बालकको सम्पत्तिबाट भएको आय र त्यसबाट निजको पालनपोषणको निमित्त गरिएको खर्चको विवरण समेत खुलाई सम्बन्धित बालकल्याण अधिकारी समक्ष प्रत्येक वर्ष बैशाख मसान्तभित्र प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्छ । (२) उपदफा (१) बमोजिम पेस भएको प्रतिवेदनमा उल्लिखित व्यहोरा वा तथ्याङ्कको विश्वसनीयता जाँच बालकल्याण अधिकारीले सम्बन्धित बालक वा निजको सम्पत्ति रहेको ठाउँको निरीक्षण गर्न गराउन सक्नेछ । त्यस प्रयोजनको निमित्त बालकल्याण अधिकारीले सम्बन्धित बालकलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराएर आवश्यक सोधपुछ गर्न पनि सक्नेछ । त्यसरी बालकलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराउन बालकल्याण अधिकारीले आदेश दिएमा निजलाई उपस्थित गराउनु संरक्षकको कर्तव्य हुनेछ ।

२७. अनुमति लिएर संरक्षकले अवकाश लिन सक्ने : (१) यस ऐनबमोजिम नियुक्त भएको संरक्षकले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न असमर्थ भई अवकाश लिन चाहेमा त्यसको कारण उल्लेख गरी कम्तीमा एक महिना अघि बालकल्याण अधिकारी समक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ । संरक्षकले त्यसरी निवेदन दिएमा आफूले जिम्मा लिएको बालकको सम्पत्ति र निवेदन दिएको मिति सम्मको खर्चको फाटंबारी पनि पेस गर्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम परेको निवेदनको व्यहोरा मुनासिव देखिए बालकल्याण अधिकारीले संरक्षकको जिम्मा रहेको सम्पत्ति कुनै कार्यालय वा व्यक्तिलाई बुझाउन लगाई निजलाई अवकाश लिन अनुमति दिनेछ ।

२८. संरक्षकलाई हटाउन सकिने : संरक्षकले दफा २३, २४ वा २५ को विपरीत कुनै काम गरेको वा दफा २६ बमोजिम प्रतिवेदन दिएमा भूटो विवरण पेस गरेको प्रमाणित भएमा बालकल्याण अधिकारीले त्यस्तो संरक्षकलाई हटाउन सक्नेछ ।

२९. अर्को संरक्षक नियुक्त गरिने : (१) कुनै संरक्षकको मृत्यु भएमा वा दफा २२ को उपदफा (४) को कुनै अवस्था परी संरक्षक कायम रहन नसक्ने भएमा वा दफा २७ बमोजिम अवकाश लिएमा वा दफा २८ बमोजिम हटाइएमा त्यस्तो संरक्षकको सट्टा बालकल्याण अधिकारीले दफा २२ को अधीनमा रही अर्को संरक्षक नियुक्त गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम संरक्षकबाट हटेको वा संरक्षक कायम नरहेकोमा त्यस्तो संरक्षकले बालकको कुनै सम्पत्ति बुझी लिएको भए त्यस्तो सम्पत्ति र सोसम्बन्धी कागजात समेत बालकल्याण अधिकारीले तोकेको कार्यालय वा व्यक्तिलाई बुझाउनुपर्नेछ ।

३०. पर्याप्त आयस्ता नहुने बालकको पालनपोषण : (१) पर्याप्त आयस्ता वा सम्पत्ति नभएको वा भएर पनि त्यस्तो सम्पत्तिलाई अरू कसैले गैरकानुनी तरिकाबाट दबाईछिपाई उपभोग गरेबाट कुनै बालकको पालनपोषण उचित ढङ्गबाट हुन नसक्ने भएमा संरक्षकले सरकारी सहायताको निमित्त प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ र सो व्यहोरा मुनासिव देखिए प्रमुख जिल्ला अधिकारीले आवश्यक सरकारी सहायता उपलब्ध गराईदिनुपर्छ । त्यस्तो सहायता उपलब्ध हुन नसक्ने अवस्थामा बालकलाई निजको बालकल्याण गृहमा राख्ने व्यवस्था मिलाई दिनुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कुनै बालकलाई बालकल्याण गृहको जिम्मा लगाइएमा त्यसरी जिम्मा लगाइएको मितिदेखि बालकप्रति संरक्षकको दायित्व समाप्त भएको मानिनेछ ।

३१. संरक्षकले पारिश्रमिक पाउने : (१) बालकल्याण अधिकारीले बालकको सम्पत्ति र आयस्ताको विचार गरी संरक्षकको पारिश्रमिक तोकिदिनेछ ।

(२) दफा २३ को उपदफा (३) बमोजिम बालकको सम्पत्ति र आयस्ता उपर गर्न लागेको मुनासिव माफिकको खर्च र त्यसरी उपर गरेको सम्पत्तिको पंचकिर्ते मोलको वा आयस्ताको पांच प्रतिशतमा जुन बढी हुन्छ त्यति रकम संरक्षकले पारिश्रमिक स्वरूप लिन सक्नेछ ।

(३) बालकको पालनपोषण, शिक्षा वा स्वास्थ्योपचारको निमित्त संरक्षकले आफ्नो तर्फबाट कुनै खर्च गरेको भए सो खर्च समेत बालकको आयस्ताबाट असूल गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद-४

कल्याणकारी न्यवस्था

३२. केन्द्रीय तथा जिल्ला बालकल्याण समितिको गठन : (१) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी सामाजिक कार्यकर्ता, महिला सामाजिक कार्यकर्ता, चिकित्सकहरू, बाल मनोबैज्ञानिक र शिक्षकहरू मध्येबाट समेत सदस्य रहने गरी बढीमा

एक्काइस जना सदस्यहरू भएको एक केन्द्रीय बालकल्याण समिति गठन गर्नेछ । केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा रहने अध्यक्ष र सदस्यहरूको नाम सोही सूचनामा तोकिएबमोजिम हुनेछ । नेपाल सरकारको नीति र निर्देशनको अधीनमा रही सो समितिले काम गर्नेछ ।

(२) प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा प्रत्येक जिल्लामा एक जिल्ला बालकल्याण समिति गठन गरिनेछ । जिल्ला बालकल्याण समितिमा अन्य व्यक्तिको अतिरिक्त खास गरीकन देहायका व्यक्तिहरू मध्येबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तोकेको व्यक्तिहरू रहनेछन् :-

- (क) सामाजिक सेवामा कार्यरत व्यक्तिहरू
  - (ख) बालकको हक हितसम्बन्धी कार्यमा संलग्न सामाजिक कार्यकर्ता
  - (ग) महिला सामाजिक कार्यकर्ता
  - (घ) चिकित्सकहरू
  - (ङ) बालमनोवैज्ञानिकहरू
  - (च) शिक्षकहरू ।
- (३) केन्द्रीय बालकल्याण समिति तथा जिल्ला बालकल्याण समितिका पदाधिकारीहरूको कार्यकाल चार वर्षको हुनेछ र निजहरू पुनर्नियुक्तिको लागि ग्राह्य हुनेछन् ।
- (४) जिल्ला बालकल्याण समितिको अध्यक्ष जिल्ला बालकल्याण समितिका सदस्यहरूले आफू मध्येबाट तोकेको व्यक्ति हुनेछ र यसरी अध्यक्ष नतोकिएसम्म प्रमुख जिल्ला अधिकारी नै सो समितिको अध्यक्ष भई काम गर्नेछ ।
- (५) प्रत्येक जिल्ला बालकल्याण समितिले जिल्लास्तरमा सञ्चालित बालकल्याणकारी क्रियाकलापको सम्बन्धमा वैशाख मसान्तसम्ममा केन्द्रीय बालकल्याण समितिसमक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने छ । जिल्ला बालकल्याण समितिहरूबाट प्राप्त वार्षिक प्रतिवेदनको आधारमा केन्द्रीय बालकल्याण समितिले बालकसम्बन्धी राष्ट्रव्यापी प्रतिवेदन तयार गरी प्रत्येक वर्ष आषाढ मसान्तसम्ममा नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्नेछ ।
- (६) यस ऐनमा लेखिएदेखि बाहेक केन्द्रीय बालकल्याण समिति र जिल्ला बालकल्याण समितिको अन्य काम, कर्तव्य, अधिकार तथा कार्यविधि तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

३३. बालकल्याण अधिकारीको नियुक्ति : (१) नेपाल सरकारले आवश्यक सङ्ख्यामा बालकल्याण अधिकारीको नियुक्ति गर्नेछ । बालकल्याण अधिकारीको नियुक्ति नहुन्जेलसम्म यस ऐनबमोजिम निजलाई प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्न पाउने गरी नेपाल सरकारले अन्य कुनै व्यक्ति वा कर्मचारीलाई तोक्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) अन्तर्गत नियुक्त भएको वा तोकिएको बालकल्याण अधिकारीले जिल्ला बालकल्याण समितिको सामान्य नियन्त्रण तथा निर्देशनको अधीनमा रही काम गर्नुपर्नेछ ।

(३) यस ऐनमा लेखिएदेखि बाहेक बालकल्याण अधिकारीको अन्य काम, कर्तव्य, अधिकार तथा सेवाको सर्त तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

३४. बालकल्याण गृहको स्थापना र सञ्चालन : (१) नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार नेपाल अधिराज्यको विभिन्न क्षेत्रमा बालकल्याण गृहको स्थापना गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बालकल्याण गृहको स्थापना नभएसम्म अरू कुनै व्यक्ति वा संस्थाद्वारा सञ्चालित बालकल्याण गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रलाई बालक राख्ने प्रयोजनको निमित्त नेपाल सरकारले उपयोग गर्न सक्नेछ । तर यस उपदफामा लेखिएको कुनै कुराले पनि त्यस्तो बालकल्याण गृह, अनाथालय वा केन्द्रको सञ्चालनमा हस्तक्षेप गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई दिएको मानिनेछैन ।

३५. बेवारिस बालकलाई बालकल्याण गृहमा राखिने: (१) बालकल्याण अधिकारी वा प्रहरी कर्मचारी आफैले कुनै बेवारिस बालक फेला पारेमा वा अरू कुनै व्यक्तिले बुझाउन ल्याएमा त्यस्तो बालकको सम्बन्धमा यथासम्भव तीन पुरते नाम, थर, ठेगाना, फोटो तथा शरीरमा रहेको कुनै विशेष चिह्न सहितको विवरण र औंठाको छापसमेत आफ्नो कार्यालयमा राखी त्यस्तो बालकलाई नजिकको बालकल्याण गृहमा बुझाउनुपर्छ ।

(२) बस्ने ठाउँको अभाव भएमा बाहेक उपदफा (१) बमोजिम बुझाउन ल्याएको बेवारिस बालकलाई सम्बन्धित बालकल्याण गृहप्रमुखले बुझेर लिनुपर्छ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको कारण बालकल्याण गृहप्रमुखले बेवारिस बालकलाई बुझी नलिएमा निजलाई अर्को कुनै बालकल्याण गृहमा बुझाउन सकिनेछ ।

- (४) बालकल्याण गृहमा बस्ने बेवारिस बालकहरूलाई लिङ्गको आधारमा छुट्टाछुट्टै ठाउँमा राख्नुपर्छ ।
 (५) बेवारिस बालकको बाबु, आमा, नातेदार वा संरक्षकको पत्ता लगाउने प्रयोजनको निमित्त बालकल्याण अधिकारी, प्रहरी कार्यालय वा सम्बन्धित बालकल्याण गृहप्रमुखले त्यस्तो बालकको हुलिया तथा फोटोसहितको सूचना कुनै पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गराउन वा सञ्चारको अन्य माध्यमबाट प्रसारण गराउन सक्नेछन् ।

३६. बालकल्याण गृहमा राखिने अवधि : (१) बेवारिस बालकलाई साधारणतया सोह्र वर्षको उमेर पूरा नगरुन्जेलसम्म बालकल्याण गृहमा राखिनेछ ।

तर त्यस्तो उमेर पुगेको कुनै बालकलाई बालकल्याण गृहबाट विदा दिँदा निजलाई जीविकोपार्जनको समस्याको सामना गर्नुपर्ने स्थिति देखिएमा बढीमा अठार वर्षको उमेर पूरा नगरुन्जेलसम्म बालकल्याण गृहमा राख्न सकिनेछ ।

- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि अन्धा, अपाङ्ग, वा सुस्त मनस्थिति भएका बेवारिस बालकको हकमा तिनीहरूलाई राख्नको निमित्त व्यवस्था गरिएका बालकल्याण गृहमा नपठाइएसम्म त्यस्ता व्यक्तिको हकमा बालकल्याण गृहमा बस्ने उमेरको बन्देज लागू हुनेछैन ।
 (३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कुनै बेवारिस बालकको बाबु, आमा वा संरक्षकले बेवारिस बालकलाई साथ लैजान चाहेमा बालकल्याण गृह प्रमुखले जहिलेसुकै पनि लान दिनुपर्छ र त्यस्तोमा बालकलाई बुझी लिएको कागज गराई लिनुपर्छ ।

३७. व्यवसायिक तालिम दिन वा काममा लगाउन सहयोग गरिने : (१) बालकल्याण गृहमा बस्ने बेवारिस बालकहरूको रुचि वा ज्ञानको आधारमा निजहरूलाई व्यवसायिक तालिम वा पठनपाठनमा संलग्न गराइनेछ ।

- (२) कुनै किसिमको ज्ञान वा सीप हासिल गरिसकेको बेवारिस बालकलाई उसको ज्ञान वा सीपसित मिल्दो कुनै व्यावसायिक काममा संलग्न गराउन नेपाल सरकारले सहयोग गर्नेछ ।

३८. खर्च बुझाउने सर्तमा बालकलाई बालकल्याण गृहमा राख्न सकिने : (१) बारम्बार घरबाट भागेर हिँडिरहने स्वभावको बालकलाई निजको बाबु, आमा वा नातेदारले निजको पालनपोषणमा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च व्यहोर्न मञ्जुर गरेमा सम्बन्धित बालकल्याण गृहप्रमुखले त्यस्तो खर्च व्यहोर्ने मञ्जुरीको लिखत गराई सो बालकलाई बालकल्याण गृहमा राख्न अनुमति दिन सक्नेछ ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम बालकल्याण गृहमा राखिएको बालकले निर्धारित अवधि व्यतीत गरेपछि बालकल्याण गृहप्रमुखले निजलाई निजका बाबु, आमा वा नातेदारलाई जिम्मा लगाई दिनुपर्छ । त्यसरी जिम्मा लगाउँदा निजको पालनपोषणको सम्बन्धमा भएको खर्चको फाँटवारी सहित त्यस्तो बालकको पालनपोषण वापत बुझिलिएको रकममा केही बाँकी रहे सो पनि फिर्ता बुझाइदिनुपर्छ ।

- (३) बालकल्याण गृहप्रमुखले उपदफा (१) बमोजिम राखिएको कुनै बालक बालकल्याण गृहबाट भागेमा वा निजको मृत्यु भएमा त्यसको सूचना निजको बाबु, आमा वा नातेदारलाई तुरुन्त दिनुपर्छ र भागी गएकोमा निजलाई पत्ता लगाउन यथासम्भव प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

- (४) बालकल्याण गृहप्रमुखले उपदफा (२) बमोजिम बालकलाई निजको बाबु, आमा वा नातेदारको जिम्मा लगाउँदा निजको कुनै अचल सम्पत्ति बुझेको भए सो र सोसम्बन्धी कागजात पनि फिर्ता दिनुपर्छ ।

- (५) उपदफा (३) बमोजिम बालक भागी गएकोमा फेला नपरेमा वा बालकको मृत्यु भएकोमा निजको कुनै पनि मालसामान वा अचल सम्पत्ति भए निजको बाबु, आमा वा नातेदारलाई बुझाई दिनुपर्छ र त्यस्तो बालकको सम्बन्धमा भएको कुनै खर्च लिन बाँकी भए सो पनि निजको बाबु, आमा वा नातेदारबाट असूलउपर गर्नुपर्छ ।

३९. अनुशासन पालन गराउन सामान्य सजाय गर्न सक्ने : (१) कुनै बेवारिस बालकले बालकल्याण गृहमा बस्दा पालन गर्नुपर्ने सर्तको पालन नगरेमा वा अनुशासन भङ्ग हुने कुनै काम गरेमा बालकल्याण गृह प्रमुखले त्यस्तो बालकलाई देहायको कुनै सजाय गर्न सक्नेछ :-

- (क) बालकल्याण गृहमा उपलब्ध सहूलियत वा सुविधाबाट एक पटकमा बढीमा तीन दिन सम्म बञ्चित गर्ने वा
 (ख) बालकल्याण गृहको कुनै चिज वस्तुलाई जानी जानी तोडफोड वा हानिनोक्सानी पुऱ्याएमा त्यसरी भएको क्षति वापत पुरै वा आंशिक रकम असूलउपर गर्ने ।

- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो बालकलाई कुटपिट गर्ने वा एकान्त ठाउँमा थुन्ने, अन्नपानी बन्द गर्ने अधिकार सो उपदफाले बालकल्याण गृह प्रमुखलाई प्रदान गरेको मानिनेछैन ।

- (३) बालकल्याण गृहप्रमुखले उपदफा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम बेवारिस बालकबाट क्षति वापत रकम असूल गर्ने प्रयोजनको निमित्त सम्बन्धित बालकको आयस्ता वा बालकल्याण गृहमा काम गरे वापत कुनै पारिश्रमिक पाउने भए त्यस रकमले भ्याएसम्म असूलउपर गरी बाँकी रकम मिनाहा गरी लगत काटी दिनुपर्छ ।

४०. बालकलाई जिम्मा लगाई खर्च भराउन सक्ने : (१) कुनै बालकको बाबु, आमा वा परिवारका सदस्यले निजलाई बेवारिस बालक वा अनाथ भनी झुठ्ठा विवरण दिएर कुनै बालकल्याण गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा भर्ना गराएको कुरा पत्ता लागेमा त्यस्तो बालकलाई निजको बाबु, आमा वा परिवारका सदस्य जो भेटिन्छ उसैलाई जिम्मा लगाई दिनुपर्छ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको अवस्थामा सम्बन्धित बालकको पालनपोषणको निमित्त भएको सम्पूर्ण खर्चसमेत त्यस्तो बालकको बाबु, आमा वा परिवारका सदस्य मध्ये जसले ढाँटेर निजलाई भर्ना गराएको हो उसैबाट सम्बन्धित बालकल्याण गृह, अनाथालय वा केन्द्रले सरकारी बिगोसरह भरिभराउ गरी असूलउपर गर्नुपर्छ । तर त्यस्तो खर्च उपर गर्नको निमित्त बालकको बाबु, आमा वा परिवारका सदस्यको कुनै आयस्ता वा सम्पत्ति नभएमा सम्बन्धित बालकल्याण गृह, अनाथालय वा केन्द्रले बालकको पालनपोषणमा भएको त्यस्तो खर्च भराउनेछैन ।
४१. बालकल्याण गृहप्रमुखले अभिलेख राख्ने र प्रतिवेदन गर्नुपर्ने : (१) बालकल्याण गृहप्रमुखले बालकल्याण गृहमा बस्ने सबै बेवारिस बालकहरूको व्यक्तिगत विवरण तयार गरिराख्नुपर्छ । त्यस्तो विवरणमा कुनै बालकलाई दफा ३९ को उपदफा (१) बमोजिम कुनै सजाय दिइएको भए सोसमेत उल्लेख गर्नुपर्छ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम राख्नुपर्ने व्यक्तिगत विवरणको ढाँचा तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिमको विवरण गोप्य गरी राख्नुपर्छ र सो विवरण बालकल्याण समिति वा बालकल्याण अधिकारी वा त्यस्तो समिति वा अधिकारीबाट अनुमति प्राप्त व्यक्ति वा कार्यालय बाहेक अरूलाई देखाउनु वा दिनुहुँदैन । तर मुद्दामामिलाको सिलसिलामा अदालतले माग गरेको विवरणको सम्बन्धमा यो बन्देज लागू हुनेछैन ।
- (४) बालकल्याण गृहप्रमुखले अधिल्लो वर्षभरी आफ्नो बालकल्याण गृहले गरेको सम्पूर्ण क्रियाकलाप देखिने गरी तोकिएको ढाँचामा प्रतिवेदन सम्बन्धित बालकल्याण समितिमा र बालकल्याण अधिकारी समक्ष प्रत्येक वर्ष वैशाख मसान्तभित्र पठाउनुपर्छ ।
४२. बालसुधार गृहको स्थापना र सञ्चालन : (१) नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार बालसुधार गृहको स्थापना गर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम स्थापना भएको बालसुधार गृहमा देहायका बालकहरू राखिनेछ :-
- (क) कुनै कसुरको अभियोग लागि मुद्दाको तहकिकात वा पुर्षक्षको निमित्त प्रचलित कानूनबमोजिम थुनामा बस्नुपर्ने बालक,
- (ख) प्रचलित कानून बमोजिम कैदको सजाय पाएकोमा सोबमोजिम कैदमा जानुपर्ने बालक,
- (ग) लागू औषधिको कुलतमा लागेको बालक,
- (घ) बाबु, आमा वा घर परिवारबाट भागी हिँडेको बालक,
- (ङ) अनैतिक वा अवाञ्छनिय क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिहरूसँग बस, उठ गर्ने वा त्यस्ता व्यक्तिहरूको क्रियाकलापमा सरिक हुने वा तिनीहरूको आम्दानीमा आश्रित रहने बालक,
- (च) नेपाल सरकारले तोकेको वर्गीकरणका बालकहरू ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम बालसुधार गृह स्थापना नभएको अवस्थामा अन्य व्यक्ति वा निकायद्वारा सञ्चालन गरेको बालकल्याण गृह, अनाथालय वा केन्द्रलाई नेपाल सरकारले त्यस्तो व्यक्ति वा निकायको स्वीकृति लिई अस्थायी रूपमा बालसुधार गृहको रूपमा उपयोग गर्न सक्नेछ ।
- (४) उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा उल्लिखित बालकलाई निजको बाबु, आमा वा परिवारको सदस्यको मन्जुरीले बालसुधार गृहमा राखिएको भए निजको पालनपोषणको निमित्त भएको खर्च निजको बाबु, आमा वा परिवारको सदस्यले व्यहोर्नुपर्नेछ ।
- (५) बालसुधार गृहको सञ्चालन र त्यहाँ बस्ने बालकहरूलाई प्रदान गरिने सुविधा, तालिम, शिक्षा र बालकहरूले पालन गर्नुपर्ने सर्त तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
४३. अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन : (१) बाबु, आमा नभएको अनाथ, अपाङ्ग वा सुस्त मनस्थितिका बालकहरूको पालनपोषण तथा बासस्थानको निमित्त आवश्यकतानुसार नेपाल सरकारले अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको स्थापना गर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बस्ने बालकहरूको निमित्त आवश्यक शिक्षाको व्यवस्था नेपाल सरकारले गर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि नेपाल सरकारले अरू कुनै व्यक्ति वा संस्थाले सञ्चालन गरेको अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रलाई त्यसको संचालक सित सम्झौता गरी यस ऐनको प्रयोजनको निमित्त त्यस्ता केन्द्र वा अनाथालयलाई उपयोग गर्न सक्नेछ ।

४४. बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय आदिको निरीक्षण : (१) केन्द्रीय बालकल्याण समितिले नेपाल अधिराज्यभित्र स्थापना भएको सबै र जिल्ला बालकल्याण समिति वा बालकल्याण अधिकारीले आफ्नो क्षेत्रभित्रको बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा केन्द्रहरूको जहिलेसुकै पनि निरीक्षण गर्न वा गराउन सक्नेछ ।
- (२) बालकल्याण अधिकारीले आफ्नो क्षेत्रभित्रको बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा केन्द्रहरूको वर्षमा कम्तीमा दुईपटक निरीक्षण गरी त्यसको प्रतिवेदन जिल्ला बालकल्याण समितिमा पठाउनुपर्छ । त्यसरी निरीक्षण गर्दा अन्य कुराको अतिरिक्त यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम वा प्रचलित कानूनविपरीत कुनै काम कारवाही भएको देखेमा सोसमेत जिल्ला बालकल्याण समितिमा पठाउने निरीक्षण प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्नेछ ।
- (३) बालकल्याण समिति वा बालकल्याण अधिकारीले कुनै बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा यस्तै अन्य केन्द्रहरूमा कुनै अनियमितता भएको देखिएमा त्यसलाई हटाउन वा त्यहा उपलब्ध गराइने सेवामा सुधार गर्नको निमित्त आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यसरी निर्देशन दिएकोमा त्यसको पालन गर्नु त्यस्तो बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा केन्द्रको प्रमुखको कर्तव्य हुनेछ ।
४५. बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय आदि सम्बन्धी व्यवस्था : यस ऐनबमोजिम स्थापित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय आदिको सञ्चालन गर्ने व्यक्ति निजले प्रयोग गर्न पाउने अधिकार, निजको सेवाको सर्त तथा त्यस्तो बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा केन्द्रमा बस्ने बालकले पालन गर्नुपर्ने कुराहरू र तिनीहरूलाई प्रदान गरिने शिक्षा तथा तालिम तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद - ५ ♠

४६. ....

४७. ....

४८. ....

परिच्छेद-६

विविध

४९. बालकसम्बन्धी मुद्दामा खास व्यक्ति मात्र उपस्थित हुन पाउने : (१) यो ऐन वा प्रचलित कानूनबमोजिम बालकसम्बन्धी कुनै मुद्दाको कारवाही चल्दा कानूनव्यवसायी, बालकको बाबु, आमा नातेदार वा संरक्षक र मुद्दा हेर्ने अधिकारीले उपयुक्त देखि अनुमति दिएमा बालकको हक हित संरक्षण गर्ने कार्यमा संलग्न कुनै व्यक्ति वा सामाजिक संस्थाको प्रतिनीधि इजलासमा उपस्थित हुनसक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको मुद्दा तथा सो संग सम्बन्धित घटनाको विवरण मुद्दाको तहकिकात गर्ने वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति बेगर कुनै पत्रपत्रिकामा प्रकाशन गर्न पाइनेछैन । यस्तो प्रतिबन्ध सम्वाददाता तथा संवाद फोटो प्रतिनीधिको हकमा समेत लागू हुनेछ ।
५०. मुद्दाको तहकिकात तथा सजायको स्थगन : (१) प्रचलित कानूनबमोजिम थुनामा राखी मुद्दाको तहकिकात गर्नुपर्ने कुनै कसुरको अभियोग लागेको बालकको शारीरिक अवस्था, उमेर, कसुर गर्दाको परिस्थिति र थुनामा बस्नुपर्ने ठाउँलाई ध्यानमा राख्दा निजलाई थुनामा राख्न उपयुक्त हुँदैन भन्ने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई लागेमा चाहिएको बखत उपस्थित गराउने सर्तमा निजको बाबु, आमा, नातेदार वा संरक्षकको जिम्मा लगाई वा बालकको हक हितको संरक्षण गर्ने कार्यमा संलग्न कुनै सामाजिक संस्था वा बालसुधार गृहको जिम्मा लगाई मुद्दाको तहकिकात वा पुर्पक्ष गर्ने आदेश दिन सक्नेछ ।
- (२) कसुरदार ठहरी कैदको सजाय पाएको बालकलाई निजको शारीरिक अवस्था, उमेर, कसुर गर्दाको परिस्थिति, कसुर गरेको पटक, आदिको विचार गर्दा कारागारमा राख्नु उपयुक्त नहुने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई लागेमा त्यसरी तोकिएको सजाय तत्काल भोग्नु नपर्ने गरी स्थगित राख्न वा त्यसरी तोकिएको सजायको अवधि कुनै बालसुधार गृहमा बसी वा कुनै व्यक्ति वा संस्थाको संरक्षणमा रही व्यतीत गर्नुपर्ने गरी तोक्न सक्नेछ । यसरी सजाय स्थगित गरिएकोमा सोही बालकले त्यसको एक वर्षभित्र त्यही वा अन्य कुनै कसुर गरे वापत दोषी ठहरी कैदको सजाय पाएमा सोसमेत खापी एकै पटक दुवै कैदको सजाय कार्यान्वित गर्ने गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीले आदेश दिन सक्नेछ ।

♠ बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ द्वारा खारेज

५१. बालकको तर्फबाट मुद्दा गर्न पाउने : (१) बालकको हक पुग्ने जुनसुकै कुरामा नालिस, उजुर वा प्रतिरक्षा गर्नुपर्दा निजको बाबु, आमा वा संरक्षकले नालिस, उजुर गर्न वा प्रतिरक्षा गर्न सक्नेछन्। बाबु, आमा वा संरक्षक नभएको बालकको सम्बन्धमा निजको हकवालालाई सो अधिकार प्राप्त हुनेछ।
(२) यस ऐनबमोजिम सजाय हुने कसुरसम्बन्धी मुद्दा जुनसुकै व्यक्ति वा श्री ५ को सरकारको उजुरीबाट चल्न सक्नेछ।
५२. बालकसम्बन्धी तथ्याङ्क र त्यसको प्रयोगमा बन्देज : (१) प्रहरी कार्यालयले कुनै कसुरको अभियोगमा पक्राउ परको बालकको नाम, ठेगाना, उमेर, लिङ्ग, पारिवारिक पृष्ठभूमि, आर्थिक स्थिति, निजले गरेको कसुर तथा त्यस सम्बन्धमा कुनै कारवाही चलाईएको भए सोसम्बन्धी विवरण खुलाई गोप्य रूपमा तथ्याङ्क राख्नुपर्छ र त्यस्तो तथ्याङ्कको उतार ६/६ महिनामा प्रहरी प्रधान कार्यालयमा पठाउनुपर्छ।
(२) उपदफा (१)बमोजिम राखिएको तथ्याङ्क कुनै अध्ययन वा शोध कार्यको निमित्त प्रकाशित गर्नुपरेमा बालकको नाम, थर वा ठेगाना उल्लेख नगरी उमेर वा लिङ्गको आधारमासम्म प्रकाशित गर्न सकिनेछ।
५३. दण्डसजाय : (१) कसैले दफा १३ ...* को बर्खिलाप कुनै काम गरेमा वा सो काम गर्न दुरुत्साहन दिएमा वा सो कुराको उद्योग गरेमा निजलाई तीनहजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
(२) कसैले दफा १४ को बर्खिलाप कुनै काम गरेमा वा सो गर्ने दुरुत्साहन दिएमा वा मतियार भएमा वा उद्योग गरेमा निजलाई दश हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा पाँच वर्ष सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ। कसैले कुनै रकम लिई बालकलाई बिक्री गरेको प्रमाणित भएमा त्यसरी बिक्री गर्ने व्यक्तिबाट सो रकमसमेत जफत गरिनेछ र सो रकम उपर हुन नसकेमा त्यस वापत बढीमा थप दुई वर्षसम्म कैद हुनेछ।
(३) कसैले दफा ७ वा १५ विपरीत कुनै काम गरेमा निजलाई पाँच हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ। क्रूर र यातनापूर्ण व्यवहार गरेकोमा मनासिव क्षतिपूर्ति भराइदिन सक्नेछ।
(४) कसैले दफा १६ को उपदफा (१) (२) वा (३) को बर्खिलाप हुने कुनै काम गरेमा वा सो काम गर्न दुरुत्साहन दिएमा वा सो काम गर्न उद्योग गरेमा निजलाई दश हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ र बालकलाई अनैतिक पेसामा लगाउने उद्देश्यले खिचेको फोटो र प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले मुद्रण गरिएको सबै प्रकाशनहरू अदालतको आदेशबाट जफत हुन सक्नेछ।
(५) दफा १६ को उपदफा (४) को बर्खिलाप बालकलाई काममा लगाउने व्यक्तिलाई उपदफा (४) बमोजिम हुने सजायमा थप पाँच वर्ष सम्म कैदको सजाय हुन सक्नेछ।
(६) दफा १६ ...* बमोजिम कसैले कुनै बालकलाई निषेधित काममा लगाएको कारण निजको चरित्रमा कुनै आघात पुग्न गएको रहेछ वा निजको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव वा शारीरिक अङ्गभङ्ग भएको रहेछ भने उपदफा (१) वा (४) बमोजिम हुने सजायको अतिरिक्त त्यसरी भएको क्षतिको अनुपातमा मुनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति रकमसमेत मुद्दा हेर्ने अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिबाट बालकलाई भराई दिन सक्नेछ।
(७) संरक्षकले दफा २३, २४ वा २५ मा उल्लिखित कुनै कुराको उल्लंघन गरेमा वा पालन नगरेमा निजलाई तीन हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
(८) संरक्षकले दफा २६ को विपरीत प्रतिवेदन वा दफा २९ बमोजिम फिर्ता गर्नुपर्ने सम्पत्ति फिर्ता नगरेमा निजलाई ६ हजार रूपैयाँ जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ र त्यसरी मासेको सम्पत्तिसमेत उपर गरिनेछ।
(९) बालकल्याण गृहप्रमुखले दफा ४१ बमोजिम राखिएको व्यक्तिगत विवरण कुनै अनधिकृत व्यक्तिलाई देखाएमा वा दिएमा वा कसैले दफा ४९ को विपरीत मुद्दाको विवरण प्रकाशित गरेमा वा दफा ५२ को विपरीत बालकसम्बन्धी तथ्याङ्कको गोप्यता भङ्ग गरेमा वा त्यसलाई प्रयोगमा ल्याएमा वा प्रकाशित गरेमा तीन हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ र कसुरसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिका तथा पुस्तकसमेत सबै जफत गरिनेछ।

(१०)♣

* बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ द्वारा झिकिएको

♦ बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ द्वारा झिकिएको

♣ बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ द्वारा झिकिएको

५४. **हदम्याद** : यो ऐन अन्तर्गत सजाय हुने कसुरको सम्बन्धमा सो भएगरेको मितिले एक वर्षभित्र मुद्दा दायर गर्नुपर्छ । तर बदनियतपूर्वक बालकको सम्पत्ति बेचबिखन गरेकोमा जहिलेसुकै पनि र बालकलाई अनैतिक काममा लगाएको सो काम भए गरेको मितिले तीन वर्षसम्म नालिस लाग्न सक्नेछ ।
५५. **मुद्दा हेर्ने अधिकारी र मुद्दाको सम्बन्धमा अपनाइने कार्यविधि** : (१) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी आवश्यकतानुसार बाल अदालतको गठन गर्नेछ । त्यस्तो अदालतको इलाका तथा सदरमुकाम सोहि सूचनामा तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
- (२) दफा २० को अवस्थामा बाहेक बालक वादी वा प्रतिवादी भएको मुद्दाको सुरु कारवाई र किनारा गर्ने अधिकार उपदफा (१) बमोजिम गठित बाल अदालतलाई हुनेछ । तर बालकको साथै उमेर पुगेका व्यक्तिसमेत संलग्न भएको मुद्दाको सम्बन्धमा भने बालअदालतले कारबाई वा किनारा गर्नेछैन ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम बाल अदालतको गठन नभएसम्मको लागि उपदफा (२) बमोजिमको मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने अधिकार सम्बन्धित जिल्ला अदालतलाई हुनेछ र बाल अदालतको गठन भएपछि जिल्ला अदालतमा दायर रहेको मुद्दा बाल अदालतमा सर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिमको जिल्ला अदालतबाट हेरिने मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नको निमित्त प्रत्येक जिल्ला अदालतमा एक एक बालइजलास रहनेछ ।
- (५) उपदफा (४) बमोजिमको बाल इजलासको गठन विधि नेपाल सरकारले सर्वोच्च अदालतको परामर्श लिई तोक्नेछ र त्यसरी इजलास तोक्दा जिल्ला न्यायाधीशको अतिरिक्त समाजसेवी, बाल विशेषज्ञ वा बालमनोबैज्ञानिकलाई समावेश गर्नसक्नेछ ।
- (६) बाल अदालत वा जिल्ला अदालतले मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्दा अपनाउनुपर्ने कार्यविधि तोकिएबमोजिम हुनेछ र त्यसरी कार्यविधि नतोकिएसम्म ती अदालतले संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ को कार्यविधि अपनाउनेछन् ।
५६. **पुनरावेदन** : दफा ५५ बमोजिम बाल अदालत वा जिल्ला अदालतले गरेको निर्णयमा चित नबुझे व्यक्तिले त्यस्तो निर्णय भएको पैंतीस दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन दिन सक्नेछ ।
५७. **मुद्दाको कारबाईमा प्राथमिकता दिनुपर्ने** : यस ऐनअन्तर्गत कुनै बालक वादी वा प्रतिवादी भएको मुद्दालाई प्राथमिकता दिई कारबाई र किनारा गर्नुपर्छ ।
५८. **नियम बनाउने अधिकार** : यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ ।
५९. **खारेजी र संशोधन** : (१) मुलुकी ऐन, गरिबकङ्गालको महलको १ र २ नम्बर खारेज गरिएको छ ।
- (२) मुलुकी ऐन गरिब कङ्गालको महलको ६ नम्बरमा रहेको "महल" भन्ने शब्दपछि रहेको "१" भन्ने अङ्क हटाइएको छ ।
- (३) मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको १ नम्बरमा रहेका "८ वर्ष मुनिका नाबालक वा" भन्ने शब्दहरू र सोही नम्बरमा रहेका "नाबालकको उमेर ८ वर्ष वा सो भन्दा माथि र १२ वर्ष भन्दा कम रहेछ भने निजलाई कानुनबमोजिम जरिवाना हुने कुनै अपराध गरेकोमा हप्काई र कैद हुने अपराध गरेकोमा कसुर हेरी दुई महिना सम्म कैद हुन्छ । १२ वर्ष वा सो भन्दा माथि र १६ वर्षभन्दा कम उमेरका नाबालकले कुनै अपराध गरे निजलाई कानुनबमोजिम उमेर पुगेका व्यक्तिलाई हुने सजायको आधा सजाय हुन्छ । "नाबालक वा" भन्ने वाक्यांशहरू झिकिएका छन् ।

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६

प्रस्तावना

बालकलाई कल कारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन, निषेध गर्न तथा बालकलाई अन्य काममा लगाउँदा उनीहरूको स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा सेवा र सुविधाका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले, श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको शासनकालको उनन्तीसौं वर्षमा संसदले यो ऐन बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

- संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ :** (१) यस ऐनको नाम “बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६” रहेको छ । (२) यो ऐन नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ ।
- परिभाषा :** विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा, यस ऐनमा :
  - “बालक” भन्नाले सोह्र वर्ष उमेर पूरा नगरेको बालबालिका सम्झनुपर्छ ।
  - “प्रतिष्ठान” भन्नाले कुनै उद्योग, व्यवसाय वा सेवा सन्चालन गर्ने उद्देश्यले प्रचलित कानूनबमोजिम स्थापित कुनै कल कारखाना, सङ्गठन, संस्था, फर्म, कम्पनी वा तिनीहरूको समूह सम्झनुपर्छ ।
  - “व्यवस्थापक” भन्नाले कुनै प्रतिष्ठानको क्रियाकलापमा अन्तिम निर्णय लिने व्यक्ति सम्झनुपर्छ र सो शब्दले अन्तिम जिम्मेवारी वा अधिकार प्रयोग गर्न पाउने गरी प्रतिष्ठानको कुनै भाग वा ईकाइको प्रमुख पदमा नियुक्त भएको व्यक्तिसमेतलाई जनाउँछ ।
  - “दिन” भन्नाले मध्यरातबाट सुरु हुने चौबीस घण्टाको अवधि सम्झनुपर्छ ।
  - “सप्ताह” भन्नाले शनिवारको मध्यरात वा श्रम विभागले तोकेको अरु कुनै दिनको मध्यरातदेखि सुरु हुने सात दिनको अवधि सम्झनुपर्छ ।
  - “चिकित्सक” भन्नाले श्रम विभागले तोकिएको चिकित्सक सम्झनुपर्छ ।
  - “योग्यताको प्रमाणपत्र” भन्नाले दफा ७ को उपदफा (४) बमोजिम दिइएको प्रमाणपत्र सम्झनुपर्छ ।
  - “तोकिएको” वा “तोकिए बमोजिम” भन्नाले यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिएबमोजिम सम्झनुपर्छ ।

परिच्छेद-२

बालकलाई काममा लगाउन निषेध

- बालकलाई काममा लगाउन नहुने :** (१) कसैले पनि चौध वर्ष उमेर पूरा नगरेका बालकलाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनुहुँदैन ।
(२) कसैले बालकलाई अनुसूचीमा उल्लिखित जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा काममा लगाउनु हुँदैन ।
- बालकलाई इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन नहुने :** कसैले पनि बालकलाई ललाई फकाई वा भुक्क्याएर वा कुनै प्रलोभनमा वा डर, त्रास वा दवावमा पारी वा अन्य कुनै तरिकाले निजको इच्छाविरुद्ध श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनुहुँदैन ।

परिच्छेद-३

बालकलाई काममा लगाउनेसम्बन्धी व्यवस्था

- सूचना दिनुपर्ने :** (१) यो ऐन प्रारम्भ हुदाको बखत अनुसूचीमा उल्लिखित जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा कार्य सञ्चालन गरिरहेका व्यवस्थापकले यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले तीस दिनभित्र श्रम कार्यालयलाई देहायका विवरणहरू खुलाई लिखित सूचना दिनुपर्नेछ ।
  - प्रतिष्ठानको नाम र ठेगाना,
  - व्यवस्थापकको नाम र ठेगाना,
  - प्रतिष्ठानद्वारा सञ्चालित व्यवसाय वा कार्यको प्रकृति, र

(घ) तोकिए बमोजिमका अन्य विवरणहरू

(२) यो ऐन प्रारम्भ भएपछि अनुसूचीमा उल्लिखित जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा कार्य सञ्चालन गर्ने व्यवस्थापकले त्यस्तो व्यवसाय वा कार्य सञ्चालन गरेको मितिले पन्ध्र दिनभित्र श्रम कार्यालयलाई उपदफा (१) बमोजिम सूचना दिनुपर्नेछ ।

६. **स्वीकृति लिनुपर्ने :** (१) कुनै प्रतिष्ठानले बालकलाई काममा लगाउनुपरेमा सम्बन्धित श्रम कार्यालय वा सो कार्यालयले तोकेको अन्य कुनै निकाय वा अधिकारी र बालकको बाबु, आमा वा संरक्षकको स्वीकृति लिनुपर्नेछ । तर नेपाल सरकारबाट स्वीकृतिप्राप्त शिक्षणसंस्था वा बालकको हक र हितको संरक्षण निमित्त कार्यरत प्रचलित कानूनबमोजिम स्थापित संस्थाद्वारा बालकको बृहत् हितको निमित्त आयोजना गरिने काममा वा सांस्कृतिक कार्यक्रममा लगाउन यस दफाबमोजिम स्वीकृति लिनुपर्नेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बालकलाई काममा लगाउने स्वीकृति दिँदा श्रम कार्यालयले सम्बन्धित प्रतिष्ठानलाई बालकको सीप र योग्यताको विकास गर्ने तथा शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले उपयुक्त सर्तहरू लगाउन सक्नेछ र प्रतिष्ठानले यसको पालना गर्नुपर्नेछ ।

७. **योग्यताको प्रमाणपत्र लिनुपर्ने :** (१) प्रतिष्ठानले बालकलाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनुअघि त्यस्तो बालकले श्रमिकको रूपमा काम गर्न सक्ने योग्यताको प्रमाणपत्र लिनुपर्नेछ ।

(२) प्रतिष्ठानले उपदफा (१) बमोजिम योग्यताको प्रमाणपत्र लिन त्यस्तो बालकले गर्नुपर्ने कामको प्रकृति र उमेरसमेत उल्लेख गरी श्रम कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको निवेदन प्राप्त भएपछि श्रम कार्यालयले चिकित्सकद्वारा त्यस्तो बालकको स्वास्थ्यपरीक्षण गराउनुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम चिकित्सकद्वारा बालकको स्वास्थ्य परीक्षण गराउँदा त्यस्तो बालक काम गर्न योग्य देखिएमा चिकित्सकले तोकिएको ढाँचामा योग्यताको प्रमाणपत्र दिनेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम दिइएको योग्यताको प्रमाणपत्र एक वर्ष बहाल रहनेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम दिइएको योग्यताको प्रमाणपत्र सम्बन्धित प्रतिष्ठानले चिकित्सकद्वारा नवीकरण गराउनुपर्नेछ ।

(७) योग्यताको प्रमाणपत्र लिँदा र नवीकरण गर्दा लाग्ने दस्तुर सम्बन्धित प्रतिष्ठानले नै व्यहोर्नुपर्नेछ ।

(८) यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत चौध वर्ष उमेर पूरा भएका बालकलाई काममा लगाएको प्रतिष्ठानले यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले तीस दिनभित्र योग्यताको प्रमाणपत्र लिइसक्नुपर्नेछ ।

८. **विवरण दिनुपर्ने :** (१) यो ऐन प्रारम्भ भएपछि बालकलाई काममा लगाउने प्रतिष्ठानले काममा लगाएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र त्यस्तो बालकको फोटोसहित देहायका कुराहरू खुलाइएको विवरण श्रम कार्यालयमा पेस गर्नुपर्नेछ :-

(क) प्रतिष्ठानको नाम र ठेगाना,

(ख) व्यवस्थापकको नाम र ठेगाना,

(ग) प्रतिष्ठान सञ्चालन भएको मिति,

(घ) प्रतिष्ठानद्वारा सञ्चालित व्यवसाय वा कार्य,

(ङ) बालकको नाम, ठेगाना र उमेर,

(च) बालकको बाबु, आमा वा संरक्षकको नाम र ठेगाना,

(छ) बालकलाई काममा लगाइएको मिति,

(ज) बालकले गर्नुपर्ने कामको प्रकृति,

(झ) बालकले पाउने पारिश्रमिकको रकम तथा अन्य सुविधाहरू,

(ञ) बालकको योग्यताको प्रमाणपत्र, र

(ट) तोकिए बमोजिमका अन्य विवरणहरू ।

(२) यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत चौध वर्ष उमेर पूरा गरेको बालकलाई काममा लगाई राखेको प्रतिष्ठानले यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले तीस दिनभित्र उपदफा (१) बमोजिमको विवरण श्रम कार्यालयमा पेस गर्नुपर्नेछ ।

९. **काममा लगाउने समय :** (१) बालकलाई बेलुका छ बजेपछि बिहान छ बजेसम्मको अवधिभर काममा लगाउनुहुँदैन ।

(२) बालकलाई काममा लगाउँदा दिनमा छ घण्टा र एक सप्ताहमा छत्तीस घण्टाभन्दा बढी अतिरिक्त पारिश्रमिक दिई वा नदिई काममा लगाउनुहुँदैन ।

- (३) बालकलाई प्रत्येक दिन लगातार तीन घण्टा काम गरेपछि आधा घण्टा आराम गर्ने समय र प्रत्येक सप्ताहमा एकदिनको बिदा दिनुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम दिइएको प्रत्येक दिनको आधा घण्टाको आराम गर्ने समय र प्रत्येक सप्ताहको एक दिनको बिदा काम गरेको अवधि मानिनेछ ।
- (५) एकै दिन एउटा प्रतिष्ठानमा काम गरिसकेको बालकलाई सोही दिन पुनः अर्को प्रतिष्ठानमा काममा लगाउनुहुँदैन ।
१०. **पारिश्रमिक र सुविधा :** (१) प्रतिष्ठानले श्रमिकको रूपमा काम गर्ने बालकलाई लिङ्ग, वर्ण, धर्म वा जात, जातीको आधारमा कुनै भेदभाव नगरी समान कामको लागि समान पारिश्रमिक र सुविधा दिनुपर्नेछ ।
 (२) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले पाउने पारिश्रमिक, भत्ता, बिदा र अन्य सुविधा तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
 (३) उपदफा (२) बमोजिम तोकिएको पारिश्रमिक र सुविधाभन्दा कम पारिश्रमिक र सुविधा दिने गरी व्यवस्थापकले बालकलाई प्रतिष्ठानमा काममा लगाउनुहुँदैन ।
११. **बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था :** प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धमा व्यवस्थापकले अपनाउनुपर्ने व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
१२. **उमेरसम्बन्धी विवाद :** (१) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने कुनै बालकको उमेरसम्बन्धी विवाद परेमा त्यस्तो बालकको जन्म दर्ता प्रमाणपत्रमा उल्लिखित जन्म मितिअनुसारको उमेर नै निजको वास्तविक उमेर मानिनेछ ।
 (२) कुनै बालकको जन्म दर्ता प्रमाणपत्र नभएमा चिकित्सकद्वारा स्वास्थ्यपरीक्षण गराई निश्चित गरिएको उमेर नै निजको वास्तविक उमेर मानिनेछ ।
१३. **दर्ता किताब राख्नुपर्ने :** (१) प्रतिष्ठानमा काममा लगाउने बालकको सम्बन्धमा व्यवस्थापकले देहायका कुराहरू खुलाई एउटा दर्ता किताब राख्नुपर्नेछ :-
 (क) बालकको नाम र ठेगाना,
 (ख) बाबु, आमा वा संरक्षकको नाम र ठेगाना,
 (ग) जन्म मिति वा उमेर,
 (घ) काममा लगाएको मिति,
 (ङ) कामको प्रकृति,
 (च) काम गर्नुपर्ने समय,
 (छ) आराम गर्ने समय,
 (ज) पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधाहरू, र
 (झ) तोकिए बमोजिमको अन्य कुराहरू ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिमको दर्ता किताब श्रम कार्यालयबाट खटी आएको कर्मचारीले मागेको बखत प्रतिष्ठानले हेर्न दिनुपर्नेछ ।
१४. **सूचना टाँस्नुपर्ने :** व्यवस्थापकले बालकलाई लगाउन नहुने काम, बालकले पाउने पारिश्रमिक, सुविधा तथा साप्ताहिक बिदाको दिन र बालकलाई यस ऐनविपरीत काम लगाएमा हुने सजायसम्बन्धी कुराहरू प्रतिष्ठानको सूचना पाटीमा अनिवार्य रूपमा टाँस्नुपर्नेछ ।

परिच्छेद-४

निरीक्षणसम्बन्धी व्यवस्था

१५. **निरीक्षण तथा कारबाई :** (१) श्रम कार्यालयले समय समयमा कुनै कर्मचारीलाई बालकलाई काममा लगाउने प्रतिष्ठानको निरीक्षण गर्न खटाउन सक्नेछ ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिम खटिएको कर्मचारीलाई व्यवस्थापकले जुनसुकै समयमा प्रतिष्ठानमा प्रवेश गर्न र आवश्यक निरीक्षण गर्न दिनुपर्नेछ । यसरी निरीक्षण गर्न खटिएको कर्मचारीले हेर्न र बुझ्न चाहेको कुरा व्यवस्थापकले उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
१६. **कामबाट हटाउने :** (१) दफा १५ बमोजिम प्रतिष्ठानको निरीक्षण गर्दा दफा ३ वा ४ विपरीत बालकलाई कुनै प्रतिष्ठानमा काममा लगाइएको पाईएमा निरीक्षण गर्ने कर्मचारीले यथाशीघ्र त्यस्तो बालकलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको जिम्मा लगाउने र बालकलाई कामबाट हटाउन व्यवस्थापकलाई आदेश दिनुपर्नेछ ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिम बालकको बाबु, आमा वा संरक्षक नभएमा वा पत्ता नलागेमा त्यस्तो बालकलाई व्यवस्थापकले कुनै बालकल्याण गृह वा बालकलाई हेरचाह गर्ने कुनै संस्थामा राखिदिनुपर्नेछ ।
 (३) उपदफा (१) र (२) बमोजिम बालकलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको जिम्मा लगाउंदा लाग्ने खर्च वा बालकल्याण गृह बालकलाई हेरचाह गर्ने संस्थामा राख्दा त्यस्तो बालकल्याण गृह वा संस्थाको नियमानुसार लाग्ने खर्च प्रतिष्ठानले व्यहोर्नुपर्नेछ ।

१७. निरीक्षण प्रतिवेदन : (१) दफा १५ बमोजिम निरीक्षण गर्ने कर्मचारीले कुनै प्रतिष्ठानमा यस ऐन विपरीत बालकलाई काममा लगाइएको वा काममा लगाइएका बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षाको लागि गर्नुपर्ने व्यवस्थालगायत यो ऐन र यस ऐनअन्तर्गत बनेको नियमबमोजिम गर्नुपर्ने अन्य सबै व्यवस्थाहरू गरेको छ वा छैन यथार्थ विवरण खुलाई निरीक्षण समाप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र श्रम कार्यालयमा प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्नेछ । यसरी खटिएको कर्मचारीले यस दफाबमोजिमको आदेशअनुरूपको कार्य गरे नगरेको तथा दिइएको प्रतिवेदन यथार्थ भए नभएको सम्बन्धमा श्रम कार्यालयले तोकिएबमोजिम जाँच गर्न सक्नेछ र अन्यथा देखिएमा कानुनबमोजिम कारबाई हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम पेस भएको प्रतिवेदनअनुसार कुनै प्रतिष्ठानमा यो ऐन र यस ऐनअन्तर्गत बनेको नियमबमोजिम गर्नुपर्ने कुनै व्यवस्था नगरेको पाइएमा श्रम कार्यालयले यथाशीघ्र त्यस्तो व्यवस्था गर्न मनासिव म्याद तोक्यो व्यवस्थापकलाई आदेश दिनेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम श्रम कार्यालयले दिएको म्यादभित्र व्यवस्थापकले आदेशबमोजिमको व्यवस्था मिलाउनुपर्नेछ ।
१८. सुविधा रोक्का राख्ने : (१) दफा १७ बमोजिम श्रम कार्यालयले दिएको आदेशबमोजिम सम्बन्धित प्रतिष्ठानले आवश्यक व्यवस्था नगरेमा श्रम कार्यालयले त्यस्तो प्रतिष्ठानलाई प्रचलित कानुनबमोजिम दिइने सुविधा तोकिएको अवधिसम्मको लागि रोक्का गर्न सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउनुपर्नेछ ।
- (२) कुनै प्रतिष्ठानको सम्बन्धमा श्रम कार्यालयबाट उपदफा (१) बमोजिम लेखी आएमा सम्बन्धित निकायले त्यस्तो प्रतिष्ठानले पाउने सुविधा रोक्का गरी त्यसको जानकारी श्रम कार्यालयलाई दिनुपर्नेछ ।

परिच्छेद-५

दण्ड सजाय र पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्था

१९. दण्ड सजाय : (१) कसैले दफा ३ को उपदफा (१) विपरीत काम गरेमा निजलाई तीन महिनासम्म कैद वा दश हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
- (२) कसैले दफा ३ को उपदफा (२) र दफा ४ विपरीत काम गरेमा निजलाई एक वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
- (३) कुनै व्यवस्थापकले दफा ६, ७, ८, ९, १० वा ११ विपरीत कुनै काम गरेमा निजलाई दुई महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
- (४) कुनै व्यवस्थापकले दफा ५, १३ वा १४ विपरीत कुनै काम गरेमा निजलाई एक महिनासम्म कैद वा तीन हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
- (५) कसैले उपदफा (१), (२), (३) र (४) मा लेखिएदेखि बाहेक यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमविपरीत अन्य कुनै काम गरेमा निजलाई पन्ध्र दिनसम्म कैद वा एक हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
- (६) कसैले उपदफा (१), (२), (३), (४) वा (५) बमोजिम एक पटक सजाय पाइसकेपछि पुनः सोही काम गरेमा निजलाई पटकैपिच्छे सोही उपदफाहरूमा उल्लिखित सजायको दोब्बर सजाय हुनेछ ।
२०. उजुरी र हदम्याद : (१) यस ऐनअन्तर्गत सजाय हुने कसुरको सम्बन्धमा देहायबमोजिमको व्यक्ति वा संस्थाले सम्बन्धित श्रम कार्यालयमा उजुरी दिन सक्नेछ ।
- (क) दफा १५ बमोजिम प्रतिष्ठानको निरीक्षण गर्ने कर्मचारी,
- (ख) सम्बन्धित इलाकाको प्रहरी,
- (ग) सम्बन्धित बालक वा निजको बाबु, आमा वा संरक्षक,
- (घ) सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका,
- (ङ) प्रतिष्ठान स्तरको ट्रेड युनियन, वा
- (च) बालकको हक र हितको संरक्षणको निमित्त कार्यरत प्रचलित कानुनबमोजिम स्थापित निकाय वा गैरसरकारी संस्था ।
- (२) यस ऐनअन्तर्गत सजाय हुने कसुरको सम्बन्धमा सो कार्य भए गरेको मितिले एक वर्षभित्र उजुरी दिनुपर्नेछ ।
२१. सजाय गर्ने अधिकारी : (१) यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको उल्लंघन गर्ने व्यक्तिलाई दफा १९बमोजिम सजाय गर्ने अधिकार श्रम कार्यालयलाई हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम सजाय गर्दा श्रम कार्यालयले कैदको सजाय गर्नुपरेमा श्रम अदालतमा जाहेर गरी सो अदालतबाट निकास भएबमोजिम गर्नुपर्नेछ ।
२२. पुनरावेदन : दफा २१ बमोजिम श्रम कार्यालयले गरेको सजाय उपर चित्त नबुझेने व्यक्तिले त्यस्तो सजायको आदेश पाएको मितिले पैतीस दिनभित्र श्रम अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्नेछ । तर कैदको सजाय तोकिएकोमा सोउपर पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्नुपर्नेछ ।

परिच्छेद-६
विविध

२३. **बालश्रम निवारण समिति :** (१) नेपाल सरकारले प्रतिष्ठानमा कार्य गर्ने बालकको स्वास्थ्य, सुरक्षा, शिक्षा, व्यावसायिक तालिमको व्यवस्था गर्न, बालकलाई उपयुक्त रोजगारीको व्यवस्था गर्न, बालकलाई काममा लगाउन निरूत्साहित तुल्याउन र बालश्रम निवारण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक रायसुझाव प्राप्त गर्नको लागि बालश्रम निवारण समिति गठन गरिनेछ ।
(२) यस्तो समितिमा तोकिएबमोजिम बालश्रमको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी र गैरसरकारी संस्था तथा विशेषज्ञको समुचित प्रतिनीधित्वको व्यवस्था गरिनेछ ।
(३) बालश्रम निवारण समितिको गठन विधि, काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
२४. **बालश्रम निवारण कोष :** (१) नेपाल सरकारले प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकको स्वास्थ्य, सुरक्षा, शिक्षा, व्यावसायिक र तालिमको व्यवस्था गर्न, बालकलाई उपयुक्त रोजगारीको व्यवस्था गर्न, बालकलाई काममा लगाउन निरूत्साहित तुल्याउन र बालश्रम निवारण गर्ने सम्बन्धमा बालश्रम निवारण कोषको नामले एउटा कोष स्थापना गरिनेछ ।
(२) बालश्रम निवारण कोषमा देहायबमोजिमको रकम जम्मा गरिनेछ :-
(क) नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान रकम,
(ख) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ, संस्थाहरूबाट प्राप्त चन्दा, शुल्क, अनुदान तथा सहयोगको रकम,
(ग) अन्य स्रोतबाट प्राप्त रकम ।
(३) बालश्रम निवारण कोषमा जम्मा हुने रकम र कोषको सञ्चालन तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
२५. **निर्देशन दिन सक्ने :** (१) यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले व्यवस्थापक, ट्रेड युनियन तथा बालकल्याण गृह र बालकको हेरचाह गर्ने संस्थालाई बालकको हक र हितको सुरक्षाको लागि आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।
(२) उपदफा (१) बमोजिम नेपाल सरकारले दिएको निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हुनेछ ।
२६. **अनुसूचीमा संशोधन :** (१) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी अनुसूचीमा अन्य जोखिमपूर्ण कार्यहरू थप गर्न सक्नेछ ।
(२) उपदफा (१) बमोजिम अनुसूचीमा कुनै जोखिमपूर्ण कार्य थप गर्दा नेपाल सरकारले आवश्यक देखेमा बालश्रम निवारण समितिको राय लिन सक्नेछ ।
(३) उपदफा (१) बमोजिम सूचना प्रकाशित भएको मितिले तीस दिनपछि अनुसूचीमा संशोधन भएको मानिनेछ ।
२७. **नियम बनाउने अधिकार :** यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ ।
२८. **खारेजी र संशोधन :** (१) श्रम ऐन, २०४८ को :-
(क) दफा २ को खण्ड (ज) झिकिएको छ ।
(ख) दफा २ को खण्ड (झ) मा रहेको "चौध वर्षको" भन्ने शब्दहरूको सट्टा "सोह्र वर्षको" भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।
(ग) दफा ५ को उपदफा (१) झिकिएको छ ।
(घ) दफा ३२ पछि देहायका दफा ३२क. र ३२ख. थपिएका छन् :-
३२. **क. पर्याप्त निर्देशन वा व्यावसायिक तालिम नदिई नाबालिगलाई काममा लगाउन नहुने :** (१) सम्बन्धित कार्यक्षेत्रका विषयमा पर्याप्त निर्देशन वा व्यावसायिक तालिम नदिई नाबालिगलाई काममा लगाउनहुँदैन ।
(२) नाबालिगलाई काममा लगाउंदा उपदफा (१) बमोजिम सम्बन्धित कार्यक्षेत्रका विषयमा दिनुपर्ने पर्याप्त निर्देशन वा व्यावसायिक तालिमसम्बन्धी व्यवस्थाहरू तोकिएबमोजिम हुनेछन् ।
(३) उपदफा (१) विपरीत नाबालिगलाई काममा लगाउने व्यवस्थापकलाई तीन महिनासम्म कैद वा दश हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
३२. **ख. उमेरसम्बन्धी विवाद :** (१) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने कुनै नाबालिगको उमेरसम्बन्धी विवाद परेमा त्यस्तो नाबालिगको जन्म दर्ताप्रमाणपत्रमा उल्लिखित जन्म मितिअनुसारको उमेर नै निजको वास्तविक उमेर मानिनेछ ।
(२) कुनै नाबालिगको जन्म दर्ता प्रमाणपत्र नभएमा श्रम विभागले तोकेको चिकित्सकद्वारा त्यस्तो नाबालिगको स्वास्थ्य परीक्षण गराई निश्चित गरिएको उमेर नै निजको वास्तविक उमेर मानिनेछ ।
- (२) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को :-
(क) दफा १७ र १८ खारेज गरिएका छन् ।
(ख) परिच्छेद-५ खारेज गरिएको छ ।
(ग) दफा ५३ को उपदफा (१) र (६) मा रहेका "१७ वा १८" भन्ने शब्दहरू झिकिएका छन् ।
(घ) दफा ५३ को उपदफा (१०) झिकिएको छ ।

अनुसूची

(दफा ३ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धीत)

जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा कामहरू

- (क) पर्यटन, आवास, मोटेल, होटेल, जुवाघर, रेष्टुरा, बार, रिसर्ट स्किङ्ग, ग्लाइडिङ्ग, बाटर स्र्फिटिङ्ग, केवल कार कम्प्लेक्स, पोनी ट्रेकिङ्ग, पदयात्रा, पर्वतारोहण, हट एयर ब्यालुनिङ्ग, प्यारासेलिङ्ग, गल्फ कोर्ष, पोलो, अश्वरोहण आदि पर्यटनसँग सम्बन्धित व्यवसायहरू,
- (ख) कार्यशाला, प्रयोगशाला, पशु वधशाला, शीत भण्डार आदि सेवामूलक व्यवसायहरू,
- (ग) सार्वजनिक परिवहन र निर्माण व्यवसायहरू,
- (घ) चुरोट, बिडी बनाउने, गलैचा बुन्ने तथा रङ्गाउने, ऊन सफा गर्ने, कपडा बुन्ने, धुने, रङ्गाउने तथा बुट्टा छान्ने, छाला प्रशोधन गर्ने, सिमेन्ट उत्पादन तथा प्याकिङ्ग, सलाई, विष्फोटक तथा अन्य आगजन्य पदार्थहरूको उत्पादन र बिक्री वितरण, बीयर, मदिरा तथा अन्य पेय पदार्थहरूको उत्पादन, साबुन उत्पादन, बिटुमिन उत्पादन, पल्प र पेपर उत्पादन, स्लेट, पेन्सिल उत्पादन, कीटनाशक औषधि उत्पादन, लुब्रिकेटिङ्ग तेल उत्पादन, फोहोर मैला सङ्कलन, प्रशोधन तथा इलेक्ट्रोप्लेटिङ्ग, फोटो प्रोसेसिङ्ग, रबर, सिन्थेटिक, प्लाष्टिक, सिसा, पारोसँग सम्बन्धित कार्यहरू,
- (ङ) जलस्रोत, वायु, शौर्यशक्ति, कोइला, प्राकृतिक तेल वा ग्यास, वायोग्यास तथा त्यस्तै अन्य स्रोतबाट उर्जा पैदा गर्ने र त्यसको प्रसारण वा वितरणसँग सम्बन्धित कार्यहरू,
- (च) खानी, खनिज पदार्थ, प्राकृतिक तेल वा ग्यासको उत्खनन, प्रशोधन तथा वितरणसँग सम्बन्धित कार्यहरू,
- (छ) रिक्सा वा ठेलागूडा,
- (ज) कटिड मेसिनजस्ता कार्यहरू,
- (झ) जमिनमुनि, पानीमुनि र धेरै उचाईमा चढेर गर्नुपर्ने कार्यहरू,
- (ञ) रासायनिक पदार्थहरूसँग सम्पर्क हुने कार्यहरू, र
- (ट) प्रचलित कानूनबमोजिम तोकिएको अन्य जोखिमपूर्ण कार्यहरू ।

बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०५१

(नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भएको मिति: २०५१ माघ २ गते)

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले देहायका नियमहरू बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ :** (१) यी नियमहरूको नाम “बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१” रहेको छ ।
(२) यो नियमावली तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा :** विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस नियमावलीमा -
(क) “ऐन” भन्नाले बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ सम्झनुपर्छ ।
(ख) “व्यवस्थापन समिति” भन्नाले बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको सञ्चालनको निमित्त नियम १५ बमोजिम गठित व्यवस्थापन समिति सम्झनुपर्छ ।
(ग) “प्रशासक” भन्नाले बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको प्रमुखको रूपमा काम गर्ने व्यक्ति सम्झनुपर्छ ।
(घ) “मन्त्रालय” भन्नाले नेपाल सरकार शिक्षा, संस्कृति तथा समाज कल्याण मन्त्रालय सम्झनुपर्छ* ।

परिच्छेद-२

केन्द्रीय बालकल्याण समितिसम्बन्धी व्यवस्था

३. **केन्द्रीय बालकल्याण समितिको काम कर्तव्य र अधिकार :** ऐनमा उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-
(क) नेपाल सरकारबाट गठित बालकल्याणसम्बन्धी निकायले दिएको मार्गदर्शनको आधारमा समेत बालकहरूको हक हितको संरक्षण तथा शारीरिक र मानसिक विकाससम्बन्धी दीर्घकालिन राष्ट्रिय नीति र योजना तर्जुमा गरी नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्ने र नेपाल सरकारबाट स्वीकृत नीति र योजना सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकाय मार्फत कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
(ख) स्वीकृत राष्ट्रिय नीति र योजनाअनुरूप वार्षिक कार्यक्रम र बजेट स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
(ग) बाल हितसम्बन्धी योजना तथा कार्यक्रमको लागि आवश्यक आर्थिक स्रोत परिचालन गर्न आवश्यक नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने ।
(घ) जिल्ला बालकल्याण समिति तथा व्यवस्थापन समितिहरूलाई मार्गदर्शन गर्ने ।
(ङ) जिल्ला बालकल्याण समितिहरूको वार्षिक कार्यक्रमको प्रगति समीक्षा एवं मूल्याङ्कन गर्ने ।
(च) नेपाल अधिराज्यभित्र सञ्चालित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय र सुस्त मनस्थितिकेन्द्र तथा त्यस्तै अन्य गृह वा केन्द्रहरूको क्षमता र सुविधा आदिको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी गराई अभिलेख राख्ने ।
(छ) आवश्यकताअनुसार जिल्ला बालकल्याण समितिको सिफारिससमेत लिई विभिन्न जिल्लामा बालकल्याण गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्र स्थापना गर्न कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई प्रोत्साहन र सहयोग प्रदान गर्ने ।
(ज) प्रत्येक जिल्लामा कारागारमा रहेका, बेवारिसी अवस्थामा रहेका वा श्रमिकको रूपमा कार्यरत बालक तथा अपाङ्ग र सुस्त मनस्थिति भएका बालकहरूको छुट्टाछुट्टै तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्रत्येक जिल्ला बालकल्याण समितिमा त्यसको अभिलेख राख्न लगाउने र राष्ट्रिय अभिलेख तयार गरी राख्ने ।
(झ) बाल मजदूर र बाल विवाह तथा देवी देवताको नाउँमा बालक चढाउने प्रथाको अन्त्य गर्न आवश्यक उपायहरू पहिल्याउने र ती उपायहरू अवलम्बन गर्ने तर्फ सम्बद्ध सरकारी एवं गैरसरकारी संघसंस्थाहरूलाई प्रोत्साहन तथा सहयोग गर्ने ।
(ञ) प्रचलित कानुनको अधीनमा रही राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको सहभागिता जुटाई बालकहरूको संरक्षण तथा विकसको लागि बालकल्याणकारी कार्य सञ्चालन गर्ने गराउने र त्यस्तो कार्य सञ्चालन गर्ने, गराउन नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई विदेशी सरकार एवं अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूलाई प्रोत्साहन तथा सहयोग गर्ने ।
(ट) नेपाल सरकारद्वारा अनुमोदित बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, बालकको हक हित एवं अधिकार संरक्षणसँग सम्बन्धित अन्य अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय महासन्धि वा घोषणापत्र तथा बालकको हकहितसम्बन्धी प्रचलित कानुनका प्रावधानहरूको प्रचार प्रसार गर्ने र त्यस्तो कार्यमा संलग्न सामाजिक कार्यकर्ता तथा संघसंस्थाहरूलाई सहयोग गर्ने ।
(ठ) बालकको हकहितको संरक्षण तथा शारीरिक र मानसिक विकासको निमित्त आवश्यक देखिएका अन्य काम गर्ने ।

* यो व्यवस्था महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको गठनपूर्व गरिएको हाल महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले यसअनुसारको जिम्मेवारी बहन गर्दै आएको छ । तर नियमको व्यवस्था भने संशोधन भएको छैन ।

४. **उपसमिति वा कार्यटोली गठन गर्न सक्ने :** (क) केन्द्रीय बालकल्याण समितिले आफूले गर्नुपर्ने कुनै काम सुचारु रूपले गर्नको निमित्त सम्बन्धित विशेषज्ञ तथा सामाजिक कार्यकर्ताहरू समावेश गरी आवश्यकतानुसार उप-समिति वा कार्यटोली गठन गर्न सक्नेछ ।
 (ख) उप-नियम (१) बमोजिम गठन हुने उपसमिति वा कार्य टोलीको काम कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि केन्द्रीय बालकल्याण समितिले तोकिदिएबमोजिम हुनेछ ।
५. **बैठकसम्बन्धी कार्यविधि :** (क) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठक आवश्यकतानुसार केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।
 (ख) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको कूल सदस्य सङ्ख्याको पचास प्रतिशत सदस्यहरू उपस्थित भएमा केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठकको लागि गणपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ ।
 (ग) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठकको अध्यक्षता केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अध्यक्षले गर्नेछन् र निजको अनुपस्थितिमा उपस्थित सदस्यहरूले आफूमध्येबाट छानेको सदस्यले बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ ।
 (घ) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत बराबर भएमा बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णायक मत दिनेछ ।
 (ङ) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठकसम्बन्धी अन्य कार्यविधि केन्द्रीय बालकल्याण समिति आफैले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
६. **कार्यकारी निर्देशक :** (क) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको प्रशासकीय प्रमुखको रूपमा काम गर्न एक कार्यकारी निर्देशक रहनेछ ।
 (ख) बालकको हक हितको संरक्षण तथा बालकल्याणकारी कार्यमा अनुभव प्राप्त व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले कार्यकारी निर्देशकको पदमा नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्नेछ ।
 (ग) कार्यकारी निर्देशकको पदावधि पाँच वर्षको हुनेछ र केन्द्रीय बालकल्याण समितिको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निजको पदावधि बढीमा तीन वर्षको लागि थप गर्न सक्नेछ ।
 (घ) कार्यकारी निर्देशकले केन्द्रीय बालकल्याण समितिको सचिव भई काम गर्नेछ ।
 (ङ) कार्यकारी निर्देशकको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका अन्य सर्तहरू नेपाल सरकारले तोकिदिएबमोजिम हुनेछ ।
७. **कार्यकारी निर्देशकको काम, कर्तव्य र अधिकार :** कार्यकारी निर्देशकको काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-
 (क) बालकको हक हितको संरक्षण तथा शारीरिक र मानसिक विकाससम्बन्धी दीर्घकालीन राष्ट्रिय नीति र योजना तर्जुमा गर्न केन्द्रीय बालकल्याण समितिलाई सहयोग गर्ने ।
 (ख) नेपाल सरकारबाट स्वीकृत नीति र योजनाअनुरूप वार्षिक कार्यक्रम र बजेट तयार गरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
 (ग) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको निर्णय एवं निर्देशनहरू कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
 (घ) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको वार्षिक कार्यक्रमको आन्तरिक मूल्यङ्कन गर्ने गराउने र प्रगति विवरणहरू केन्द्रीय बालकल्याण समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
 (ङ) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको कार्य सञ्चालनको निमित्त आवश्यक स्रोत खोजी गर्ने र प्राप्त स्रोतहरूको परिचालन गर्ने ।
 (च) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको वित्तिय कारोवारको लेखा ठीकसँग राख्न लगाउने ।
 (छ) केन्द्रीय बालकल्याण समितिबाट प्रत्यायोजित एवं निर्देशित अन्य काम गर्ने गराउने ।
८. **वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्न सक्ने :** केन्द्रीय बालकल्याण समितिले ऐनको दफा ३२ को उपदफा (५) बमोजिम नेपाल सरकारसमक्ष पेस गरेका वार्षिक प्रतिवेदन नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद-३

जिल्ला बालकल्याण समिति सम्बन्धी व्यवस्था

९. **जिल्ला बालकल्याण समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार :** ऐनमा उल्लिखित काम कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त जिल्ला बालकल्याण समितिको अन्य काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-
 (क) बालकहरूको हक हितको संरक्षण तथा शारीरिक र मानसिक विकाससम्बन्धी जिल्लास्तरीय दीर्घकालिन नीति र योजना तर्जुमा गरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा पठाउने ।
 (ख) स्वीकृत नीति र योजनाअनुरूप वार्षिक कार्यक्रम र बजेट स्वीकृत गरी बनाई कार्य सञ्चालन गर्ने, गराउने ।
 (ग) वार्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको निमित्त आवश्यक स्थानीय स्रोतको खोजी गर्ने र प्राप्त स्रोतको परिचालन गर्ने ।
 (घ) जिल्लामा कारागारमा रहेका, वेवारिसे अवस्थामा रहेका वा श्रमिकको रूपमा कार्यरत बालक तथा अपाङ्ग र सुस्त मनस्थिति भएका बालकको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी त्यसको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने र त्यसको एक प्रति केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा पठाउने ।

- (ड) जिल्लामा रहेका बाल मजदूर र बाल विवाह तथा देवी देवताको नाउंमा चढाइएका बालक भए सोसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरी त्यसको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने र त्यसको एक प्रति केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा पठाउने ।
- (च) खण्ड (ड) मा उल्लिखित कुप्रथा हटाउन जिल्लास्तरमा सामाजिक कार्यकर्ता तथा प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको सम्मेलन गराई सुझाव सङ्कलन गरी त्यस्तो कुप्रथा हटाउने कार्यमा सामाजिक कार्यकर्ता तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूलाई प्रोत्साहन तथा सहयोग गर्ने ।
- (छ) जिल्लाभित्र सञ्चालित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्र वा त्यस्तै अन्य गृह वा केन्द्र भए त्यसको क्षमता सुविधा आदिको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अद्यावधिक अभिलेख राख्ने र त्यसको एक प्रति केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा पठाउने ।
- (ज) जनसहभागीताबाट वा सरकारी एवं गैरसरकारी संस्थाहरूको सहभागिता जुटाई जिल्लाको विभिन्न भागमा बालकको हकहितको संरक्षण तथा शारीरिक र मानसिक विकाससम्बन्धी बालकल्याणकारी कार्य सञ्चालन गर्ने र त्यस्तो कार्य गर्न सामाजिक कार्यकर्ता तथा सरकारी एवं गैरसरकारी संघसंस्थाहरूलाई सहयोग गर्ने ।
- (झ) जिल्लाभित्र सञ्चालित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको निरीक्षण गर्न गराउन व्यवस्थापन समिति, बालकल्याण गृहप्रमुख तथा प्रशासकलाई आवश्यक निर्देशन एवं सुझाव दिने ।
१०. **उपसमिति वा कार्यटोली गठन गर्न सक्ने :** (क) जिल्ला बालकल्याण समितिले आफूले गर्नुपर्ने कुनै काम सुचारुरूपले गर्नको निमित्त सम्बन्धित विशेषज्ञ तथा सामाजिक कार्यकर्ताहरूसमेत समावेश गरी आवश्यकतानुसार उपसमिति वा कार्यटोली गठन गर्न सक्नेछ ।
- (ख) उप-नियम (१) बमोजिम गठन हुने उपसमिति वा कार्यटोलीको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि जिल्ला बालकल्याण समितिले तोकिदिएबमोजिम हुनेछ ।
११. **बैठकसम्बन्धी कार्यविधि :** (क) जिल्ला बालकल्याण समितिको बैठक आवश्यकतानुसार जिल्ला बालकल्याण समितिको अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।
- (ख) जिल्ला बालकल्याण समितिको कूल सदस्य सङ्ख्याको पचास प्रतिशत सदस्यहरू उपस्थित भएमा जिल्ला बालकल्याण समितिको बैठकको लागि गणपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ ।
- (ग) जिल्ला बालकल्याण समितिको बैठकको अध्यक्षता जिल्ला बालकल्याण समितिको अध्यक्षले गर्नेछ र निजको अनुपस्थितिमा उपस्थित सदस्यहरूले आफूमध्येबाट छानेको सदस्यले बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ ।
- (घ) जिल्ला बालकल्याण समितिको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत बराबर भएमा बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णायक मत दिनेछ ।
- (ङ) जिल्ला बालकल्याण समितिको बैठकसम्बन्धी अन्य कार्यविधि जिल्ला बालकल्याण समिति आफैले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
१२. **वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्न सक्ने :** जिल्ला बालकल्याण समितिले ऐनको दफा ३२ को उप दफा (५) बमोजिम केन्द्रीय बालकल्याण समितिसमक्ष पेस गरेको वार्षिक प्रतिवेदन केन्द्रीय बालकल्याण समितिको स्वीकृति लिई सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद-४

१३. **बालकल्याण अधिकारीको काम कर्तव्य र अधिकार :** ऐनमा उल्लिखित काम कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त बालकल्याण अधिकारीको अन्य काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-
- (क) बालकहरूको हक हितको संरक्षण तथा बालकल्याणसम्बन्धी जिल्लास्तरीय योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न जिल्ला बालकल्याण समितिलाई सहयोग गर्ने ।
- (ख) जिल्ला बालकल्याण समितिको निर्णय एवं निर्देशनहरू कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- (ग) जिल्ला बालकल्याण समितिको स्वीकृत कार्यक्रमको आन्तरिक मूल्याङ्कन गराउने र त्यसको प्रगति विवरणहरू जिल्ला बालकल्याण समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
- (घ) जिल्ला बालकल्याण समितिको कार्य सञ्चालनको निमित्त आवश्यक स्रोतको खोजी गर्ने र प्राप्त स्रोतहरूको परिचालन गर्ने ।
- (ङ) जिल्ला बालकल्याण समितिको वित्तिय कारोवारको लेखा ठीकसँग राख्न लगाउने ।
- (च) जिल्ला बालकल्याण समितिको सचिव भई काम गर्ने ।
- (छ) जिल्ला बालकल्याण समितिबाट प्रत्यायोजित एवं निर्देशित अन्य काम गर्ने, गराउने ।
१४. **बालकल्याण अधिकारीको सेवाको सर्त तथा सुविधासम्बन्धी व्यवस्था :** बालकल्याण अधिकारीको सेवाको सर्त तथा सुविधा मन्त्रालयको स्वीकृति लिई केन्द्रीय बालकल्याण समितिले तोकिदिए बमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद-५

व्यवस्थापन समितिसम्बन्धी व्यवस्था

१५. व्यवस्थापन समितिको गठन : (१) मन्त्रालयले ऐनबमोजिम स्थापित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको सञ्चालन गर्नको निमित्त उपलब्ध भए सम्म स्थानीय सामाजिक कार्यकर्ता, महिला सामाजिक कार्यकर्ता, चिकित्सकहरू, बाल मनोवैज्ञानिक र शिक्षकहरू मध्येबाट समेत सदस्य रहने गरी बढीमा सात जना सदस्यहरू भएको एक व्यवस्थापन समिति गठन गर्नेछ ।
- (२) व्यवस्थापन समितिमा रहने अध्यक्ष, सदस्य तथा सचिवको नाम तथा निजहरूको पदावधि मन्त्रालयले उक्त समिति गठन गर्दाको अवस्थामा तोकेबमोजिम हुनेछ ।
१६. व्यवस्थापन समितिको काम कर्तव्य र अधिकार : व्यवस्थापन समितिको काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-
- (क) सम्बन्धित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको दीर्घकालीन नीति र योजना तर्जुमा गरी स्वीकृतिको निमित्त जिल्ला बालकल्याण समिति मार्फत केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा पठाउने ।
- (ख) स्वीकृत नीति र योजनाअनुरूप वार्षिक कार्यक्रम र बजेट स्वीकृत गर्ने ।
- (ग) वार्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको निमित्त आवश्यक स्थानीय स्रोतको खोजी गर्ने र प्राप्त स्रोतको परिचालन गर्ने ।
- (घ) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा रहेका बालकलाई प्रदान गरिने शिक्षा तालिम र बस्ने, सुत्ने, खाने, लगाउनेलगायतका अन्य सुविधा सम्बन्धमा उपयुक्त व्यवस्था गर्ने गराउने ।
- (ङ) बालकको रुचि या ज्ञानको आधारमा तिनीहरूलाई तालिम वा पठन पाठनमा संलग्न गराउने व्यवस्था गर्ने गराउने ।
- (च) बालकको शारीरिक विकासको निमित्त खेलकूद, मनोरन्जन तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमलगायत अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापको व्यवस्था गर्ने गराउने ।
- (छ) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको कार्य प्रगतिको समीक्षा एवं मूल्याङ्कन गर्ने गराउने ।
- (ज) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको सञ्चालन सम्बन्धमा मन्त्रालय, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति वा बालकल्याण अधिकारीले दिएका सुझाव तथा निर्देशनको पालन गर्ने गराउने ।
१७. बैठक सम्बन्धी कार्यविधि : व्यवस्थापन समितिको बैठकसम्बन्धी कार्यविधि व्यवस्थापन समिति आफैले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद-६

बालकल्याण गृहप्रमुख र प्रशासकसम्बन्धी व्यवस्था

१८. बालकल्याण गृहप्रमुख र प्रशासक : (१) मन्त्रालयले बालकल्याण गृहको प्रमुख भई काम गर्न कुनै व्यक्तिलाई बालकल्याण गृहप्रमुख, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको प्रमुख भई काम गर्न कुनै व्यक्तिलाई प्रशासकको पदमा नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्नेछ ।
- (२) उप-नियम (१) बमोजिम नियुक्त वा तोकिएको बालकल्याण गृहप्रमुख वा प्रशासकको पारिश्रमिक सुविधा तथा सेवाका अन्य सर्तहरू मन्त्रालयको स्वीकृति लिई केन्द्रीय बालकल्याण समितिले तोकिएबमोजिम हुनेछ ।
१९. बालकल्याण गृहप्रमुखको काम कर्तव्य र अधिकार : ऐनमा उल्लिखित काम कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त बालकल्याण गृहप्रमुखको अन्य काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-
- (क) बालकल्याण गृहको दीर्घकालीन नीति र योजना तर्जुमा गर्न व्यवस्थापन समितिलाई सहयोग गर्ने ।
- (ख) स्वीकृत नीति र योजनाअनुरूप बालकल्याण गृहको वार्षिक कार्यक्रम र बजेट तयार गरी व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
- (ग) व्यवस्थापन समितिको निर्णय एवं निर्देशनहरू कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- (घ) बालकल्याण गृहको दैनिक कार्य सञ्चालन गर्ने गराउने र त्यसको सुपरिवेक्षण गर्ने ।
- (ङ) बालकल्याण गृहको कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गराउने र प्रगति विवरणहरू व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
- (च) बालकल्याण गृहको आर्थिक कारोबार गर्ने र सो को लेखा ठीकसँग राख्ने, राख्न लगाउने ।
- (छ) व्यवस्थापन समितिबाट प्रत्यायोजित एवं निर्देशित अन्य काम गर्ने गराउने ।
२०. प्रशासकको काम, कर्तव्य र अधिकार : प्रशासकको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ ।
- (क) बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको कार्य सञ्चालन गर्दा बालकल्याण गृहको सञ्चालन सम्बन्धमा ऐनमा उल्लिखित बालकल्याण गृहप्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकार प्रयोग गर्ने ।
- (ख) बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको दीर्घकालीन नीति र योजना तर्जुमा गर्न व्यवस्थापन समितिलाई सहयोग गर्ने ।

- (ग) स्वीकृत नीति र योजनाअनुरूप बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको वार्षिक कार्यक्रम र बजेट तयार गरी व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
- (घ) व्यवस्थापन समितिको निर्णय एवं निर्देशनहरू कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- (ङ) बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको दैनिक कार्य सञ्चालन गर्ने गराउने र त्यसको सुपरिवेक्षण गर्ने ।
- (च) बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको वार्षिक कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गराउने र प्रगति विवरणहरू व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पेस गर्ने ।
- (छ) बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको आर्थिक कारोबार गर्ने वा सो को लेखा ठीक दुरुस्त राख्न लगाउने ।
- (ज) व्यवस्थापन समितिबाट प्रत्यायोजित एवं निर्देशित अन्य काम गर्ने, गराउने ।

परिच्छेद-७

बालकल्याण सम्बन्धी व्यवस्था

२१. शिक्षा, तालिम, सुविधा आदिको व्यवस्था : (क) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थित केन्द्रमा बस्ने बालकहरूलाई नियमित शिक्षाको अतिरिक्त व्यावसायिक शिक्षा तथा सीपमूलक तालिमसमेत प्रदान गर्न सकिनेछ ।
- (ख) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बस्ने बालकहरूलाई तिनीहरूको शारीरिक अवस्था अनुकूल विभिन्न किसिमका खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक कार्यक्रम एवं अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापमा समेत संलग्न गराउन सकिनेछ ।
- (ग) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बस्ने बालकहरूलाई नियमित स्वास्थ्य परीक्षण र आवश्यकता अनुसार औषधोपचारको सुविधा प्रदान गर्न सकिनेछ ।
- (घ) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बस्ने बालकहरूलाई जिल्ला बालकल्याण समितिको सिफारिसमा केन्द्रीय बालकल्याण समितिले निर्धारण गरे बमोजिमका खाने, लाउने र बस्ने सुविधाहरू प्रदान गर्न सकिनेछ ।
२२. बालकले पालन गर्नुपर्ने कुराहरू : बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बस्ने बालकहरूले देहायका कुराहरूको पालन गर्नुपर्नेछ :-
- (क) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रलाई आफ्नो भविष्य निर्माण गर्ने थलोको रूपमा मान्नुपर्ने ।
- (ख) आफूलाई प्रदान गरिएको नियमित शिक्षा तथा तालिम हासिल गर्ने ।
- (ग) खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक कार्यक्रम एवं अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापमा संलग्न हुने ।
- (घ) बालक तथा त्यहाँ कार्यरत सबै कर्मचारीहरूलाई आफ्नो पारिवारिक सदस्य सम्झने, सबैसँग मित्रभावको व्यवहार गर्ने र एक अर्कासँग सहयोग गर्ने ।
- (ङ) बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा हल्ला, हूल हुज्जत आदि गर्ने वा अनुशासनहीन हुने कुनै किसिमको अवाञ्छित कार्य नगर्ने र त्यस्तो कार्य गर्न अरूलाई पनि दुरुत्साहित नगर्ने ।
- (च) आफूलाई दैनिक प्रदान गरिने दूध, चिया, खाजा, भोजन आदि बाहेक अन्य कुनै चिज बाहिरबाट ल्याई नखाने ।
- (छ) धुम्रपान, लागू पदार्थ र मादक पदार्थको सेवन नगर्ने ।
- (ज) बालकल्याण गृहप्रमुख वा प्रशासकको अनुमति नलिई आफू रहेको ठाउँबाट बाहिर नजाने ।
- (झ) सादा जीवन उच्च विचारको आदर्श पालन गर्ने र स्वावलम्बनको लागि बालकल्याण गृहप्रमुख वा प्रशासकले दिएको आदेश तथा निर्देशन पालन गर्ने ।
२३. काममा प्राथमिकता दिनुपर्ने : नेपाल सरकार र नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्वमा रहेको सङ्गठित संस्थाहरूले बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बसेका बालकहरूको शिक्षा, तालिम र शारीरिक स्थितिअनुकूलको काममा तिनीहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्नेछ ।
२४. बालकहरूको व्यक्तिगत विवरण राख्नुपर्ने : बालकल्याण गृहप्रमुखले बालकल्याण गृहमा बस्ने र प्रशासकले बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा बस्ने बालकहरूको व्यक्तिगत विवरण अनुसूची -१ बमोजिमको ढाँचामा तयार गरी राख्नुपर्नेछ ।
२५. वार्षिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने : बालकल्याण गृहप्रमुखले बालकल्याण गृहको र प्रशासकले बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको वर्षभरीको सम्पूर्ण क्रियाकलाप देखिने गरी अनुसूची -२ बमोजिमको ढाँचामा प्रत्येक वर्ष बैशाख मसान्तभित्र जिल्ला बालकल्याण समिति र बालकल्याण अधिकारी समक्ष प्रतिवेदन पठाउनुपर्नेछ ।
२६. बालकल्याण सम्बन्धी व्यवस्था लागू हुने : यस परिच्छेदमा उल्लिखित बालकल्याणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू कुनै व्यक्ति वा संस्थाद्वारा सञ्चालित बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको हकमा पनि लागू हुनेछ ।

परिच्छेद-८

विविध

२७. श्रमिकको रूपमा काम गर्ने बालकको विवरण दिनुपर्ने : ऐनको दफा १७ को उपदफा (३) बमोजिम श्रमिकको रूपमा काममा लगाउन हुने बालकलाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउने व्यक्ति वा संस्थाले त्यसको विवरण अनुसूची -३ बमोजिमको ढाँचामा तयार गरी जिल्ला बालकल्याण समितिसमक्ष पठाउनुपर्नेछ । जिल्ला बालकल्याण समितिले त्यसरी प्राप्त हुन आएको विवरणको एक प्रति सम्बन्धित श्रम कार्यालयमा पठाउनुपर्नेछ ।
२८. निरीक्षण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू : (१) ऐनको दफा ४४ बमोजिम बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रको निरीक्षण गर्ने व्यक्तिले देहायका कुराहरूको समेत जाँचबुझ गर्नुपर्नेछ :-
- बालकहरूलाई नियमित रूपले शिक्षा तथा तालिम प्रदान गरिएको छ-छैन ।
  - बालकहरूलाई यस नियमावली बमोजिमको सुविधा प्रदान गरिएको छ-छैन ।
  - बालकहरूलाई खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमलगायत अन्य क्रियाकलापमा संलग्न गराइएको छ-छैन ।
  - बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्त मनस्थिति केन्द्रमा कुनै अवाञ्छित अनुशासनहीन कार्य भए गरेको छ-छैन ।
  - व्यवस्थापन पक्ष तथा बालकहरूले ऐन, प्रचलित कानून वा यस नियमावलीबमोजिम पालन गर्नुपर्ने कुराहरूपालन गरेको छ-छैन ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिम निरीक्षण गर्ने व्यक्तिले निरीक्षण गर्दा आफूले देखेका कुराहरू, समस्या र त्यसको समाधानको कुनै सुझाव भएमा सो समेत उल्लेख गरी निरीक्षण प्रतिवेदन तयार गरी केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति र सम्बन्धित व्यवस्थापन समितिमा पठाउनुपर्नेछ ।
२९. बालकको नाम राख्ने र जन्म दर्ता गर्ने : ऐनको दफा ३ बमोजिम बालकको नाम राखिदिने बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा कुनै व्यक्ति वा संस्थाले प्रचलित कानूनबमोजिम पञ्जिकाधिकारीको कार्यालयमा बालकको जन्मदर्ता गराउनुपर्नेछ ।
३०. भेटघाटको सुविधा : (१) ऐनको दफा ८ बमोजिम बालकलाई बाबु, आमासँग भेटघाट गर्न दिने पटक वा साथ बस्न दिने अवधिको सम्बन्धमा बाबु र आमाको बीच मतैक्य हुन नसकेमा वा बाबु वा आमासँग भेटघाट गर्न वा बस्न दिँदा बालकको हितको प्रतिकूल हुने भई त्यस्तो भेटघाट वा साथ बस्नबाट रोक लगाउन चाहने बाबु वा आमाले त्यसको कारण खोली बाल अदालत वा सो अदालत गठन नभएसम्म सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिम कुनै निवेदन परेमा अदालतले सो सम्बन्धमा जाँचबुझ गरी बालकलाई बाबु आमासँग भेटघाट गर्न दिनुपर्ने पटक वा साथ बस्न दिनुपर्ने अवधि तोकिदिन वा बाबु वा आमासँग भेटघाट गर्न वा साथ बस्न दिन नपर्ने वा त्यसको विकल्पस्वरूप अन्य कुनै मनासिब आदेश दिन सक्नेछ ।
- (३) उपनियम (२) बमोजिम अदालतबाट भएको आदेश सम्बन्धित बाबु वा आमाले अनिवार्य रूपले पालन गर्नुपर्नेछ ।
३१. कार्यालय र कर्मचारीको व्यवस्था : (१) केन्द्रीय बालकल्याण समिति र जिल्ला बालकल्याण समितिको कार्यालय र कर्मचारीको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्नेछ ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिमका कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सेवाको सर्त तथा सुविधासम्बन्धी व्यवस्था मन्त्रालयको स्वीकृति लिई केन्द्रीय बालकल्याण समितिले तोकिदिएबमोजिम हुनेछ ।
३२. अनुसूचीमा हेरफेर वा थपघट गर्ने अधिकार : नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी आवश्यकताअनुसार अनुसूचीमा हेरफेर वा थपघट गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची १

(नियम २४ संगसम्बन्धीत)

(क) बालकको व्यक्तिगत विवरण

- बालकको पूरा नाम :-
  - बालकको जन्म मिति :-
साल ..... महिना ..... गते .....
  - बालकको जन्मेको ठाउँ :-
जिल्ला ..... गा.वि.स./ न.पा. .... वडा नं .....
टोल .....
- अस्पतालमा जन्मेको भए :-
- अस्पतालको नाम ..... ख) ठेगाना .....
- बालकको स्थायी ठेगाना :-
जिल्ला ..... गा.वि.स./न.पा. .... वडा नं .....
टोल .....

- (५) धर्म .....
- (६) बालकको स्वास्थ्यसम्बन्धी स्थिति :-
 (क) वजन .....(ख) उचाइ .....
 (ग) डाक्टरको साधारण स्वास्थ्य रिपोर्ट .....
- (७) बालकको शैक्षिक स्थिति :-
 कुनै विद्यालयमा पढेको भए :-
 क) विद्यालयको नाम, ठेगाना .....
 ख) कक्षा .....

(ख) बालकको बाबुसम्बन्धी विवरण

- (१) बालकको बाबुको :-
 क) पूरा नाम ..... ख) उमेर ..... ग) शारीरिक अवस्था .....
 घ) ठेगाना :- जिल्ला ..... गा.वि.स./न.पा. .... वडा नं ..... टोल .....
- (२) बालकको बाबु जिवित छन्/छैनन् :- .....
- (३) बालकको बाबुको व्यवसाय .....
- (४) बालकको बाबु जीवित नरहेमा :- क) मृत्यु भएको साल ..... ख) स्थान ..... ग) कारण .....
- (५) बालकलाई मृतक बाबुले छोडी गएको चल अचल सम्पत्तिको विवरण :-
 क) चल सम्पत्ति .....
 ख) अचल सम्पत्ति .....

(ग) बालकको आमासम्बन्धी विवरण

- (१) बालकको आमाको :-
 क) पूरा नाम ..... ख) उमेर ..... ग) शारीरिक अवस्था .....
 घ) ठेगाना:- जिल्ला ..... गा.वि.स./न.पा. .... वडा नं ..... टोल .....
- (२) बालकको आमा जीवित छन्/छैनन् :-
- (३) बालकको आमाको व्यवसाय .....
- (४) बालकको आमा जीवित नरहेमा :- क) मृत्यु भएको साल ..... ख) स्थान ..... ग) कारण .....
- (५) बालकलाई मृतक आमाले छोडी गएको चल-अचल सम्पत्तिको विवरण :-
 क) चल सम्पत्ति .....
 ख) अचल सम्पत्ति .....

(घ) दाजुभाइ, दिदी-बहिनी आदि नातेदारसम्बन्धी विवरण

क्र.सं. नाम	थर	उमेर	नाता	व्यवसाय	ठेगाना
१					
२					
३					
४					
५					
६	बालकको अन्य पारिवारिक पृष्ठभूमि :-				

(ङ) बालकलाई भर्ना गर्न ल्याउने व्यक्ति वा सघ संस्थाको विवरण

- (१)
 क) पूरा नाम .....
 ख) व्यक्ति भए उमेर .....
 ग) ठेगाना :- जिल्ला ..... गा.वि.स./ न.पा. .... वडा नं ..... टोल .....
- घ) व्यवसायको विवरण .....
- ङ) व्यावसायिक ठेगाना .....
- च) भर्ना गर्न ल्याउने व्यक्तिको बालकसँगको सम्बन्ध :-
- (२) बालक आफै भर्ना हुन आएको भए सोको विवरण :-
- (३) माथि उल्लिखित कुनै व्यहोरा झूटा ठहरिए बालकलाई फिर्ता लैजाने छु भनी सही गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको :-
 पूरा नाम .....
 हस्ताक्षर ..... (औंठाको छाप वा संघसंस्थाको छाप)

(च) बालकलाई भर्ना गर्ने सिफारिस गर्ने व्यक्ति वा संघसंस्थाको विवरण

- (१) भर्ना गर्ने ल्याउने व्यक्तिको नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि
- (२) कुनै निकायले सिफारिस गरेको भए :-
  - क) स्थानीय प्रशासन
  - ख) स्थानीय प्रहरी
  - ग) संघसंस्था
- (३) निवेदन दिएकोमा निवेदनको मिति र निवेदन दिने व्यक्ति :-
- (४) अन्य कागजपत्र केही भए :-
- (५) बालकलाई भर्ना गरेको मिति .....

(छ) बालक भर्ना गर्ने कर्मचारीको

- (१) हस्ताक्षर : .....
- (२) पूरा नाम : .....
- (३) पद : .....
- (४) श्रेणी : .....

(ज) बालकलाई धर्मपुत्र/धर्मपुत्री गरी लैजाने व्यक्तिको

- (१) पूरा नाम .....
- (२) ठेगाना .....
- (३) नागरिकताको प्रमाणपत्र वा पासपोर्ट नम्बर .....
- (४) व्यवसाय .....
- (५) हस्ताक्षर .....

(झ) धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीसम्बन्धी विवरण

- (१) भर्ना गर्ने ल्याइएका बालकलाई कसैले प्रचलित कानूनबमोजिम धर्मपुत्र/धर्मपुत्री बनाउन खोजेमा मेरो स्वीकृति छ/छैन ।
- (२) धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री सम्बन्धमा कुनै किसिमको कानुनी विसङ्गति भएमा स्वयं जिम्मेवार रहन राजिखुसीले मन्जुर गर्दछु ।
  - क) हस्ताक्षर .....
  - ख) पूरा नाम .....
  - ग) औठाको छाप :   दायाँ   बायाँ
  - घ) ठेगाना :
जिल्ला ..... गा.वि.स। न.पा. .... वडा नं ..... टोल .....

(ञ) बालकले बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय वा सुस्तमनस्थिति केन्द्र छोडेर गएको

- (१) मिति .....
- (२) कारण .....
- (३) छोडेर जाँदा निजको उमेर .....
- (४) छोडेर कहाँ जाने वा कुन व्यवसाय लिने हो सो को विवरण
हस्ताक्षर .....
नाम .....
बालकल्याण गृहप्रमुख/प्रशासक

अनुसूची-२

(नियम २५ सँगसम्बन्धीत)

वार्षिक क्रियाकलापको प्रतिवेदन

- (१) विगत वर्षमा गरेको क्रियाकलाप गतिविधि कार्यक्रमसम्बन्धी विवरण
  - क) शैक्षिक गतिविधि :
  - ख) तालिम :-
  - ग) खेलकुद :-
  - घ) सांस्कृतिक :-
  - ङ) अन्य गतिविधि र कार्यक्रम :-
- (२) बालकको सङ्ख्यात्मक विवरण
  - क) ५ वर्ष सम्मको बालकको सङ्ख्या :-
  - ख) १० वर्ष सम्मको बालकको सङ्ख्या :-
  - ग) १० वर्ष भन्दा माथिको बालकको सङ्ख्या :-
  - घ) जम्मा बालकको सङ्ख्या :-

राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्था

(३) विगत वर्ष भर्ना भएका बालकको सङ्ख्यात्मक विवरण :-

- क) ५ वर्ष सम्मको बालकको सङ्ख्या :
 ख) १० वर्ष सम्मको बालकको सङ्ख्या :
 ग) १० वर्ष भन्दा माथिको बालकको सङ्ख्या :
 घ) जम्मा बालकको सङ्ख्या :

(४) शैक्षिक विवरण :

- क) कक्षा ५ सम्म अध्ययन गर्ने बालकको सङ्ख्या :
 ख) कक्षा १० सम्म अध्ययन गर्ने बालकको सङ्ख्या :
 ग) कक्षा १० भन्दा माथि अध्ययन गर्ने बालकको सङ्ख्या :

(५) विगत वर्षमा छोडेर गएका बालकको विवरण :

क्र.सं.	नाम	भर्ना मिति	छोडेर गएको मिति	व्यवसाय	काममा लगाउने व्यक्ति वा संस्थाको नाम र ठेगाना

(६) वार्षिक बजेटसम्बन्धी विवरण :

(७) समस्या र सुझावहरू

हस्ताक्षर .....

नाम .....

बालकल्याण गृहप्रमुख प्रशासक

द्रष्टव्य : खण्ड २, ३, र ४बमोजिम बालकहरूको सङ्ख्या खुलाउदा लिङ्ग छुट्टिने गरी उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।

अनुसूची-३

(नियम २७ सँगसम्बन्धीत)

श्रमिकको रूपमा काममा लगाइएका बालकको विवरण

- (१) बालकलाई काममा लगाउने व्यक्ति वा संस्थाको नाम :
 (२) ठेगाना :
 (३) काममा लगाइएको वा लगाउने भएको मिति :
 (४) कामको किसिम वा विवरण :
 (५) दैनिक काम गर्नुपर्ने समय :
 (६) हप्ता भर काम गर्नुपर्ने समय (हप्ता भर काम गर्नु पर्ने घण्टामा उल्लेख) :
 (७) हप्तामा पाउने विदाको वार :
 (८) पारिश्रमिक अङ्क :
 (९) अन्य सुविधाहरू :
 (१०) बालकको फोटो :
 (११) बालकको नाम :
 (१२) ठेगाना :
 (१३) उमेर :
 (१४) योग्यता :
 (१५) बाबु, आमा वा संरक्षकको नाम :
 (१६) ठेगाना :

विवरण दिने व्यक्तिको :-

हस्ताक्षर : .....

नाम : .....

मिति : .....

संस्थाको छाप : .....

बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) नियमावली, २०६२

बाल श्रम - (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ को दफा २७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले देहायका नियमहरू बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

- १ **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ:** (१) यी नियमहरूको नाम "बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) नियमावली "२०६२" रहेको छ ।
(२) यो नियमावली तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
- २ **परिभाषा:** विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस नियमावलीमा,
(क) "ऐन" भन्नाले बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ सम्भन्धनु पर्छ ।
(ख) "समिति" भन्नाले नियम २९ बमोजिम गठन भएको बाल श्रम निवारण समिति सम्भन्धनु पर्छ ।
(ग) "बाल श्रम निवारण कोष" भन्नाले ऐनको दफा २४ बमोजिम स्थापना भएको बाल श्रम निवारण कोष सम्भन्धनु पर्छ ।

परिच्छेद - २

जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा कार्य सञ्चालन गरेको सूचना

- ३ **व्यवस्थापकले सूचना दिदा खुलाउनु पर्ने कुराहरू:-** ऐनको दफा ५ को उपदफा (१) मा उल्लेखित विवरणका अतिरिक्त जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा कार्य सञ्चालन गरेको व्यवस्थापकले सञ्चालन हुने समय,
(ख) प्रतिष्ठानको काम गर्न समय र दैनिक कार्य घण्टा,
(ग) प्रतिष्ठानले जोखिमपूर्ण व्यवसाय वा कार्य सञ्चालन गरेको मिति,
(घ) प्रतिष्ठानमा कार्यरत कामदारको संख्या, नाम, उमेर र ठेगाना,
(ङ) प्रतिष्ठानको तर्फबाट कामदारलाई पुर्याइएको सेवा,
(च) कामदारलाई दिईएको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा,
(छ) प्रतिष्ठानको सम्पर्क ठेगाना,
(ज) स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था ।
- ४ **योग्यताको प्रमाण पत्र:-** (१) बालकलाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनु अघि निजले सो काम गर्न सक्ने नसक्ने विषयमा बालकको स्वास्थ्य परीक्षण गर्न प्रतिष्ठानले कामको प्रकृति र बालकको उमेर समेत उल्लेख गरी श्रम कार्यालयमा निवेदन दिनु पर्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम निवेदन प्राप्त भएपछि श्रम कार्यालयले चिकित्सकद्वारा त्यस्तो बालकको स्वास्थ्य परीक्षण गराउनु पर्नेछ ।
(३) उपनियम (१) बमोजिम बालकको स्वास्थ्य परीक्षण गराउंदा त्यस्तो बालक काम गर्न योग्य देखिएमा चिकित्सकले अनुसूची बमोजिमको ढाँचामा योग्यताको प्रमाणपत्र दिनेछ ।
- ५ **विवरण दिदा खुलाउनु पर्ने कुराहरू:-** ऐनको दफा ८ को उपदफा (१) मा उल्लेखित कुराहरूका अतिरिक्त बालकलाई काममा लगाउने प्रतिष्ठानले देहाएका कुराहरू समेत खुलाईएको विवरण श्रम कार्यालयमा पेश गर्नु पर्नेछ ।
(क) बालकले काम गर्नुपर्ने समय,
(ख) अस्थायी वा स्थायी कस्तो किसिमको सेवामा नियुक्ति गरिएको हो सो खुलेको नियुक्तिपत्रको प्रतिलिपि,
(ग) आवास सुविधा भए नभएको,
(घ) बालकले काम गर्ने विभाग वा शाखा ।

परिच्छेद-३

पारिश्रमिक, बिदा वा अन्य सुविधा

- ६ **पारिश्रमिक र भत्ता :-** प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले ऐन, २०४८ बमोजिम नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी समय समयमा तोकिएको पारिश्रमिक र भत्तामा कम नहुने गरी मासिक पारिश्रमिक र भत्ता पाउनेछ ।
- ७ **बिदा:-** प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले देहाय बमोजिमका बिदाहरू पाउन सक्नेछ ।
(क) सार्वजनिक बिदा
(ख) घर बिदा
(ग) बिरामी बिदा

- (घ) किरिया बिदा
- (ङ) विशेष बिदा
- (च) शैक्षिक बिदा

- ८ **सार्वजनिक बिदा:-** (१) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले प्रत्येक वर्ष कम्तिमा तेह्र दिन पूरा पारिश्रमिक सहीतको सार्वजनिक बिदा पाउनेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम बालकले पाउने सार्वजनिक बिदा प्रत्येक वर्षको सुरुमा समितिले निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।
- ९ **घर बिदा:-**(१) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले काम गरेको अवधिको बीस दिनको एक दिनका दरले पूरा तलव सहितको घर बिदा पाउनेछ । बालकले त्यस्तो बिदा बस्नु भन्दा अगावै व्यवस्थापकबाट बिदा स्वीकृत हुनु पर्नेछ ।
स्पष्टिकरण :- यस उपनियमको प्रयोजनको निमित्त "काम गरेको अवधि" भन्नाले सो अवधि भित्र पर्ने प्रत्येक सप्ताहमा एकदिनको साप्ताहिक बिदा, सार्वजनिक बिदा र अन्य तलबी बिदा समेत जनाउन्छ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम बालकले पाउने घर बिदा बढीमा छत्तीस दिनसम्म संचित गरी राख्न सकिनेछ ।
(३) कुनै बालकले राजिनामा गरी नोकरी छाडेमा वा अरू कुनै प्रकारले अवकाश प्राप्त गरेमा निजको संचित रहेको घर बिदा वापत खाईपाई आएको पछिल्लो तलबको दरले हुन आउने एकमुष्ट रकम पाउनेछ ।
- १० **बिरामी बिदा:-**(१) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले एक वर्षमा चौबीस दिन बिदा पाउनेछ ।
(२) बिरामी बिदामा बस्दा त्यस्तो बालकले पूरा तलब पाउनेछ ।
(३) कुनै बालकको सात दिन भन्दा बढी बिरामी बिदा स्वीकृत गर्नु परेमा व्यवस्थापकले नेपाल सरकारद्वारा मान्यता प्राप्त चिकित्सकको प्रमाणपत्र पेश गर्न लगाउन सक्नेछ ।
(४) कुनै बालक अचानक बिरामी परी बिदा बस्नु परेमा निजले सोको जानकारी छिटो साघन द्वारा व्यवस्थापकलाई दिनु पर्नेछ ।
- ११ **किरिया बिदा :-**(१) प्रतिष्ठानमा सेवा गरेको बालकले कूल धर्म अनुसार आफै किरिया बस्नु परेमा पन्द्र दिन सम्म किरिया बिदा पाउनेछ ।
(२) किरिया बिदा बस्दा त्यस्तो बालकले पुरै तलब पाउनेछ ।
- १२ **विशेष बिदा:-**(१) कुनै बिदा नभएको बालकले विशेष परिस्थिति परी बिदा नवसि नहुने कारण परेमा पूर्व स्वीकृती लिई कूल सेवा अवधि भर साठी दिन नवदने गरी एक वर्षमा तीस दिन सम्म विशेष बिदा पाउन सक्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम विशेष बिदामा वस्ने बालकले त्यस्तो बिदामा बसेको अवधिको तलव पाउने छैन ।
(३) उपनियम (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कुनै बालिका आफ्नो काबु भन्दा बाहिरको परिस्थितिको कारण वा कसैको जोर जुलुममा परी गर्भवती भएमा त्यस्तो बालिकालाई सुत्केरी हुनु भन्दा अघि र पछि गरी ९० दिन विशेष बिदा दिईनेछ । त्यस्तो बिदामा वस्ने बालिकालाई सो बिदामा वसेको अवधिको पुरा पारिश्रमिक दिईनेछ ।
- १३ **शैक्षिक बिदा तथा कामको समय निर्धारण:-**(१) विद्यालय जाने बालकले बार्षिक परीक्षाको अवधि भर एक वर्षमा दश दिन शैक्षिक बिदा पाउनेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम विद्यालयमा अध्ययन गर्ने बालकको निमित्त प्रतिष्ठानले विद्यालय समय र समय एउटै नहुने गरी समय निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।
- १४ **बिदा स्वीकृत गर्ने अधिकारी :-**यस परिच्छेदमा उल्लिखित बिदाहरू व्यवस्थापकले वा प्रतिष्ठानको विनियमावलीमा तोकिएको अधिकारीले स्वीकृत गर्नेछ ।
- १५ **बिदा नलिई गयल हुने बालक उपर कारवाही :-**(१) बिदा स्वीकृत नगराई कुनै पनि बालक प्रतिष्ठानमा गयल हुनु हुदैन ।
(२) कुनै बालकले बिदा वसेको जानकारी नदिई लगातार तीस दिन भन्दा बढी समय प्रतिष्ठानमा अनुपस्थित भएमा त्यस्तो बालकलाई गयल कट्टी गरी प्रतिष्ठानको सेवा बाट हटाउन सकिनेछ ।
(३) उपनियम (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि बिदा वस्ने जानकारी गराउन नपाउदै तत्काल बिदा वस्नु पर्ने कारण परी पछि त्यस्तो अवधिको बिदा स्वीकृत गराएकोमा यस नियमको उल्लंघन भएको मानिने छैन ।
- १६ **उपदान:-** (१) प्रतिष्ठानमा एक वर्ष वा सोभन्दा बढी सेवा गरेको कुनै बालकले राजिनामा दिई वा अन्य कुनै किसिमले प्रतिष्ठानको सेवा बाट अलग भएमा त्यस्तो बालकले काम गरेको प्रत्येक वर्षको एक महिनाको तलबका दरले आउने एकमुष्ट रकम उपदान पाउनेछ ।

(२) कुनै बालकले उमेर पुगेपछि सो प्रतिष्ठानको सेवालाई निरन्तरता दिएकोमा पछि राजिनामा स्वीकृत गराई वा अन्य कुनै किसिमले सेवा वापत अलग भएमा त्यस्तो बालकले यस नियम बमोजिम पाउने उपदानका अतिरिक्त प्रचलित कानून बमोजिम पाउने उपदान समेत पाउनेछ ।

(३) यो नियमावली प्रारम्भ हुनुभन्दा अगाडि प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले समेत यसै नियमावली बमोजिम उपदान पाउनेछ ।

- १७ उपदान कोष:-** (१) नियम १६ बमोजिम बालकले प्राप्त गर्ने उपदान रकम जम्मा गर्ने प्रयोजनको निमित्त प्रत्येक प्रतिष्ठानले एउटा छुट्टै उपदान कोष खडा गर्नु पर्नेछ ।
 (२) उपनियम (१) बमोजिम खडा भएको उपदान कोषमा नियम १६ को उपनियम (१) बमोजिम बालकलाई दिईने उपदान रकम प्रतिष्ठानले प्रत्येक वर्ष जम्मा गर्नु पर्नेछ ।
 (३) प्रत्येक बालकले पाउने उपदानको रकम स्पष्ट देखिने गरी प्रतिष्ठानले छुट्टा छुट्टै हिसाब राख्नु पर्नेछ ।
- १८ सञ्चय कोष:-** (१) प्रतिष्ठानमा स्थायी नियुक्ति पाएको बालकको मासिक तलब बाट दश प्रतिशतका दरले रकम कट्टा गरी सो रकममा प्रतिष्ठानले शत प्रतिशत थपि सञ्चय कोषको रकम बालकको नाममा उपनियम (२) बमोजिम जम्मा गर्ने पर्नेछ ।
 (२) उपनियम (१) बमोजिमको रकम जम्मा गर्न प्रत्येक प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकले आयकर ऐन, २०५८ अनुसार स्वीकृत अवकाश कोषमा आफ्नो प्रतिष्ठानमा कार्यरत बालकको नाममा खाता खोल्नु पर्नेछ ।
 (३) उपनियम (१) बमोजिम कुनै बालकको नाममा जम्मा रहेको सम्पूर्ण रकम प्रतिष्ठानको सेवा बाट अबकाश नपाई भिक्न पाइने छैन ।
 (४) कुनै बालकको सेवा अबधिभित्र मृत्यु भएमा निज बालकको सञ्चय कोषको रूपमा जम्मा रहेको रकम निज बालकले ईच्छाएको व्यक्ति भएमा सोही व्यक्तिलाई र निजले ईच्छाएको व्यक्ति नभएमा वा निजले ईच्छाएको व्यक्तिको पनि मृत्यु भएमा निज मृत बालकका परिवारका सदस्यहरू मध्ये सबैभन्दा नजिकको हकवालाले पाउनेछ । त्यस्तो हकवाला एक मध्ये बढी भएमा त्यस्तो रकम सबै हकवालाले दामाशाहीले पाउने छन् ।
 (५) यस नियम बमोजिम सञ्चय कोषको रूपमा रहेको रकम बाट प्रतिष्ठानको विनियम अनुसार बढीमा पचास प्रतिशत रकमसम्म सम्बन्धीत बालकले ऋण लिन सक्नेछ । यसरी बालकले लिएको ऋण रकम चुक्ता नभए सम्म त्यस्तो बालकको पारिश्रमिकबाट मासिक एक चौथाई कट्टा गर्नु पर्नेछ ।
 (६) कुनै बालकले उमेर पुगेपछि पनि प्रतिष्ठानको सेवालाई निरन्तरता दिएमा त्यस्तो बालकले यस नियमावली बमोजिम सञ्चय कोषको रूपमा जम्मा गरेको रकम कायमै राखी प्रचलित कानून बमोजिम निजको तर्फबाट सञ्चय कोष कट्टा गर्नु पर्नेछ ।
- १९ औषधि उपचार सुविधा :-** प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालक बिरामी भई औषधि उपचार गराउनु परेको व्यहोरा नेपाल सरकारको मान्यता प्राप्त चिकित्सकद्वारा प्रमाणित भएमा त्यस्तो बालकलाई कूल सेवा अवधिभरमा बढीमा दुई महिनाको पारिश्रमिक वरावरको रकम औषधि उपचार वापत प्रतिष्ठानले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ
- २० बिमा गराउनु पर्ने:-** व्यवस्थापकले प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकको प्रचलित कानून बमोजिम बिमा गराउनु पर्नेछ ।
- २१ खाजा भत्ता:-** व्यवस्थापकले काम गर्ने बालकलाई खाजा भत्ता वापत निजले पाउने पारिश्रमिकको दश प्रतिशत रकम प्रत्येक महिना उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- २२ दशैँ खर्च :-** (१) व्यवस्थापकले प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकलाई मासिक पारिश्रमिक बराबरको रकम प्रत्येक वर्ष घटस्थापनाको पन्द्र दिन अगावै दशैँ खर्च वापत दिनु पर्नेछ ।
 (२) उपनियम (१) बमोजिम दशैँ खर्च दिदा बडा दशैँ भन्दा अधिल्लो महिना भुक्तान भै नसकेको भएतापनि अधिल्लो महिनाको पारिश्रमिक समेत भुक्तानी दिनु पर्नेछ ।
- २३ अंगभंग भए वा चोटपटक लागे बापत पाउने सुविधा :-** (१) कुनै बालकलाई प्रतिष्ठानको कामको शिलशिलामा चोटपटक लाग्न गई सेवाबाट अवकाश लिन नपर्ने भएतापनि सो चोटपटकको कारणबाट निजको क्षमता बृद्धीमा बाधा पर्ने भएमा त्यस्तो बालकलाई चोटपटकको अवस्था बिचार गरी पन्द्रहजार रूपैयाँ सम्म एकमुष्ट आर्थिक सहायता दिनुपर्ने छ ।
 (२) उपनियम (१) बमोजिम चोटपटकको उपचार गराउन आवश्यक पर्ने अवधिभरको निमित्त बालकको कुनै पनि संचित विदाबाट कट्टा नहुने गरी पुरा तलब सहितको थप बिरामी विदा पाउने छ ।
 (३) उपनियम (२) बमोजिम उपचार गराउदा लागेको उपचार खर्च त्यस्तो बालकले प्रतिष्ठानबाट पाउने छ ।
 (४) यस नियम बमोजिम उपचार खर्च पाएको कारणले त्यस्तो बालकले पछि बिरामी हुदा नियम १९ बमोजिम पाउने उपचार खर्च पाउनमा कुनै बाधा पुगेको मानिने छैन ।

- २४ **प्रचलित कानून बमोजिमको सुविधा पाउने** :- यस परिच्छेदमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकले प्रचलित कानूनमा यस नियमावली उल्लेख गरीएको भन्दा बढी सुविधा पाउने रहेछ भने सोही कानून बमोजिमको सुविधा पाउनेछ ।

परिच्छेद-४

स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

- २५ **बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धमा अपनाउनु पर्ने व्यवस्था** : ऐनको दफा ११ बमोजिम प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धमा व्यवस्थापकले देहायका अवस्थाहरू अपनाउनु पर्नेछ :-
- प्रत्येक दिन कार्यालयको सरसफाई गरी आवश्यकता अनुसार किटनाशक औषधि प्रयोग, समुचित निकासको प्रवन्ध एवं समय समयमा रंग रोगन समेत लगाई फोहर मैलाबाट हुने दुर्गन्ध हटाउन उचित व्यवस्था मिलाउने ।
  - काम हुने कोठामा पर्याप्त हावा , प्रकाश एवं उपयुक्त तापक्रमको व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
  - काम गर्न कोठामा स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने धुलो, धुवाँ, दुषित हावा ,वाफ एवं अन्य दुषित पदार्थ जम्मा हुन नदिने ।
  - पर्याप्त मात्रामा पिउने पानीको व्यवस्था गर्ने ।
  - बालक र बालिकाको लागि पायक पर्ने स्थानमा बेग्ला बेग्लै शौचालयको व्यवस्था गर्ने ।
  - आगलगीबाट बचाउन आवश्यकता अनुसार अग्नि नियन्त्रण उपकरण राख्ने ।
  - प्रतिष्ठानको हाता भित्र सहूलियत दरमा चमेना गृह स्थापना राख्ने ।
  - बालकलाई पन्द्र किलोग्राम तौल भन्दा बढी उठाउन वा ओसार पसार गर्न वा बोकाउन नपाउने ।
  - कामको सिलसिलामा बच्न र बचाउनका लागि सुरक्षा सम्बन्धी नियम पालन गर्न सिकाउने र
  - पालो मिलाएर कार्य समयको बीचमा आराम गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- २६ **दर्ता किताबमा खुलाउनु पर्ने अन्य कुराहरू**:- ऐनको दफा १३ को उपदफा (१) मा उल्लेखित कुराहरूको अतिरिक्त व्यवस्थापकले प्रतिष्ठानमा राखिने दर्ता किताबमा देहायका कुराहरू समेत उल्लेख गरी राख्नु पर्नेछ ।
- बालकको राष्ट्रियता
  - बालकले योग्यताको प्रमाणपत्र वा तल्लिम प्राप्त गरे नगरेको ,
  - काम गर्ने विभाग वा शाखाको, नाम
  - बालक प्रतिष्ठानमा स्थायी वा अस्थायी के हो सो कुरा,
  - बिदा सम्बन्धी विवरण,
  - ठेकिएको कामको विवरण,
  - काम गर्नु पर्ने समय
  - अन्य सुविधा सम्बन्धी विवरण ।
- २७ **श्रम कार्यालयले जाँच गर्न सक्ने** :- (१) बालकलाई काममा लगाउने प्रतिष्ठानमा ऐन विपरित बालकलाई काममा लगाएको वा नलगाएको, काममा लगाईएको बालकको स्वास्थ्य र सुरक्षाको लागि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरे वा नगरेको तथा ऐन वा यस नियमावली बमोजिम गर्नु पर्ने अन्य व्यवस्थाहरू गरे वा नगरेको भनी निरीक्षण गर्न खटिएको कर्मचारीले सो अनुरूप आफ्नो कर्तव्य ईमानदारीपूर्वक पालन गरे नगरेको सम्बन्धमा श्रम कार्यालयले स्थलगत निरीक्षण गर्न अर्को कुनै कर्मचारी खटाई छड्के जाँच गराउन सक्नेछ ।
- ऐनको दफा १७ को उपदफा (१) बमोजिम पेश भएको निरीक्षण प्रतिवेदन यथार्थ भए नभएको सम्बन्धमा श्रम कार्यालयले कार्यालयमा रहेको अभिलेख र उपनियम (१) बमोजिम गरिएको छड्के जाँचको प्रतिवेदनमा भिडाई जाँच गर्नेछ ।
  - उपनियम (१) वा (२) बमोजिम जाँच गर्दा निरीक्षण गर्न खटिएको कर्मचारीले आफ्नो कर्तव्य इमानदारीपूर्वक पालन गरेको वा निजले दिएको प्रतिवेदन यथार्थ नभएको पाईएमा निजलाई विभागीय कारवाही हुनेछ ।
- २८ **सुविधा रोक्का राख्ने अवधि**:- (१) कुनै प्रतिष्ठानमा ऐन वा यस नियमवली बमोजिम गर्नु पर्ने कुनै अवस्था नगरेको पाईएमा श्रम कार्यालयले यथासिद्ध त्यस्तो अवस्था गर्न मनासिव म्याद तोकी व्यवस्थापकलाई आदेश दिनेछ ।
- उपनियम (१) बमोजिम दिएको आदेश अनुसार आवश्यक व्यवस्था नगरेमा श्रम कार्यालयले त्यस्तो प्रतिष्ठानलाई प्रचलित कानून बमोजिम दिईने सुविधा छ महिना सम्मको लागि रोक्का गर्न सम्बन्धीत निकायलाई लेखि पठाउनु पर्नेछ ।
  - उपनियम (२) बमोजिम छ महिना सम्म सुविधा रोक्का गर्दा समेत प्रतिष्ठानले आवश्यक व्यवस्था नगरेमा श्रम कार्यालयले त्यस्तो प्रतिष्ठानलाई प्रचलित कानून बमोजिम दिईने सुविधा अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि रोक्का गर्न सम्बन्धीत निकायलाई लेखि पठाउनु पर्नेछ ।

- (४) उपनियम (२) वा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि प्रतिष्ठानले ऐन वा यस नियमावली बमोजिम आवश्यक व्यवस्था गरेको प्रमाण पेश गरेमा श्रम कार्यालयले यस नियम बमोजिम रोक्का सुविधा जुनसुकै बखत फुकुवा गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद -५

विविध

- २९ **समितिको गठन :-** (१) ऐनको दफा २३ बमोजिम प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकको स्वस्थ, सुरक्षा, शिक्षा, व्यावसायिक तालिमको व्यवस्था गर्न, बालकलाई उपयुक्त रोजगारीको व्यवस्था गर्न, बालकलाई काममा लगाउन निरूत्साहित तुल्याउन र बालश्रम निवारण गर्ने सम्बन्धमानेपाल सरकारलाई राय सुझाव दिन देहाय बमोजिमको एक बालश्रम निवारण समिति रहनेछ :-
(क)	सचिव, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय	-	ध्यक्ष
(ख)	सहसचिव, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय (श्रम सम्बन्ध तथा बालश्रम निवारण शाखा हेर्ने)	-	सदस्य
(ग)	महानिर्देशक, श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभाग	-	सदस्य
(घ)	प्रतिनिधि, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय	-	सदस्य
(ङ)	प्रतिनिधि, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	-	सदस्य
(च)	नेपाल, उद्योग वाणिज्य महासंघका दुईजना प्रतिनिधि	-	सदस्य
(छ)	ट्रेड युनियन महासंघका चारजना प्रतिनिधि	-	सदस्य
(ज)	बालबालिका तथा बाल श्रमको क्षेत्रमा कार्यरत गैर सरकारी संस्थानको महासंघले तोकेको एकजना प्रतिनिधि	-	सदस्य
(झ)	नेपाल सरकारले तोकेको अधिकृत	-	सदस्य सचिव
- (२) समितिले आफ्नो बैठकमा आवश्यकता अनुसार सम्बन्धीत विषयका विशेषज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।
- ३० **समितिको काम, कर्तव्य, र अधिकार:-** समितिको काम कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ ।
- (क) बाल श्रम निवारण सम्बन्धी विद्यमान नीति र कानूनमा आवश्यक सुधार गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ख) प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालकको स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा, सुविधा एवं व्यावसायिक तालिमका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारलाई परामर्श दिने ।
- (ग) नेपाल सरकार र व्यवस्थापक बीच आपसी सम्बन्ध अभिवृद्धि गरी बालश्रम निवारण गर्न आवश्यक कार्य गर्ने ।
- (घ) बालकलाई उपयुक्त रोजगारीको व्यवस्था गर्न सकिने क्षेत्र पहिचान गरी नेपाल सरकारलाई परामर्श दिने ।
- (ङ) बालकलाई काममा लगाउन निरूत्साहित तुल्याउने र बालश्रम निवारण गर्ने सम्बन्धमा प्रतिष्ठानले गर्नुपर्ने व्यवस्था भए गरेको छ छैन भन्ने सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमनको व्यवस्था गर्ने ।
- (च) बाल श्रम निवारण कोषको उपयोगका सम्बन्धमा आवश्यक योजना बनाउने तथा प्राथमिकता निर्धारण गर्ने ।
- (छ) बाल श्रम निवारण सम्बन्धी कुनै खास काम गर्न उपसमिति गठन गरी ठोस राय सुझाव प्राप्त गर्ने ।
- ३१ **समितिको बैठक र कार्यविधि:-**(१) समितिको बर्षमा कम्तीमा चार पटक बस्नेछ ।
- (२) समितिको बैठक अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ । सीमीतको बैठक बस्ने सूचना बैठक बस्नु भन्दा कम्तीमा सात दिन अगावै सदस्य-सचिवले सदस्यहरूलाई दिनु पर्नेछ ।
- (३) समितिको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत वरावर भएमा बैठकको अध्यक्षले निर्णायक मत दिनेछ ।
- (४) समितिको निर्णय सदस्य-सचिवले प्रमाणित गर्नेछ ।
- (५) समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।
- (६) समितिको बैठकमा भाग लिए वापत समितिका अध्यक्ष र सदस्यहरूले नेपाल सरकारले तोकिए बमोजिम बैठक भत्ता पाउनेछ ।
- ३२ **बाल श्रम निवारण कोषको सञ्चालन:-** (१) बाल श्रम निवारण कोषमा जम्मा हुने रकम नेपाल अधिराज्यको कुनै वाणिज्य बैंकमा खाता खोली राखिनेछ ।
- (२) कोषमा जम्मा हुने रकम ऐनको दफा २४ को उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि बाहेक अन्यत्र खर्च गरिने छैन ।
- (३) बाल श्रम निवारण कोषको सञ्चालन समितिको अध्यक्ष वा निजले तोकेको समितिको कुनै सदस्य र सदस्य-सचिवको संयुक्त दस्तखतबाट सञ्चालन हुनेछ ।
- ३३ **लेखा र लेखा परीक्षण:-**(१) बाल श्रम निवारण कोषको आय व्ययको लेखा प्रचलित कानून बमोजिम राख्नु पर्नेछ ।
- (२) बाल श्रम निवारणको लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकको विभागबाट हुनेछ ।

राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्था

अनुसूची

(नियम ४ संग सम्वन्धीत)

योग्यताको प्रमाणपत्रको ढांचा

श्री/सुश्री .....को स्वास्थ्य परीक्षण गर्दा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा स्वस्थ रहेको पाईएको हुंदा निजले ..... प्रतिष्ठानको .....सेवाको काम गर्न सक्ने व्यहोरा प्रमाणित गर्दछु ।

बालकको विवरण

- (क) नाम, थर:-
- (ख) बालकको ठेगाना:-
- (ग) बालकको बाबु, आमा वा संरक्षणको नाम, थर, ठेगाना:-
- (घ) बालकको दाहिने हातको बुढी औंलाको छाप:-
- (ङ) बालकको दस्तखत:-
- (च) मिति:-

प्रमाणित गर्ने चिकित्सकको:-

- (क) नाम, थर, वतन:-
- (ख) दस्तखत:-
- (ग) नेपाल मेडिकल काउन्सिलको रजिष्ट्रेशन नम्बर:-
- (घ) मिति:-

द्रष्टव्य:-यो प्रमाणपत्र एक बर्ष अवधिको लागि मात्र बाहाल रहनेछ ।

आज्ञाले,

.....
नेपाल सरकारको सचिव

बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३

बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ को दफा ५८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले देहायका नियमहरू बनाएको छ ।

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ :** (१) यी नियमहरूको नाम “बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३” रहेको छ ।
(२) यो नियमावली तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा :** विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस नियमावलीमा :- (क) “ऐन” भन्नाले बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ सम्भन्धुपर्छ ।
(ख) “बालअदालत” भन्नाले ऐनको दफा ५५ को उपदफा (३) बमोजिम गठित बालअदालत सम्भन्धुपर्छ ।
(ग) “बालइजलास” भन्नाले ऐनको दफा ५५ को उपदफा (३) बमोजिम गठित इजलास सम्भन्धुपर्छ ।
(घ) “अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारी” भन्नाले नियम ३ बमोजिम कसुरको अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारप्राप्त अधिकारी सम्भन्धुपर्छ ।
(ङ) “अभियोगपत्र” भन्नाले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम तयार गरेको अभियोगपत्र सम्भन्धुपर्छ ।
(च) “संस्था” भन्नाले प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भएको संस्था सम्भन्धुपर्छ ।
(छ) “सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्था” भन्नाले नियम २१ बमोजिम सूचीकृत व्यक्ति वा संस्था सम्भन्धुपर्छ ।
३. **छुट्टै एकाइ वा प्रहरीकर्मचारी तोक्नुपर्ने :** बालकले गरेको कसुरको अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्न प्रत्येक प्रहरी कार्यालयमा प्रचलित कानूनबमोजिम योग्यता पुगेको प्रहरीकर्मचारी रहेको छुट्टै एकाइ रहनेछ । त्यस्तो एकाइ नभएसम्म प्रहरी प्रधान कार्यालयले कुनै प्रहरीकर्मचारीलाई सो कार्य गर्न तोक्न सक्नेछ ।
४. **तहकिकातसम्बन्धी व्यवस्था :** बालकले गरेको कसुर प्रचलित कानूनबमोजिम अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्दा नियम ३ बमोजिमको प्रहरी एकाइ वा कर्मचारीले प्रचलित कानूनमा लेखिएको व्यवस्थाको अतिरिक्त देहायबमोजिमको व्यवस्था अवलम्बन गर्नुपर्नेछ :-
(क) प्रहरीकर्मचारीले प्रहरीको पोसाक नलगाई सादा पोसाक लगाउनुपर्ने,
(ख) बालकलाई पक्राउ गर्नुपर्दा आफ्नो परिचय दिई परिचय खुल्ने कागजात देखाउनुपर्ने, बालकलाई पक्राउ गर्नुपरेको कारण खुलाउनुपर्ने,
(ग) पक्रिएको बालकलाई निजका संवैधानिक तथा कानुनी हकका बारेमा निजले बुझ्ने भाषामा जानकारी गराउने,
(घ) सम्भव भएसम्म बालकका आमाबाबु भए दुवैलाई वा कम्तीमा एक जनालाई र बाबुआमा नभए निजको संरक्षकलाई बालकले गरेको कसुरका सम्बन्धमा सूचना दिनुपर्ने,
(ङ) नजिकैको सरकारी अस्पतालमा वा चिकित्सकबाट तुरुन्तै बालकको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य जाँच गर्न लगाउने,
(च) सरजमिन गर्दा बालकको बाबुआमा भएसम्म दुवै जना वा कम्तीमा एक जना र बाबुआमा नभए निजको संरक्षकलाई रोहबरमा राख्नुपर्ने,
(छ) सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई सम्बन्धित बालकका सम्बन्धमा अनुसूचीबमोजिमको ढाँचामा सामाजिक अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरिदिन अनुरोध गर्ने ।
५. **सोधपुछ :** (१) अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीले बालकसँग सोधपुछ गर्दा बालकले निजलाई सोधिएको कुराको उत्तर व्यक्त गर्न सक्ने बालमैत्री वातावरण बनाई सहज ढङ्गमा सोध्नुपर्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम सोधपुछ गर्दा बालकको बाबु, आमा, संरक्षक, कानूनव्यवसायी वा त्यस्तो बालक बालकल्याण गृह वा अनाथालयमामा बसेको भए सोको प्रतिनिधिको उपस्थितिमा गर्न सकिनेछ ।
(३) अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीले उपनियम (१) बमोजिम सोधपुछ गर्दा सम्बन्धित कसुर, बालकको पारिवारिक तथा सामाजिक पृष्ठभूमि र अन्य आवश्यक कुराका सम्बन्धमा सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।
(४) बालकलाई एक पटकमा एक घण्टाभन्दा लामो समयसम्म र रातको समयमा सोधपुछ गर्नुहुँदैन ।
६. **बालइजलासको गठनविधि :** (१) प्रत्येक जिल्ला अदालतमा जिल्लान्यायाधीशको अतिरिक्त समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकलाई समावेश गरी बालइजलास गठन गरिनेछ ।
(२) एक जनाभन्दा बढी जिल्लान्यायाधीश भएको अदालतमा बालइजलासका लागि प्रधान न्यायाधीशले तोकेको जिल्लान्यायाधीशले बालइजलासको न्यायाधीशको रूपमा काम गर्नेछ ।
७. **जानकारी दिनुपर्ने :** (१) बालकविरुद्ध अभियोगपत्र दायर भएपछि बालअदालत वा बालइजलासले त्यस्तो अभियोगपत्र र तत्सम्बन्धी लिखतप्रमाणको एक एक प्रति बालकको बाबुआमा वा संरक्षकलाई तुरुन्त दिनुपर्ने छ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम सूचना दिँदा बालकको बाबुआमा वा संरक्षक नभेटिएमा निजले त्यस्तो सूचना बुझ्न नमानेमा त्यस्तो सूचना बालकको कानूनव्यवसायीलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
(३) उपनियम (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बालकको बाबुआमा वा संरक्षक आफैँ बालअदालत वा इजलाससमक्ष उपस्थित भई त्यस्तो सूचना बुझ्न सक्नेछन् ।
८. **समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकको योग्यता :** बालअदालत वा बालइजलासमा रहने समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकका रूपमा सहभागी हुने व्यक्तिको योग्यता देहायबमोजिम हुनेछ :-

- (क) बालअधिकार वा बालकल्याण वा बालमनोविज्ञानका सम्बन्धमा तालिमप्राप्त,
 (ख) फौजदारी कसुरमा अदालतबाट सजाय नपाएको,
 (ग) कम्तीमा प्रमाणपत्र तह वा सोसरह उत्तीर्ण गरेको ।

९. **समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकको छनोट :** (१) प्रत्येक बालइजलासमा रहने समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिक छनोट गर्ने प्रयोजनका लागि जिल्ला अदालतले ३० दिनको सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी नियम ८ बमोजिम योग्यता पुगेका व्यक्तिहरूबाट दरखास्त आह्वान गर्नुपर्नेछ ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिम परेका दरखास्तमध्ये जिल्ला अदालतले आवश्यक छानबिन गरी उपयुक्त देखिएका व्यक्तिको सूची तयार गरी महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयमा पठाउनुपर्नेछ ।
- (३) उपनियम (२) बमोजिम प्राप्त भएको सूचीबाट उपयुक्त देखिएका व्यक्तिको नाम ऐनको दफा ५५ को उपदफा (५) बमोजिम परामर्शका लागि महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले सर्वोच्च अदालतमा पठाउनुपर्नेछ ।
- (४) सर्वोच्च अदालतबाट प्राप्त हुन आएका समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकको सूचीबमोजिम महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले प्रत्येक जिल्ला अदालतका लागि छुट्टाछुट्टै समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकको नाम तोक्नेछ ।
- (५) बालइजलासमा उपस्थित हुने समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकलाई नेपाल सरकारले तोकेबमोजिमको सुविधा उपलब्ध हुनेछ ।
- (६) यस नियममा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्न नहुने भएमा वा हेर्न इन्कार गरेमा सोको जानकारी प्राप्त भएपछि सम्बन्धित जिल्ला न्यायाधीशले उपनियम (३) बमोजिमको सूचीमा समावेश भएका व्यक्तिहरूमध्येबाट तोकेको समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकले मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्दा भाग लिनेछ ।
१०. **समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकलाई हटाउन सक्ने :** (१) नियम ९ बमोजिम तोकिएको सूचीमा उल्लिखित समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकले खराब आचरण गरेमा वा कार्यक्षमताको अभावले काम गर्न नसकेमा वा निजले अधिकारको दुरुपयोग गरेमा वा बालअदालत वा बालइजलास वस्न सूचित गर्दा लगातार तीन पटकसम्म उपस्थित नभएमा निजको नाम सम्बन्धित जिल्ला अदालतले सूचीबाट हटाउन सक्नेछ ।
- (२) नियम ९ बमोजिम सूचीमा रहेको कुनै समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकले आफ्नो नाम हटाउन जिल्ला अदालतसमक्ष निवेदन दिएमा जिल्ला अदालतले निजको नाम सूचीबाट हटाई सोको जानकारी सर्वोच्च अदालत र महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयलाई दिनुपर्नेछ ।
- (३) उपनियम (१) बमोजिम सूचीबाट नाम हटाउनुपूर्व सम्बन्धित जिल्ला अदालतले निजलाई सुनुवाइको मौका दिनुपर्नेछ ।
११. **अधिकार क्षेत्रको प्रयोग :** (१) बालअदालत वा बालइजलासमा सुनुवाइ गर्दा न्यायाधीश, समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकले सामूहिक रूपमा गर्नेछन् ।
- तर, बालइजलासमा समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिक सबै वा कोही उपस्थित नभएमा पनि न्यायाधीशले सम्पादन गरेको कामकारबाई अमान्य हुनेछैन ।
- (२) समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकले आफ्नो लिखित राय न्यायाधीशसमक्ष पेस गर्नेछन् ।
- (३) उपनियम (२) बमोजिमको राय प्राप्त भएपछि न्यायाधीशले मुद्दाको फैसला गर्नेछ ।
१२. **मुद्दाको सुनुवाई :** (१) बालअदालत वा बालइजलासमा बालमैत्री वातावरणमा सुनुवाइ गर्नुपर्नेछ ।
- (२) बालअदालत वा बालइजलासले बालकले बुझ्ने एवं उमेर र निजको शारीरिक तथा मानसिक विकास सुहाउँदो भाषा प्रयोग गर्नुपर्नेछ ।
- (३) बालअदालत वा बालइजलासले सुनुवाइ गर्दा आरोपित बालकलाई कसुरको प्रकृति र प्राप्त साक्षीप्रमाणका सम्बन्धमा जानकारी दिनुपर्नेछ ।
- (४) बालकलाई सोधपुछ गर्दा बालअदालत वा जिल्ला अदालतको छुट्टै कोठामा क्यामेरा जडान गरी बालकलाई सोही कोठामा सोधपुछ गरी तयसरी सोधिएको कुरा इजलासको पर्दा (स्क्रिन) मा देखिने व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।
- (५) उपनियम (४) बमोजिम सोधपुछ गर्न बालमनोविज्ञानवेत्ता वा बालकसँग सहज रूपमा सञ्चार वा संवाद सक्ने व्यक्ति बालअदालत वा बालइजलासले तोक्न सक्नेछ ।
- (६) उपनियम (४) बमोजिम सोधपुछ गर्दा बालकसँगै निजका बाबु, आमा, संरक्षक वा कानूनव्यवसायी वस्न सक्नेछन् ।

१३. **प्रमाण बुझ्ने** : (१) बालविरुद्ध अभियोगपत्र दायर गर्दा सामाजिक अध्ययन प्रतिवेदन संलग्न गरेको नदेखिएमा बालअदालत वा बालइजलासले त्यस्तो प्रतिवेदन तयार गरी पेस गर्न सेवा प्रदान गर्न सक्ने व्यक्ति वा संस्था वा बालकको हकहित संरक्षण गर्न प्रचलित कानूनबमोजिम गठित संघसंस्थालाई आदेश दिन सक्नेछ ।
 (२) बालकविरुद्ध लगाइएको अभियोग खण्डन गर्ने प्रमाण आफूसँग भएमा त्यस्तो प्रमाण बुझिपाउनको लागि बालअदालत वा बालइजलाससमक्ष जोसुकैले निवेदन दिन सक्नेछ ।
 (३) उपनियम (२) बमोजिम निवेदन प्राप्त भएमा बालअदालत वा बालइजलासले त्यस्तो प्रमाण पेस गर्न अनुमति दिन सक्नेछ ।
१४. **साक्षी बुझ्ने** : (१) बालकले आफ्नो तर्फबाट आफैँ साक्षी उपस्थित गराउन चाहेमा बालअदालत वा बालइजलासले त्यस्तो साक्षी झिकाउन अनुमति दिन सक्नेछ ।
 (२) उपनियम (१) बमोजिम झिकाइएको साक्षीले सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली २०५५ मा उल्लेख भएबमोजिमको सुविधा पाउनेछन् ।
१५. **उमेर निर्धारण** : बालकको उमेरसम्बन्धी विवाद भएमा बालअदालत वा बालइजलासले निम्न कागजातका आधारमा बालकको उमेर निर्धारण गर्नुपर्नेछ :-
 (क) अस्पतालबाट जारी गरिएको बालकको जन्मप्रमाणपत्रमा उल्लेख भएको जन्ममिति,
 (ख) खण्ड (क) बमोजिमको प्रमाणपत्र नभएमा स्थानीय पञ्जिकाधिकारीको कार्यालयबाट जारी भएको जन्मदर्ताप्रमाणपत्रमा उल्लेख भएको जन्ममिति,
 (ग) खण्ड (ख) बमोजिमको प्रमाणपत्र नभएमा विद्यालय चारित्रिक प्रमाणपत्रमा उल्लेखित जन्ममिति वा विद्यालयमा भर्ना हुँदाको बखत उल्लेख गरेको जन्ममिति,
 (घ) खण्ड (ग) बमोजिमको प्रमाणपत्र नभएमा सरकारी अस्पतालबाट प्रमाणित उमेर ।
१६. **फैसला** : बालअदालत वा बालइजलासले मुद्दा दायर भएको एक सय बीस दिनभित्र फैसला गरिसक्नुपर्नेछ ।
१७. **फैसलामा खुलाउनुपर्ने व्यहोरा** : नियम १६ बमोजिमको फैसलामा प्रचलित कानूनमा भएका कुराका अतिरिक्त देहायका कुरा उल्लेख गर्नुपर्नेछ :-
 (क) अभियोगपत्रको संक्षिप्त व्यहोरा,
 (ख) पेस भएको र बुझ्नेको प्रमाण,
 (ग) बालअदालत वा बालइजलासमा सहभागी समाजसेवी, बालविशेषज्ञ वा बालमनोवैज्ञानिकको रायको संक्षिप्त व्यहोरा,
 (घ) कानूनव्यवसायीको जिकिर,
 (ङ) सान्दर्भिक नजिर,
 (च) कसुर प्रमाणित भए वा नभएकोमा सोको आधार,
 (छ) निर्णय गर्दा लिइएको आधार र कारणहरू,
 (ज) बालकलाई सुधार गर्ने सम्बन्धमा अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय,
 (झ) क्षतिपूर्ति वा जरिमाना तिर्नुबुझाउनुपर्ने भए सोसम्बन्धी व्यहोरा ।
१८. **फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्था** : यस नियमावली बमोजिम भएको फैसलाको कार्यान्वयन प्रचलित कानूनबमोजिम हुनेछ ।
१९. **निःशुल्क प्रतिलिपि दिनुपर्ने** : बालअदालत वा बालइजलासले फैसलाको प्रतिलिपि सम्बन्धित बालकलाई निःशुल्क उपलब्ध गराइदिनुपर्नेछ ।
२०. **सहयोग लिन सक्ने** : अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीले कसुरको अनुसन्धान तथा तहकिकातका क्रममा तथा बालअदालत वा बालइजलासले मुद्दाको कारबाई र किनाराका क्रममा स्थानीय निकाय, प्रहरी, स्थानीय प्रशासन, सामाजिक तथा गैरसरकारी संघसंस्थासमेतको सहयोग लिन सक्नेछ । त्यस्तो सहयोग उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हुनेछ ।
२१. **सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको सूची** : (१) कुनै कसुरको अभियोग लागेको बालकका सम्बन्धमा सामाजिक अध्ययन गर्न, मनोविमर्शसेवा, कानुनी सहायता तथा बालसुधारसम्बन्धी सेवाहरू निजलाई आवश्यक पर्ने अन्य सहयोग उपलब्ध गराउन चाहने व्यक्ति वा संस्थाको छुट्टाछुट्टै रूपमा जिल्ला बालकल्याण समितिले तयार गर्नुपर्नेछ ।
 (२) उपनियम (१) बमोजिमको सूचीमा संलग्न हुन चाहने देहायबमोजिमको योग्यता भएको नेपाली नागरिकले जिल्ला बालकल्याण समितिमा निवेदन दिन सक्नेछन् :
 (क) बालअधिकार वा बालकल्याणको क्षेत्रमा पाँच वर्षको अनुभव प्राप्त भएको,
 (ख) फौजदारी कसुरमा अदालतबाट सजाय नपाएको,
 (ग) सम्बन्धित जिल्लामा कम्तीमा दुई वर्षदेखि बसोबास गरिआएको ।

- (३) उपनियम (१) बमोजिमको सूचीमा संलग्न हुन इच्छुक संस्थाले आफ्नो संस्थाको दर्ताप्रमाणपत्र, विधान, सदस्यको नामावली, उपलब्ध गराउने सेवा बालकल्याण समितिले तोकेको अन्य कागजात संलग्न गर्नुपर्नेछ ।
- (४) उपनियम (२) र (३) बमोजिमको निवेदनउपर जाँचबुझ गर्दा कुनै व्यक्ति वा संस्थाले त्यस्तो सेवा प्रदान गर्न सक्छ भन्ने कुरा जिल्ला बालकल्याण समितिलाई लागेमा त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थालाई सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको सूचीमा सूचीकृत गर्न सक्नेछ ।
- (५) उपनियम (४) बमोजिम सूचीकृत भएको व्यक्ति वा संस्थाले खराब आचरण गरेमा वा निजले प्रदान गरेको सेवाको गुणस्तर जिल्ला बालकल्याण समितिले तोकेको मापदण्डबमोजिम नभएमा सो समितिले त्यस्तो सूचीबाट निजको नाम हटाउन सक्नेछ ।
- (६) उपनियम (५) बमोजिम सूचीबाट नाम हटाउँदा सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई सुनुवाइको मौका दिनुपर्नेछ ।
- (७) उपनियम (१) बमोजिमको सूची जिल्ला बालकल्याण समितिले बालअदालत वा जिल्ला अदालतलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।

२२. बालन्याय समन्वय समिति : (१) बालन्यायसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायका बीच समन्वय गर्न देहायबमोजिमको बालन्याय समन्वय समिति रहनेछ:-

(क) प्रधान न्यायाधीशले तोकेको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश	- अध्यक्ष
(ख) नायव महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	- सदस्य
(ग) सचिव, कानुन, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय वा निजले तोकेको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको प्रतिनिधि	- सदस्य
(घ) सचिव, गृहमन्त्रालय वा निजले तोकेको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको प्रतिनिधि	- सदस्य
(ङ) सचिव, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय वा निजले ताकेको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको प्रतिनिधि	- सदस्य
(च) प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक, प्रहरी प्रधान कार्यालय	- सदस्य
(छ) कार्यकाली निर्देशक, केन्द्रीय बालकल्याण समिति	- सदस्य
(ज) बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थामध्येबाट केन्द्रीय बालकल्याण समितिले मनोनयन गरेको संस्थाको प्रतिनिधि एक जना	- सदस्य
(झ) रजिस्ट्रार, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य सचिव
- (२) उपनियम (१) को खण्ड (ज) बमोजिम मनोनीत सदस्यको पदावधि दुई वर्षको हुनेछ र निजको पुनर्नियुक्ति हुन सक्नेछ ।
  - (३) समितिको बैठकसम्बन्धी अन्य कार्यविधि समिति आफैँले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
  - (४) उपनियम (१) बमोजिमको समितिले आवश्यकताअनुसार बालन्यायसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।
  - (५) बालन्याय समन्वय समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ : (क) बालन्याय प्रणाली सुदृढीकरण र विकासका लागि आवश्यक पर्ने कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव, परामर्श दिने,
    - (ख) नेपालमा बालअधिकार र बालन्याय प्रणालीका क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट भइरहेका कार्यक्रमहरूबीच समन्वय गर्ने गराउने,
    - (ग) बालन्याय सम्पादनलाई छिटोछरितो प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि बालन्याय सम्पादनमा संलग्न हुने निकायमा कार्यरत सरकारी तथा गैरसरकारी व्यक्ति तथा संस्थालाई बालन्यायका सन्दर्भमा विकसित नवीन दृष्टिकोण र कार्यक्रमबारे जानकारी गराउन क्षमताअभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
    - (घ) बालअधिकार र बालन्यायको विषय नेपालका विद्यालय, विश्वविद्यालय तथा शैक्षिक संस्थाका पाठ्यक्रममा समावेश गर्न नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने,
    - (ङ) बालन्याय सम्पादनमा संलग्न हुने निकायबाट सम्पादन भएका सेवा र कार्यहरूको स्तरसम्बन्धी रेखदेख तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी कामकारबाई गर्ने-गराउने ।
  - (६) समितिको कामकारबाई सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारले न्यायसेवा आयोगको सिफारिसमा नेपाल न्यायसेवाका अधिकृत स्तरको कर्मचारीलाई समितिको सचिवालयको कामकाज गर्न तोक्न सक्नेछ । यसरी तोकिएको कर्मचारीले बालन्यायप्रशासनसम्बन्धी काम गर्नेछ र निजको अन्य काम, कर्तव्य, अधिकार तथा सुविधा समितिले तोकेबमोजिम हुनेछ ।

२३. सचिवालय : बालन्याय समन्वय समितिको सचिवालय केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा रहनेछ ।

२४. दोभासे राख्न सकिने : जिल्ला अदालत तथा अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीले बालकसँग सोधपुछ गर्दा आवश्यक परेमा दोभासेको सुविधा उपलब्ध गराई सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।
२५. निर्देशन दिन सक्ने : यस नियमावलीमा उल्लेखित कामकारबाई सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, प्रहरी प्रधान कार्यालय, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय र केन्द्रीय बालकल्याण समितिले आफ्ना मातहतका कार्यालयलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछन् ।
२६. अन्य कुरा प्रचलित कानुनबमोजिम हुने : यस नियमावलीमा लेखिएकोमा यसैबमोजिम र अन्य कुरामा प्रचलित कानुनबमोजिम हुनेछ ।
२७. अनुसूचीमा हेरफेर तथा थपघट गर्न सक्ने : नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी अनुसूचीमा हेरफेर वा थपघट गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची (नियम ४ को खण्ड (छ) सँग सम्बन्धीत)

सामाजिक अध्ययन प्रतिवेदन

..... बालअदालत वा बालइजलास/प्रहरी एकाइ/कर्मचारी
 ..... (ठेगाना)

खण्ड क : बालकमाथि लगाइएको आरोपको व्यहोरा, व्यक्तिगत र पारिवारिक विवरण
 बालकमाथि लगाइएको आरोपको व्यहोरा:

.....
 .....

व्यक्तिगत विवरण:

नामथर:

उमेर:

लिङ्ग:

स्थायी ठेगाना:

अस्थायी ठेगाना:

पहिले कुनै संस्थामा बसेको भए त्यसको विवरण:

पारिवारिक विवरण:

बाबुको :

नाम:

पेसा:

ठेगाना:

आमाको :

नाम:

पेसा:

ठेगाना:

सौतेनी आमा भए:

नाम:

पेसा:

ठेगाना:

संरक्षक भए निजको नाम, पेसा र ठेगाना:

पाल्ने वा हुर्काउने अरू कोही भए:

दाजु, भाइ:

दिदी, बहिनी:

सँगै बसेका अन्य नातेदार:

सामाजिक र आर्थिक स्थिति:

परिवारका अन्य सदस्यको कुनै आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्नता भए/नभएको :

जीविकोपार्जनको स्तर:

बाबु, आमा तथा परिवारका अन्य सदस्यसँग आपसी सम्बन्धः
अन्य आवश्यक कुराः

खण्ड ख : बालकको विवरण

मानसिक स्थितिः
शारीरिक स्थितिः
बानीबेहोरा, रुचि, चाखः
खास विशेषता वा व्यक्तिगत स्वभावः
साथीसँगको सम्बन्ध र उनीहरूको प्रभावः
घर छाडेर आएको भए सोको विवरणः
विद्यालय र शैक्षिक विवरणः
काम गरेको भए कामको प्रकृतिः
काम छाडेको भए सोको कारणः
छिमेकीहरूको भनाइः
घर तथा विद्यालयमा अनुशासनप्रतिको दृष्टिकोणः
अन्य केही कुराः

खण्ड ग : छानबिन/अध्ययनको निष्कर्ष

संवेदनात्मक तथ्यः
शारीरिक अवस्थाः
बौद्धिक क्षमता वा स्तरः
सामाजिक तथा आर्थिक पक्षः
समस्या देखिनुका कारकतत्त्वः
आपराधिक प्रवृत्ति बढ्नुको कारणः
बालकलाई सुधारका लागि सुभाबः
सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको योजनाः

प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यक्तिकोः-

हस्ताक्षरः

नामथरः

अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने संस्थाको नामः

सङ्केत नम्बरः

मितिः

आपतकालीन बालउद्धार कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७

प्रशासकीय कार्यविधि (नियमित गर्ने) ऐन २०१३ को दफा २ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले देहायका नियमहरू बनाएको छ ।

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ:** (१) यी नियमहरूको नाम “ आपतकालीन बालउद्धार कोष (सञ्चालन) नियमावली २०६७ ” रहेको छ ।
(२) यो नियमावली तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा:** विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस नियमावलीमा :-
(क) “कोष ” भन्नाले नियम ३ बमोजिमको आपतकालीन बालउद्धार कोष सम्भन्नु पर्छ ।
(ख) “आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिका ” भन्नाले देहायका अवस्थामा रहेका बालबालिका सम्भन्नु पर्छ :-
(१) जोखिमपूर्ण श्रममा संलग्न रहेको,
(२) हराएको वा वेवारिस अवस्थामा फेला परेको,
(३) ऋणको कारणले बन्धकमा रहेको वा जवरजस्ती श्रम बाट पीडित भएको,
(४) शारीरिक वा मानसिक यातना वा भेदभाव जस्ता दूर्व्यवहारबाट पीडित भएको,
(५) दूर्घटना भएको, प्राकृतिक वा दैवी प्रकोपमा परेको,
(६) बाबु वा आमा कारागार वा हिरासतमा रहेको वा कुनै कसूरसंग सम्बन्धित रहेको कारणले वेवारिस भएको,
(७) यौनशोषण, यौन दूर्व्यवहार, बेचबिखन वा ओसारपसार परेको,
(८) हिंसाबाट प्रभावित भएको ,
(९) बाबुआमा वा संरक्षक बाट वन्चित भएको,
(१०) अपाङ्गता भएको,
(११) सुस्तमनस्थिति भएको,
(१२) अपहरण वा शरीर बन्धकमा परेको,
(१३) सडक बालबालिका,
(१४) एच.आई.भी. एड्स संक्रमित भएको,
(१५) समितिले तोकेको अन्य बालबालिका ।
(ग) “मन्त्रालय ” भन्नाले महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय सम्भन्नु पर्छ ।
(घ) “समिति ” भन्नाले नियम ७ बमोजिमको कोष सञ्चालक समिति संभन्नु पर्छ ।
३. **कोषको स्थापना:** (१) आपतकालमा परेका बालबालिकालाई तत्काल उद्धार, राहत र पुनःस्थापना गर्ने काम समेतको लागि आपतकालीन बालउद्धार निवारण कोष नामको एक कोष स्थापना गरिएको छ ।
(२) कोषमा देहाय बमोजिमका रकमहरू रहनेछन् :-
(क) नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम,
(ख) विदेशी सरकार, अन्तराष्ट्रिय संघ, संस्था वा व्यक्तिबाट प्राप्त रकम,
(ग) स्वदेशी संघ, संस्था वा व्यक्तिबाट प्राप्त रकम,
(घ) अन्य कुनै स्रोतबाट प्राप्त रकम ।
४. **कोषमा रकम जम्मा गर्ने:** बालबालिकाको क्षेत्रमा नेपाल भित्र कार्यरत गैर सरकारी संस्थाले वार्षिक कूल खर्चको अन्तरराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको परियोजना विश्लेषण तथा सहजिकरण सिफारिश समितिको सिफारिशमा मन्त्रालयले तोके बमोजिमको प्रतिशत बराबरको रकममा नघटाई कोषमा जम्मा गर्नु पर्नेछ ।
५. **कोषको उपयोग :** कोषको रकम देहायको कामको लागि उपयोग गरिनेछ :-
(क) आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिकाको उद्धार गर्न,
(ख) आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई राहत दिन तथा पुनर्स्थापना गर्न,
(ग) समितिबाट स्विकृत कार्यक्रम सञ्चालन गर्न,
(घ) समितिबाट गरिने कार्यक्रमको अनुगमन गर्न,
(ङ) बालबालिकाको हक हित सम्बन्धमा समितिले तोके बमोजिमको अन्य काम गर्न गराउन ।
६. **कोषको रकम अन्य काममा उपयोग गर्न नसकिने:** (१) कोषको रकम नियम ५ मा लेखिए बाहेकको अन्य काममा उपयोग गर्न सकिने छैन ।

- (२) उपनियम (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कोषको कुल खर्चको पाँच प्रतिशतसम्मको रकम समितिको सचिवालय तथा बैठक सञ्चालन गर्न लाग्ने खर्चको लागि उपयोग गर्न सकिनेछ ।
७. **समितिको गठन.** (१) कोषको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने काम समेतको लागि एक कोष सञ्चालन समिति रहनेछ ।
- (२) समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ ।
(क) मन्त्रालयको सचिव	-	सदस्य
(ख) सहसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय	-	सदस्य
(ग) कार्यकारी निर्देशक, केन्द्रीय बाल कल्याण समिति	-	सदस्य
(घ) प्रहरी नायव महानिरीक्षक, महिला तथा बालबालिका निर्देशनालय, प्रहरी प्रधान कार्यालय	-	सदस्य
(ङ) बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत गैर सरकारी संस्थाहरूमध्ये समितिले ताकेको संस्थाबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी एकजना महिलासहित दुई जना	-	सदस्य
(च) मन्त्रालयले तोकेको सहसचिव	-सदस्य	सचिव
- (३) उपनियम (२) को खण्ड ((ङ) बमोजिमको सदस्यको पदावधि दुई वर्षको हुनेछ ।
८. **समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार:** समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ ।
- (क) आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिकाको उद्धार गर्ने, पुनर्स्थापना गर्ने तथा त्यस्ता बालबालिकालाई राहत दिने सम्बन्धमा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने,
- (ख) कुनै बालबालिका आपतकालिन अवस्थामा रहेको बालबालिका भए वा नभएको निर्धारण गर्ने,
- (ग) स्वीकृत कार्यक्रमको लागि कोष परिचालन गर्ने वा गराउने,
- (घ) स्वीकृत कार्यक्रम कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने,
- (ङ) आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई राहत स्वरूप दिईने रकमको मापदण्ड बनाई लागू गर्ने,
- (च) आपतकालिन अवस्थामा रहेका बालबालिका सम्बन्धि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने वा गराउने,
- (छ) आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिकाको उद्धार गर्ने,
- (ज) आपतकालीन अवस्थामा रहेके बालबालिकालाई राहत दिने र पुनर्स्थापना गर्ने,
- (झ) समितिबाट गरिने कार्यक्रमको अनुगमन गर्ने वा गराउने,
- (ञ) बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने निकाय तथा संस्थासंग समन्वय गर्ने,
- (ट) समितिलाई तत्काल आवश्यक नपर्ने कोषमा रहेको रकम उपयुक्त ठाँउमा लगानी गर्ने,
- (ठ) कोष बृद्धिको लागि स्रोतको खोजी गर्ने,
- (ड) आपतकालीन अवस्थामा रहेका बालबालिका सम्बन्धी अन्य काम गर्ने वा गराउने ।
९. **समितिको बैठक र निर्णय:** (१) समितिको बैठक आवश्यकता अनुसार बस्नेछ ।
- (२) समितिको बैठक अध्यक्षले ताकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।
- (३) समितिको बैठक बस्नु भन्दा कम्तिमा चौबीस घण्टा अगावै समितिको सदस्य -सचिवले बैठकमा छलफल हुने कार्यसूची सहितको सूचना सवै सदस्यहरूलाई दिनु पर्नेछ ।
- (४) समितिको कुल सदस्य संख्याको पचास प्रतिशत भन्दा बढी सदस्यहरू उपस्थित भएमा समितिको बैठकको लागि गणपूरक संख्या पुगेको मानिनेछ ।
- (५) समितिको बैठकको अध्यक्षता समितिको अध्यक्षले गर्नेछ र निजको अनुपस्थितिमा समितिका उपस्थित सदस्यहरूले आफूमध्येबाट छानेको सदस्यले गर्नेछ ।
- (६) समितिको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत वरावर भएमा बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णायक मत दिनेछ ।
- (७) समितिले आवश्यकतानुसार नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारी, पदाधिकारी वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई समितिको बैठकमा पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिन आमन्त्रण गर्ने सक्नेछ ।
- (८) समितिको निर्णय समितिको सदस्य- सचिवले प्रमाणित गरी राख्नेछ ।
- (९) समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि सो समिति आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।
१०. **कोषको प्रशासनिक खर्च:** समितिको प्रशासनिक खर्च कोषमा जम्मा भएको रकम र सो कोषबाट प्राप्त व्याज रकमको पाँच प्रतिशतभन्दा बढी हुने छैन ।
११. **खाताको सञ्चालन :** (१) कोषको रकम समितिले कुनै वाणिज्य बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्नु पर्नेछ ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिमको खाताको सञ्चालन समितिको सदस्य- सचिव र मन्त्रधालयको आर्थिक प्रशासन शाखामा काम गर्ने मुख्य कर्मचारीको संयुक्त दस्तखतबाट हुनेछ ।

१२. **कोषको लेखा र लेखा परीक्षण:** (१) कोषको आय व्ययको लेखा नेपाल सरकारले अपनाएको लेखा प्रणाली बमोजिम राखिनेछ ।
(२) कोषको लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकबाट हुनेछ ।
१३. **रकम फ्रिज नहुने :** प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कोषको रकम खर्च नभई आर्थिक वर्षको अन्त्यमा बाँकी रहेमा त्यस्तो रकम फ्रिज हुने छैन ।
१४. **प्रतिवेदन पेश गर्ने :** (१) समितिले आफूले गरेको कार्यको वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको तीन महिनाभित्र मन्त्रालय समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिमको प्रतिवेदन मन्त्रालयले सार्वजनिक गर्न सक्नेछ ।
१५. **बैठक भत्ता :** समितिका अध्यक्ष र सदस्यले समितिको बैठकमा भाग लिए वापत अर्थ मन्त्रालयले ताके बमोजिमको रकम बैठक भत्ता वापत पाउनेछन् ।
१६. **कोषको सचिवालय :** कोषको सचिवालय मन्त्रालयमा रहनेछ ।
१७. **अभिलेख राख्ने :** समितिले आफूले गरेको काम कारवाहीको अभिलेख दुरूस्त राख्नु पर्नेछ ।
१८. **निर्देशन दिन सक्ने :** (१) मन्त्रालयले समितिको काम कारवाहीको सम्वन्धमा समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम मन्त्रालयले दिएको निर्देशनको पालना गर्नु समितिको कर्तव्य हुनेछ ।
१९. **अधिकार, प्रत्यायोजन :** समितिले यस नियमावली बमोजिम आफूलाई प्राप्त भएका अधिकारहरू मध्ये आवश्यकतानुसार केही अधिकार समितिको अध्यक्ष, सदस्य वा नेपाल सरकारको कुनै अधिकृत कर्मचारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।
२०. **कोष खारेज हुन सक्ने :** (१) कुनै कारणबस कोष सञ्चालन गर्न आवश्यक नभएमा नेपाल सरकारले खारेज गर्न सक्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम कोष खारेज भएमा कोषमा रहेको रकम नेपाल सरकारमा स्वतः हस्तान्तरण हुनेछ ।

अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति (गठन) आदेश,
२०६७

विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले देहायको आदेश जारी गरेको छ ।

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ** : (१) यस आदेशको नाम “अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति (गठन) आदेश, २०६७” रहेको छ ।
(२) यो आदेश तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा** : विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस आदेशमा,-
(क) “अध्यक्ष” भन्नाले समितिको अध्यक्ष सम्भन्नु पर्छ ।
(ख) “तोकिएको” वा “तोकिए बमोजिम” भन्नाले यस आदेश अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्भन्नु पर्छ ।
(ग) “मन्त्रालय” भन्नाले महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयलाई सम्भन्नु पर्छ ।
(घ) “सदस्य भन्नाले समितिको सदस्य सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले समितिको अध्यक्ष र सदस्य -सचिवलाई समेत जनाउँनेछ ।
(ङ) “समिति” भन्नाले दफा ३ बमोजिम गठन भएको अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति सम्भन्नु पर्छ ।
३. **समितिको गठन** : (१) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी केन्द्रीय निकायको रूपमा कार्य गर्न अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति नामको एउटा समिति रहनेछ ।

खण्ड ६० अतिरिक्ताक २८ नेपाल राजपत्र भाग ३ मिति २०६७।१०।६

- (२) समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :-
(क) नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको व्यक्ति - अध्यक्ष
(ख) मन्त्रालयको सह सचिव - सदस्य
(ग) सहसचिव, गृह मन्त्रालय - सदस्य
(घ) सहसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय - सदस्य
(ङ) सहसचिव, परराष्ट्र मन्त्रालय - सदस्य
(च) बाल विशेषज्ञको रूपमा काम गरेको व्यक्तिहरूमध्येबाट मन्त्रालयले मनोनीत गरेको एक जना - सदस्य
(छ) प्रतिनिधि, बालबालिकाको निमित्त गैरसरकारी संस्थाहरूको महासंघ, नेपाल - सदस्य
(ज) बाल अधिकारको क्षेत्रमा काम गरेको व्यक्तिहरूमध्येबाट मन्त्रालयले मनोनीत गरेको एक जना - सदस्य
(झ) मन्त्रालयको उपसचिव (कानून) - सदस्य सचिव
- (३) मनोनीत सदस्यको पदावधि चार वर्षको हुनेछ ।
- (४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि मनोनीत सदस्यले आफ्नो पद अनुरूप काम नगरेमा मन्त्रालयले निजलाई सदस्यको पदबाट हटाउन सक्नेछ । तर त्यसरी पदबाट हटाउनु अघि निजलाई सफाई पेश गर्ने मौकाबाट वञ्चित गरिने छैन ।

४. **समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार** : समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

खण्ड ६० अतिरिक्ताक २८ नेपाल राजपत्र भाग ३ मिति २०६७।१०।६

- (क) समितिको अल्पकालीन र दिर्घकालीन योजना तथा वार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने,
- (ख) समितिको वार्षिक बजेट स्वीकृत गर्ने,
- (ग) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी विषयमा आवश्यक नीति निर्माण गरी मन्त्रालय समक्ष पेश गर्ने,
- (घ) नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने शर्त तथा प्रक्रिया, २०६५ बमोजिम नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिने सम्बन्धमा छानविन गरी मन्त्रालय समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ङ) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी विषयमा विभिन्न निकायबीच समन्वय गर्ने ,

- (च) बालगृह/अनाथालयहरूको काम कारबाहीहरूको नियमित अनुगमन गर्ने,
- (छ) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिन चाहने व्यक्तिसंग सम्बन्धित सूचना संकलन तथा संरक्षण गर्ने र त्यस्तो सूचना आपसमा आदान प्रदान गर्ने,
- (ज) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थि गर्न मन्त्रालयको स्वीकृतिले आवश्यकता अनुसार बालगृह, अनाथालय, बाल सुधार गृह तथा अन्य भौतिक संरचना गर्ने, गराउने, सार्थ सञ्चालन खर्च अनुदान दिने,
- (झ) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिँदा वा दिँदाको प्रक्रिया तथा प्राप्त अनुभव अन्य देशका धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी केन्द्रीय निकाय वा संस्थाबीच आदान प्रदान गर्ने,
- (ञ) अन्य देशका धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री सम्बन्धी केन्द्रीय निकाय वा सो सम्बन्धी अन्य सार्वजनिक निकायले धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको स्थितिका बारेमा कुनै सूचना माग गरेमा उपलब्ध गराउने,
- (ट) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिँदा वा दिँदा हुन सक्ने बाल दुर्व्यवहार, शोषण, ओसारपसार वा अपहरण, बेचबिखन रोक्ने र बालबालिकालाई हानी हुन सक्ने अन्य कुनै अभ्यासबाट नेपाली बालबालिकाको संरक्षण गर्ने,
- (ठ) धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री लिनको लागि लाग्ने सेवा शुल्क निर्धारण गर्न मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्ने,
- (ड) धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री लिनका लागि आवश्यक प्रक्रिया निर्धारण गर्ने,
- (ढ) बालबालिका, निजलाई जन्म दिने बाबु आमा वा धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिने बाबु आमाको अभिलेख गोप्य रूपमा राख्ने व्यवस्था गर्ने,
- (ण) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी विषयमा शोध,अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने, गराउने,
- (त) नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने शर्त तथा प्रक्रिया, २०६५ बमोजिम सूचीकृत बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको निरीक्षण तथा अनुगमन गरी आवश्यक निर्देशन दिने,
- (थ) खण्ड (त) बमोजिम दिइएको निर्देशन पालना नगर्ने बालगृह, अनाथालय वा बालमन्दिरलाई सूचीकरणबाट हटाउन मन्त्रालय समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (द) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्ने परिवार र मन्त्रालयमा सूचीकृत भएका विदेशी संस्थाको कार्य सम्पादन समेतका विषयमा समय समयमा अनुगमन गर्ने, गराउने, साथै अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा हुने सुधार र विकासलाई आत्मसात गर्दै नेपालले गरेका प्रगति र विकासका बारेमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रस्तुत गर्ने,
- (ध) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी मन्त्रालयले तोकेको अन्य आवश्यक व्यवस्था गर्ने ।

५. समितिको बैठक सम्बन्धी कार्यविधि: (१) समितिको बैठक आवश्यकता अनुसार बस्नेछ ।

- (२) समितिको बैठक अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।
- (३) समितिको बैठक बस्ने सूचना समितिका सदस्य -सचिवले बैठक बस्नु भन्दा कम्तीमा चौबीस घण्टा अगावै सदस्यहरूलाई दिनु पर्नेछ ।
- (४) समितिको कूल सदस्य संख्याको पचास प्रतिशत भन्दा बढी सदस्यहरू एपस्थित भएमा सो समितिको बैठकको लागि गणपूरक संख्या पुगेको मानिनेछ ।
- (५) समितिको बैठकको अध्यक्षता अध्यक्षले र निजको अनुपस्थितिमा समितिका सदस्यहरूले आफूहरूमध्येबाट छोको सदस्यले गर्नेछ ।
- (६) समितिको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत बराबर भएमा बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णयक मत दिनेछ ।
- (७) समितिले कुनै पदाधिकारी वा बिशेषज्ञलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।
- (८) समितिको निर्णय सो समितिको सदस्य - सचिवले प्रमाणित गरी राख्नेछ ।
- (९) समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

६.अध्यक्ष: (१) समितिको कार्यकारी प्रमुखको रूपमा काम गर्न समितिका एक जना अध्यक्ष रहनेछ ।

- (२) नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीको पदमा काम गरेको वा पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीश पदमा काम गरेको व्यक्तिहरूमध्येबाट नेपाल सरकारले अध्यक्षको नियुक्ति गर्नेछ ।
- (३) अध्यक्षको पदावधि चार वर्षको हुनेछ ।
- (४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अध्यक्षले कार्य क्षमताको अभाव, खराव आचरण, इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना नगरेको, शारिरिक वा मानसिक कारणबाट आफ्नो पद अनुरूप जिम्मेवारी पूरा नगरेमा नेपाल सरकारले विजलाई अध्यक्षको पदबाट हटाउन सक्नेछ ।
तर त्यसरी अध्यक्षको पदबाट हटाउनु अघि निजलाई सफाई पेश गर्ने मौकाबाट वञ्चित गरिने छैन
- (५) अध्यक्षको काम,कर्तव्य र अधिकार तोकिए बमोजिम हुनेछ ।
- (६) अध्यक्षको पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाको अन्य शर्तहरू तोकिए बमोजिम हुनेछन् र त्यसरी नतोकिएसम्म निजले नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीको कर्मचारीले पाए सरहको पारिश्रमिक र सुविधा पाउनेछ ।

७. **समितिका कर्मचारी :** (१) समितिमा आवश्यक कर्मचारीहरू रहन सक्नेछन् ।
 (२) समितिका कर्मचारी नियुक्त नभएसम्मको लागि मन्त्रालयले समितिलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
 (३) समितिका कर्मचारीको नियुक्ति, पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाका शर्तहरू तोकिए बमोजिम हुनेछन् ।
८. **समितिको कोष :** (१) समितिको आक्तनो छुट्टै कोष हुनेछ ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिम कोषमा देहायका रकमहरू रहनेछन्:-
 (क) नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम,
 (ख) नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने शर्त तथा प्रक्रिया, २०६५ को दफा १९ को उपदफा (२) बमोजिम जम्मा हुने रकम,
 (ग) कुनै व्यक्ति वा संस्थाबाट प्राप्त भएको रकम,
 (घ) विदेशी सरकार वा व्यक्ति वा अन्तराष्ट्रिय संघ, संस्थाबाट प्राप्त रकम,
 (ङ) अन्य कुनै स्रोतबाट प्राप्त रकम ।
 (३) उपदफा (२) को खण्ड (घ) बमोजिमको रकम प्राप्त गर्नु पूर्व समितिले नेपाल सरकारको स्वीकृति लिनु पर्नेछ ।
 (४) कोषलाई आवृत्ति (रिभल्विङ्ग) कोषको रूपमा सञ्चालन गरिनेछ ।
 (५) समितिले उपदफा (१) बमोजिमको कोषमा रहने रकम नेपाल भित्रको कुनै बाणिज्य बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्नु पर्नेछ ।
 (६) समितिको नामबाट गरिने सम्पूर्ण खर्चहरू उपदफा (१) बमोजिमको कोषबाट व्यहोरिनेछ ।
 (७) उपनियम (६) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कोषको कूल वार्षिक आम्दानीको दश प्रतिशतसम्मको रकम समितिको कार्यालय सञ्चालनको लागि उपयोग गर्न सक्नेछ ।
 (८) समितिको कोषको सञ्चालन तोकिए बमोजिम हुनेछ ।
- (९) **लेखा र लेखा परीक्षण :** (१) समितिको आय व्ययको लेखा नेपाल सरकारले अपनाएको ढाँचा बमोजिम राखिनेछ ।
 (२) समितिले तोकिए बमोजिम आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कायम गर्नु पर्नेछ ।
 (३) समितिको आन्तरिक लेखा परीक्षण मान्यता प्राप्त लेखा परीक्षकहरूमध्येबाट समितिले तोकेको लेखा परीक्षकले गर्नेछ ।
 (४) समितिको अन्तिम लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षक वा निजले तोकेको लेखा परीक्षकबाट हुनेछ ।
 (५) नेपाल सरकारले चाहेमा समितिको आय व्ययको लेखा, नगदी, जिन्सी वा अन्य कागजात जुनसुकै जाँच र जाँचन लगाउने सक्नेछ ।
१०. **उपसमिति गठन गर्न सक्ने :** (१) समितिले यो आदेश बमोजिम आफूले गर्नु पर्ने काम सूचारुरूपले गर्न गराउनको लागि आवश्यकता अनुसार उपसमिति गठन गर्न सक्नेछ ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिम गठन हुने उपसमितिको काम, कर्तव्य, अधिकार तथा कार्यविधि तथा त्यस्तो उपसमितिको सदस्यले पाउने सुविधा उपसमिति गठन गर्दाकै बखत समितिले तोके बमोजिम हुनेछ ।
११. **बैठक भत्ता :** अध्यक्ष तथा समितिहरूले समितिको बैठकमा भाग लिए बापत मन्त्रालयले तोके बमोजिम बैठक भत्ता पाउने छन् ।
१२. **निर्देशन दिन सक्ने :** (१) मन्त्रालयले समितिद्वारा गरिने काम कारबाहीको सम्बन्धमा समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिम दिइएको निर्देशनको पालना गर्नु समितिको कर्तव्य हुनेछ ।
१३. **अधिकार प्रत्यायोजन:** समितिले यस आदेश बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकारमध्ये आशियकता अनुसार केही अधिकार अध्यक्ष, सदस्य वा समितिको अधिकृत कर्मचारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।
१४. **नेपाल सरकारसंग सम्पर्क :** समितिले आफ्नो काम कारबाहीको सिलसिलामा नेपाल सरकारसंग सम्पर्क राख्नु पर्दा मन्त्रालय मार्फत राख्नु पर्नेछ ।
१५. **समितिको कार्यालय:** समितिको कार्यालय मन्त्रालयले तोकेको स्थानमा रहनेछ ।
१६. **नियम बनाउने अधिकार:** (१) यस आदेशको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न समितिले आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ
 (२) उपदफा (१) बमोजिम बनेको नियम मन्त्रालयबाट स्वीकृत भएपछि लागू हुनेछ ।

आज्ञाले,
 तिलक राम शर्मा
 नेपाल सरकारको नि. सचिव

नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने
सर्त तथा प्रक्रिया २०६५ (दोस्रो संशोधन २०६७ सहित)

प्रस्तावना

नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने सम्बन्धमा आवश्यक सर्त तथा प्रक्रिया बनाउन वाञ्छनीय भएकाले, मुलुकी ऐन, धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको महलको १२ क नम्बरले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले देहायका सर्त तथा प्रक्रिया तोकेको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

- सक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस सर्त तथा प्रक्रियाको नाम 'नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने सर्त तथा प्रक्रिया २०६५, रहेको छ ।
(२) यो सर्त तथा प्रक्रिया तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
- परिभाषा : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस सर्त तथा प्रक्रियामा : (क) 'मन्त्रालय' भन्नाले महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय सम्झनुपर्छ ।
(ख) 'समिति' भन्नाले अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति (गठन) आदेश, २०६७ बमोजिम गठन भएको अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति सम्झनु पर्छ ।
(ग) 'सूचीकृत संस्था वा एजेन्सी' भन्नाले दफा ११ को उपदफा (३) बमोजिम सूचीकृत संस्था वा एजेन्सी सम्झनुपर्छ ।
(घ) 'अनाथालय' भन्नाले प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भई अनाथ बालबालिकाको हेरचाह तथा पालन पोषण गरी संरक्षण दिने संस्था सम्झनुपर्छ ।
(ङ) 'अनाथ बालबालिका' भन्नाले दफा ४ बमोजिमका बालबालिका सम्झनुपर्छ ।
(च) 'स्वेच्छाले त्यागेका बालबालिका' भन्नाले देहायका व्यक्तिले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा उपस्थित भई मन्जुरनामको कागज गरी बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरलाई जिम्मा लगाएका बालबालिका सम्झनुपर्छ ।
(१) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ बमोजिम संरक्षक नियुक्त भएका र कुनै सम्पत्ति नभएका बालबालिकाको हकमा सम्बन्धित संरक्षकले,
(२) बाबु मारेका र आमाले अर्को विवाह गरी त्यागेका बालबालिकाका हकमा त्यस्ती आमाले,
(३) एकभन्दा बढी बालबालिकाको जन्म भई तिनको पालनपोषण गर्न नसक्ने गरिब बाबुआमा मध्ये कुनै एकले परिवारनियोजनको स्थायी बन्ध्याकरण गरिसकेको भए त्यस्ता बालबालिकाका हकमा बाबुआमाले,
(४) एकभन्दा बढी बालबालिकाको जन्म भई बाबु मरेको वा निको नहुने गरी बहुलाएको वा होस ठेगानामा नभएको बालबालिकाको पालन पोषण गर्न नसक्ने गरिब आमा भए त्यस्ता बालबालिकाको आमाले,
(५) एकभन्दा बढी बालबालिका भएकी आमा मरेकी वा निको नहुने गरी बहुलाएकी वा होस ठेगानामा नभएकी र तिनको पालन पोषण गर्न नसक्ने गरिब बाबु भएमा त्यस्ता बालबालिकाको बाबुले ।

परिच्छेद-२

धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने

- धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा दिने सकिने बालबालिका : दफा ९ को उपदफा (३) बमोजिम सूचीकृत बालकल्याण गृह, अनजाथालय वा बालमन्दिरमा कम्तीमा नब्बे दिने बसेका देहायका अवस्थामा बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न स्वीकृति दिने सकिने छ ।
(क) अनाथ बालबालिका, र
(ख) स्वेच्छाले त्यागेका बालबालिका
- अनाथ बालबालिका : यस सर्त तथा प्रक्रियाको प्रयोजनका लागि अनाथ बालबालिका भन्नाले दफा ५ को उपदफा (६) बमोजिम जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट अनाथ प्रमाणित गराइएका देहायका बालबालिका सम्झनुपर्छ:-

* दोस्रो संशोधन

- (क) बेवारिसे अवस्थामा प्रहरीले फेला पारेका,
 (ख) अस्पतालमा बेवारिसे अवस्थामा छाडिएका
 (ग) बाबुआमा दुवैको मृत्यु भई परिवारका कुनै सदस्य, नातेदार वा हकवाला फेला नपरेका र सम्पत्ति समेत नभएका ।

५. **अनाथ बालबालिकासँग सम्बन्धित कागजातको अभिलेख :** (१) प्रत्येक बाल कल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले अनाथ बालबालिका भर्ना गर्दा देहायका कागजातको अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।

- (क) वेवारिसे अवस्थामा सडक, बाटो वा सार्वजनिक स्थानमा फेला परेका बालबालिकाको हकमा त्यस्तो व्यहोरा खुल्ले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको पत्र,
 (ख) अस्पतालमा वेवारिसे अवस्थामा छाडिएको बालबालिकाको हकमा अस्पतालमा बालबालिका छाडिनुको कारण खुलाइएको सम्बन्धित अस्पतालको पत्र,
 (ग) बालकल्याण गृह वा अनाथालय वा बालमन्दिर र त्यसको छेउछाउमा छाडिएका बालबालिकाको हकमा नजिकको प्रहरी कार्यालयद्वारा गरिएको सर्जमिन मुचुल्कासहितको पत्र ।
- (२) बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले उपदफा (१) बमोजिम बालबालिका भर्ना हुन आएको बेहोराको जानकारी केन्द्रीय बालकल्याण समिति र जिल्ला बालकल्याण समितिलाई यथाशीघ्र दिई बालबालिकाका बाबुआमा, नातेदार, हकवाला वा संरक्षक पत्ता लगाउन बालबालिकाको हुलिया, अन्दाजी उमेर तथा फोटोसहितको सूचना रेडियो, टेलिभिजनमा प्रचार-प्रसार गराउन र बालबालिका खोज तलास समन्वय केन्द्रलाई पनि जानकारी दिनुपर्ने छ ।
- (३) बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले उपदफा (१) बमोजिम बालबालिका भर्ना भएका मितिले सात दिन भित्र भर्ना गरिएका बालबालिकाको फोटो, भर्ना गरेको मिति, अन्दाजी उमेर र अन्य विवरण सहितको कागजात प्रहरी प्रधान कार्यालयमा पठाई गोरखापत्र वा राष्ट्रिय स्तरको कुनै दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन गर्नुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिमको सूचनामा उल्लिखित विवरणका अतिरिक्त बालबालिकाका बाबुआमा, नातेदार, हकवाला वा संरक्षक र बालबालिकाको हक पुग्ने चल अचल सम्पत्ति भए वा नभएको सम्बन्धमा कसैको दाबी भएमा कसैलाई थाहा भए सूचना प्रकाशन गर्ने बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिर वा केन्द्रीय वा जिल्ला बालकल्याण समिति वा बालबालिका फेला परेको जिल्लाको प्रहरी कार्यालय मध्ये कुनै एक निकायमा दाबी गर्न वा जानकारी दिन, अन्यथा त्यस्तो बालबालिका देशभित्र वा अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री दिई पठाउन सकिने व्यहोरा समेत खुलाइएको हुनुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (३) बमोजिमको सूचनाको म्याद पैतीस दिनको हुनुपर्नेछ र सो म्यादभित्र कसैबाट कुनै दाबी नपरेमा वा जानकारी प्राप्त नभएमा त्यस्तो म्याद व्यतीत भएको दशदिनपछि एक्काइस दिनको म्याद दिई गोरखापत्र, राष्ट्रिय स्तरको र सम्भव भएसम्म स्थानीय स्तरको कुनै दैनिक पत्रिकामा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यम मार्फत पुनः सूचना प्रकाशन तथा प्रसारण गर्नुपर्नेछ ।
- (६) उपदफा (५) बमोजिम प्रकाशित सूचनाको म्यादभित्र पनि कुनै दाबी वा जानकारी सूचना प्रकाशन गर्ने बालकल्याण गृह वा अनाथालय वा बालमन्दिर वा केन्द्रीय वा जिल्ला बालकल्याण समिति वा प्रहरी कार्यालयमा प्राप्त हुन नआएमा वा प्राप्त भए पनि उक्त दाबी वा जानकारी आधारहीन भएमा बालकल्याण गृह वा अनाथालय वा बालमन्दिरले सोही बेहोरा खुलाई सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट त्यस्ता बालबालिकालाई अनाथ प्रमाणित गराइराख्नुपर्नेछ ।
- (७) उपदफा (६) बमोजिम जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट अनाथ प्रमाणित भएपछि बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बाल मन्दिरले प्रत्येक बालबालिकाको विवरण मन्त्रालयले तोके बमोजिमको ढाँचामा तयार गरी सात दिनभित्र समिति र दफा १४ बमोजिमको परिवार छनौट समितिमा पठाउनु पर्नेछ ।*

६. **स्वेच्छाले त्यागेका बालबालिकाको अभिलेख :** (१) प्रत्येक बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले स्वेच्छाले त्यागिएका बालबालिका भर्ना गर्नुपर्दा देहायका कुरा खुलेको कागजातको अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।

- (क) बालबालिकाको नाम, उमेर, हुलिया, जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र र हालसालै खिचिएको फोटो,
 (ख) बालबालिका बाबुआमाको नाम, ठेगाना र त्याग्न परेको कारण,
 (ग) स्वेच्छाले त्याग्न ल्याउन बाबु वा आमा वा दुवै भए निजहरूको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि,
 (घ) संरक्षकले त्याग्न ल्याएकोमा संरक्षक नियुक्त गरेको कागजात र संरक्षकको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि,
 (ङ) बालबालिकाको बाबुआमाको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक हैसियत खुलाउने सम्बन्धित स्थानीय निकायले गरिदिएको सिफारिस ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको अभिलेखको जानकारी सम्बन्धित बालकल्याण गृह, अनाथालाई वा बालमन्दिरले केन्द्रीय बालकल्याण समिति, सम्बन्धित जिल्ला बालकल्याण समिति र जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दिनुपर्नेछ ।

* पहिला सशोधन

- (३) स्वेच्छाले त्यागिएका बालबालिका धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा जानु अघि मन्त्रनामाको कागज गरिदिने व्यक्ति वा आमा वा बाबु वा बाबुआमाले बालबालिका फिर्ता लान चाहेमा र बालबालिका त्यस्तो व्यक्तिसँग जान इच्छुक भएमा सम्बन्धित बालकल्याण गृह वा अनाथालय वा बालमन्दिरले जिल्ला प्रशासन कार्यालयको रोहबरमा सम्बन्धित व्यक्तिले बालबालिका बुझेको लिखत तयार गरी बालबालिका जिम्मा लगाइदिनुपर्छ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम बालबालिका जिम्मा लगाएको जानकारी मन्त्रालय, केन्द्रीय बालकल्याण समितिले र जिल्ला बालकल्याण समितिलाई दिनुपर्नेछ ।

परिच्छेद-३

धर्मपुत्र, धर्मपुत्री, ग्रहण गर्न सक्ने

७. धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न सक्ने विदेशी नागरिक : (१) मुलुकी ऐन धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको महलको अधीनमा रही देहायका विदेशी नागरिकलाई नेपाली बालबालिका धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न स्वीकृति दिन सकिनेछ :-
- (क) विवाह भएको कमतीमा चार वर्ष पूरा भइसकेका दम्पति, वा
- (ख) पैँतीस वर्ष उमेर पूरा भई पचपन्न वर्ष उमेर पूरा नभएकी अविवाहित, विधवा, सम्बन्धविच्छेद वा न्यायिक पृथकीकरण गरी बसेकी महिला ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमका विदेशी दम्पति वा महिला र धर्मपुत्र, धर्मपुत्री हुने बालबालिकाको उमेर बीच कमतीमा तीस वर्षको फरक हुनुपर्नेछ ।
- (३) यस सर्त तथा प्रक्रियामा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि छोरा हुने विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र र छोरी हुने विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्री ग्रहण गर्न स्वीकृति दिइनेछैन ।
- (४) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्ने विदेशी नागरिकका छोरा वा छोरी वा धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री भएमा निजको उमेरभन्दा ग्रहण गरिने धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको उमेर कम हुनुपर्नेछ ।
- तर कुनै विदेशी नागरिकले कुनै नेपाली बालबालिकाका धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गरिसकेको भए त्यस्ता नेपाली बालबालिकाको सहोदर दिदी वा दाजुलाई सोही विदेशी नागरिकले धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न यस उपदफाले कुनै बाधा पुऱ्याउने छैन ।
८. धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न निवेदन दिनुपर्ने : (१) नेपाली बालबालिका धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न चाहने विदेशी नागरिकले सूचीकृत विदेशी संस्था वा एजेन्सी वा नेपालस्थित आफ्नो देशको राजदूतावास र सो नभए नेपालीका निमित्त तोकिएको राजदूतावास मार्फत धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न चाहेको नेपाली बालबालिकाको उमेर, लिङ्ग र मन्त्रालयले तोके बमोजिमको ढाँचामा* समिति समक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदनमा देहायका कागजात संलग्न गरिएको हुनुपर्नेछ :-
- (क) नेपालबाट धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिन निवेदनकलाई निजको देशको सरकारले दिएको सहमति, (कन्सेन्ट) पत्र,
- (ख) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री भैजाने बालबालिकाको हैसियत धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिनै व्यक्तिको मुलुकको कानुनअनुसार आफ्नै सन्तान सरह हुने भन्ने सम्बन्धित देशको सरकार वा सो देशको नेपालस्थित वा नेपालका लागि तोकिएको दूतावासबाट लेखिएको प्रत्याभूति (ग्यारेन्टी) पत्र,
- (ग) निवेदकको जन्मदर्ता प्रमाणपत्र,
- (घ) निवेदकको वैवाहिक अवस्था प्रमाणित गर्ने कागजात,
- (ङ) निवेदकका छोराछोरी वा धर्मपुत्र, धर्मपुत्री भए मा तिनको जन्मदर्ताप्रमाणपत्रसहितको पारिवारिक विवरण,
- (च) निवेदकको स्वास्थ्य सम्बन्धमा सरकारी निकायले दिएको प्रमाणपत्र,
- (छ) असल चरित्र सम्बन्धमा सरकारी निकायले दिएको प्रमाणपत्र,
- (ज) मन्त्रालयले तोके बमोजिम निवेदकको न्यूनतम वार्षिक आय देखिने कागजात,*
- (झ) निवेदकको राहदानीको प्रतिलिपि,
- (ञ) निवेदकको सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, गृहअध्ययन प्रतिवेदन (सोसल, साइकोलजिकल, होमस्टडी रिपोर्ट) ।

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधन

- (३) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन प्राप्त भएपछि मन्त्रालयले आवश्यक छानबिन गरी निवेदकको छुट्टै व्यक्तिगत फाइल तयार गर्नेछ ।
- (४) उपदफा (२) बमोजिमको कागजात अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको वा सक्षम निकायले अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गरेको हुनुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (२) बमोजिमको कागजात नोटरी पब्लिकबाट प्रमाणित गरिएको हुनु पर्नेछ ।*

परिच्छेद-४

बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको सूचीकरण

९. बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको सूचीकरण गरिने : (१) प्रचलित कानून बमोजिम दर्ता भई कम्तिमा छ वर्ष बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गरेका बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी कार्य गर्न चाहेमा सूचीकरणको लागि मन्त्रालय समक्ष निवेदन दिनु पर्नेछ ।*
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदनमा देहायका कुराहरू खुलाइएको हुनुपर्नेछ:-
  - (क) सम्बन्धित बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको विधान र नवीकरणसम्बन्धी कागजात,
  - (ख) मन्त्रालयले तोकेको बालगृह सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि न्यूनतम मापदण्ड र बालकल्याण गृह सञ्चालन निर्देशिकाको पालन गरेको छ भन्ने बेहोरा खुल्ने केन्द्रीय बाल कल्याण समितिको सिफारिस, र
  - (ग) बालकल्याण गृह वा अनाथालय वा बालमन्दिरको भौतिक सम्पत्तिको विवरण ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदनउपर छानबिन गर्दा उपयुक्त देखेमा मन्त्रालयले त्यस्ता बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको सूचीकरण गरी सोको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम सूचीकृत भएको बाल कल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले प्रत्येक दुई वर्षमा मन्त्रालयमा नवीकरण गराउनुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (३) बमोजिम सूचीकृत बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा विदेशी नागरिकलाई ग्रहण गर्न दिन सकिने बालबालिकाको देहायबमोजिमको अलग अलग व्यक्तिगत विवरण तयार गरी दफा १४ बमोजिमको परिवार छनोट समिति समक्ष पठाई सो को जानकारी समितिलाई दिनुपर्नेछ ।
  - (क) जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र,
  - (ख) विगत छ महिनाभित्रको स्वास्थ्य सम्बन्धी प्रतिवेदन,
  - (ग) हालसालै खिचिएको फोटो,
  - (घ) बालबालिकालाई स्वदेशभित्रै धर्मपुत्र, धर्मपुत्री दिन मनासिब प्रयास गरिएको कुरा खुल्ने कागजात,
  - (ङ) दफा ५ वा ६ बमोजिमका बालबालिकाको अभिलेख खुल्ने कागजात ।
- (६) उपदफा (५) बमोजिम बालबालिकाको व्यक्तिगत विवरण सम्बन्धी कागजात नोटरी पब्लिकबाट प्रमाणित गरिएको हुनु पर्नेछ ।*

१०. बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरलाई सूचीबाट निलम्बन गर्ने वा हटाउने : (१) दफा ९ बमोजिम सूचीकृत भएका बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले भुट्टा विवरण पेस गरेको वा प्रचलित कानून, सर्त तथा प्रक्रिया र मन्त्रालयले दिएको निर्देशन विपरीत काम गरेको वा गर्न लागेको पाइएमा त्यस्तो बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरलाई मन्त्रालयले अवधि तोकी निलम्बन गर्न वा सूचीबाट हटाउन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम सूचीबाट निलम्बन गर्नु वा हटाउनु अघि मन्त्रालयले त्यस्तो बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरलाई सो सम्बन्धमा आफ्नो सफाई पेस गर्ने मौका दिनुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम सूचीबाट हटाइएका बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बाल मन्दिरलाई सूचीबाट हटाइएको मितिले पाँच वर्ष पूरा नभई पुनः सूचीकरण गरिने छैन ।*

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधन

परिच्छेद-५

विदेशी संस्था वा एजेन्सीको सूचीकरण

११. विदेशी संस्था वा एजेन्सीको सूचीकरण गरिने : (१) नेपालमा धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीसम्बन्धी काम गर्न चाहने विदेशी संस्था वा एजेन्सीले सूचीकरणको लागि समिति समक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन दिने विदेशी संस्था वा एजेन्सीले निवेदन साथ देहायका कागजात संलग्न गरेको हुनुपर्नेछ ।
- (क) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीसम्बन्धी काम गर्न आफ्नो देशबाट स्वीकृति प्राप्त गरेको प्रमाणपत्र,
- (ख) सम्बन्धित देशको कानुनमा धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको हैसियत सोही देशको नागरिकको छोराछोरीसरह हुन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरेको प्रमाणपत्र,
- (ग) अन्देशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री समबन्धमा कम्तिमा तीन वर्षदेखि काम गरिरहेको प्रमाणित कागज,
- (घ) अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको क्षेत्रमा विश्वसनीय रूपमा काम गरिरहेको भन्ने बेहोराको सम्बन्धित देशको जिम्मेवार निकायले गरिदिएको सिफारिस, र
- (ङ) मन्त्रालयले समयसमयमा तोकिएको अन्य आवश्यक कागजात ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त निवेदनउपर जाँचबुझ गर्दा समितिले त्यस्तो संस्था वा एजेन्सीलाई सूचीकरण गर्न उपयुक्त देखेमा मन्त्रालयमा सिफारिस गर्नेछ र मन्त्रालयले सूचीकरण गरी सो को जानकारी दिनुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम सूचीकरण भएको विदेशी संस्था वा एजेन्सीले नेपालमा प्रचलित कानून बमोजिम आफ्नो सम्पर्क कार्यालय स्थापना गरी त्यसको जानकारी मन्त्रालयलाई दिनु पर्नेछ ।*
- (५) उपदफा (३) बमोजिम सूचीकरण भएको विदेशी संस्था वा एजेन्सीले नेपालमा बालबालिकाको हितको लागि गरिने कार्यको निमित्त समितिको सिफारिसमा मन्त्रालयले तोके बमोजिमको वार्षिक रकम बुझाउनु पर्नेछ ।*
- (क) उपदफा (५) बमोजिम प्राप्त हुने रकम समितिको सिफारिसमा मन्त्रालयले तोके बमोजिम बाल अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थासँग सम्भौता गरी सो संस्थाको खातामा जम्मा गरिनेछ ।*
- (ख) उपदफा ५(क) बमोजिम जम्मा हुने रकमको आय व्ययको लेखापरीक्षण महालेखापरीक्षकबाट स्वीकृत प्राप्त लेखापरीक्षकबाट हुनेछ ।*
- (६) यसदफा बमोजिम सूचीकृत भएको संस्था वा एजेन्सीले प्रत्येक दुई वर्षमा मन्त्रालयमा नवीकरण गराउनुपर्नेछ ।
१२. संस्था वा एजेन्सीलाई सूचीबाट निलम्बन गर्ने वा हटाउने : (१) सूचीकृत संस्था वा एजेन्सीले प्रचलित कानून, यस सर्त तथा प्रक्रिया वा मन्त्रालयको निर्देशन विपरीत काम गरेको पाइएमा त्यस्तो संस्था वा एजेन्सीलाई मन्त्रालयले समितिको सिफारिसमा अवधि तोक्यो निलम्बन गर्न वा सूचीबाट हटाउन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम सूचीकृत संस्था वा एजेन्सीलाई निलम्बन गर्नु वा सूचीबाट हटाउनु अघि सफाई पेस गर्ने मौका दिनुपर्नेछ ।

परिच्छेद-६

सिफारिस तथा स्वीकृति

१३. विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिने सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने: समितिले प्रचलित कानून र यस शर्त तथा प्रक्रिया बमोजिम कुनै नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिन उपयुक्त देखेमा मन्त्रालय समक्ष सिफारिस गर्नेछ ।*
१४. बालबालिकाको लागि परिवारको छनोट : (१) धर्मपुत्र, धर्मपुत्री भइजाने बालबालिकाको लागि विदेशी परिवारको छनोट गर्न देहायबमोजिमको एक परिवार छनोट समिति रहनेछ:
(क) मन्त्रालयले तोकेको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको अधिकृत	- सदस्य
(ख) केन्द्रीय बालकल्याण समितिको कार्यकारिणी निर्देशक	- सदस्य
(ग) प्रतिनिधि, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय	- सदस्य

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधनबाट थप

* दोस्रो संशोधन

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल बालसङ्गठनमा रहेका बालबालिका धर्मपुत्र, धर्मपुत्री भइजानको लागि विदेशी परिवारको छनोट गर्न देहायबमोजिमको एक परिवार छनोट समिति रहनेछः

(क) नेपाल बालसङ्गठनको महासचिव	- सदस्य
(ख) प्रतिनिधि, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय	- सदस्य
(ग) प्रतिनिधि, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय	- सदस्य
(घ) प्रतिनिधि, गृहमन्त्रालय	- सदस्य
(ङ) प्रतिनिधि, प्रहरी प्रधानकार्यालय (महिला सेल)	- सदस्य

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको परिवार छनोट समितिले दफा ८ बमोजिम निवेदनमा खुलाइएको विवरण र दफा ९ को उपदफा (५) बमोजिम प्राप्त विवरणका आधारमा समितिमा पहिला निवेदन दिने परिवार (निवेदक) र परिवार छनोट समितिमा पहिला दर्ता हुन आएको बालबालिकाले पहिलो प्राथमिकता पाउने गरी परिवार र बालबालिका छनोट गर्नु पर्नेछ ।*

(क) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि सो उपदफा बमोजिम परिवार र बालबालिका छनोट गर्दा पहिलो प्राथमिकता क्रममा रहेको परिवारले माग गरे अनुसार बालबालिकाको उमेर लिङ्ग र स्वास्थ्य सम्बन्धी विवरण मेल नखाएमा त्यस्तो परिवारले माग गरेको विवरणसँग मेल खाने बालबालिका क्रमशः छनोट गर्न सकिनेछ ।*

(ख) छनोट भएको बालबालिका निवेदकले बुझि नलिंदै त्यस्तो बालबालिकाको मृत्यु भएमा वा सो बालबालिका उपर कसैले हकदावी परेमा त्यस्तो निवेदकलाई प्राथमिकता दिई अर्को बालबालिका धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीका रूपमा दिइनेछ ।*

(४) उपदफा (१) बमोजिमको परिवार छनोट समितिको सचिवालय केन्द्रीय बालकल्याण समितिमा रहनेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिमको परिवार छनोट समितिको सचिवालय नेपाल बाल सङ्गठन केन्द्रीय कार्यालयमा रहनेछ ।

(६) परिवार छनोट समिति*ले आफ्ना कार्यविधि आफै व्यवस्थित गर्नेछ ।

(७) परिवार छनोट समिति*को बैठकभत्ता मन्त्रालयले तोकेबमोजिम हुनेछ ।

(८) यस दफामा लेखिएदेखिबाहेक परिवार छनोटसम्बन्धी अन्य व्यवस्था समितिको सिफारिसमा मन्त्रालयले तोकेबमोजिम हुनेछ ।

१५. मन्त्रालयले स्वीकृति दिने : (१) समितिले दफा १३ बमोजिम छानबिन गरी सिफारिस गरेमा मन्त्रालयले नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिनको लागि स्वीकृति दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न स्वीकृति प्राप्त भएपछि निवेदक स्वयं उपस्थित भई बालबालिका बुझिलिनुपर्नेछ ।

तर निवेदक दम्पति भई दुवै मध्ये कुनै एक जना उपस्थित हुन नसक्ने भएमा अनुपस्थित पति वा पत्नीले दिएको आधिकारिक मन्जुरनामा मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्नेछ ।

(क) उपदफा (२) बमोजिम बालबालिका बुझाउँदा मन्त्रालयले निवेदकलाई बालबालिका धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको रूपमा दिएको प्रमाणपत्र समेत प्रदान गर्नेछ ।*

(३) उपदफा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विदेशी परिवारलाई बालबालिका ग्रहण गर्न दिने अन्तिम निर्णय हुनु अगावै सम्बन्धित बालबालिकाका बाबुआमा वा संरक्षकले बालबालिका फिर्ता लैजान चाहेमा त्यस्तो बालबालिकालाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिइनेछैन ।

१५ (क). विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिकाको लागि परिवार छनोट सम्बन्धी विशेष व्यवस्था :* (१) यस शर्त तथा प्रक्रियामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि मन्त्रालयले विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिकालाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न निवेदन दिने निवेदकहरूलाई प्राथमिकता दिई परिवारको छनोट गर्न सक्नेछ ।

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधन

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधनबाट थप

स्पष्टीकरण: यस दफाको प्रयोजनका लागि “विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिका” भन्नाले अनाथ बालबालिका वा स्वेच्छाले त्यागेका बालबालिकामध्ये शारीरिक वा मानसिक वा अस्वभाविक वा असामान्य विकास वा ज्येष्ठ उमेरका कारण विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएको बालबालिका सम्भन्नु पर्छ ।

- (२) कुनै बालबालिका विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएको बालबालिका हो होइन भन्ने विषयको निर्धारण समितिले गर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि सो उपदफा बमोजिम परिवार र विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिका छनौट गर्दा पहिलो प्राथमिकता क्रममा रहेको परिवारले माग गरे अनुसार बालबालिकाको उमेर, लिङ्ग र स्वास्थ्य सम्बन्धी कुनै विवरण मेल नखाएमा त्यस्तो परिवारले माग गरेको विवरणसँग मेल खाने विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिका क्रमशः छनौट गर्न सकिनेछ ।
- (४) विशेष हेरचाहको आवश्यकता भएका बालबालिकाको लागि परिवारको छनौट सम्बन्धी अन्य प्रक्रिया र त्यस्तो बालबालिकाको वर्गीकरण मन्त्रालयले तोके बमोजिम हुनेछ ।

१५ (ख). धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिने सम्बन्धी विशेष व्यवस्था :* (१) यस शर्त तथा प्रक्रियामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि ख्यातिप्राप्त कुनै विदेशी नागरिकले दफा ३ बमोजिमको कुनै बालबालिकालाई धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न चाहेमा सम्बन्धित देशको राष्ट्रप्रमुख, सरकार प्रमुख वा परराष्ट्र मन्त्रीको औपचारिक सिफारिस सहित मन्त्रालय समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि ख्याति प्राप्त विदेशी नागरिक भन्नाले देहायका कुनै व्यक्ति सम्भन्नु पर्छ ।

- १) विदेशी राष्ट्राध्यक्ष, सरकार प्रमुख वा परराष्ट्र मन्त्री,
- २) नोबल पुरस्कार विजेता,
- ३) अन्तर्राष्ट्रिय ख्यातिप्राप्त सेलिब्रिटी,
- ४) वार्षिक तीनलाख अमेरिकी डलर भन्दा बढी आम्दानी भएको व्यक्ति वा व्यवसायी ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त भएको निवेदन जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो विदेशी नागरिकलाई निजको माग बमोजिमको बालबालिका धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिन मनासिव देखेमा मन्त्रालयले सोही व्यहोराको सिफारिस नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद् समक्ष गर्न सक्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम सिफारिस भएमा मन्त्रपरिषद्ले त्यस्तो विदेशी नागरिकलाई निजको माग बमोजिमको बालबालिका धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न स्वीकृति दिन सक्नेछ ।

परिच्छेद-७

विविध

- १६. अनुगमन सम्बन्धी व्यवस्था :** (१) समितिले आवश्यक देखेमा यस शर्त तथा प्रक्रियाबमोजिम सूचीकृत बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको निरीक्षण तथा अनुगमन गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।
- (क) उपदफा (१) बमोजिम निरीक्षण तथा अनुगमन गर्दा कुनै बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बाल मन्दिरले प्रचलित कानून विपरीतको कुनै कार्य गरेको समितिको निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धी प्रतिवेदनबाट देखिएमा समितिको सिफारिसमा मन्त्रालयले त्यस्तो बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बाल मन्दिरलाई आवश्यक कारवाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउनु पर्नेछ । *
  - (२) मन्त्रालयले चाहेमा कुनै अधिकृत कर्मचारी वा समितिको कुनै पदाधिकारी खटाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्ने परिवार र दफा ११ बमोजिम सूचीकृत भएका संस्थाको मापदण्ड र कार्यसम्पादन, धर्मपुत्र धर्मपुत्री सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन र प्रयोगका सम्बन्धमा समय समयमा अनुगमन गराउन सक्नेछ । *
  - (३) उपदफा (२) बमोजिम अनुगमन गर्ने कर्मचारी वा समितिका पदाधिकारीले त्यसरी अनुगमन गर्दा प्राप्त जानकारी तथा अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री लिने दिने कार्यमा देखिएका समस्या निराकरणका उपायहरू समेत खुलाई मन्त्रालयमा प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ । *

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधनबाट थप

* पहिलो संशोधनबाट थप

- १७. विवरण उपलब्ध गराउनुपर्ने :** (१) मन्त्रालयले यस सर्त तथा प्रक्रियाबमोजिम विदेशी नागरिकले धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गरेका नेपाली बालबालिका र धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गरेको नेपाली बालबालिका र धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गरी लैजाने विदेशी नागरिकको विवरण परराष्ट्र मन्त्रालयमा पठाउनुपर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको विवरण सम्बन्धित मुलुकका लागि तोकिएको नेपाली दूतावास वा कूटनीतिक नियोगलाई परराष्ट्र मन्त्रालयले उपलब्ध गराइ दिनुपर्नेछ । त्यस्ता नेपाली दूतावास वा कूटनीतिक नियोगले दफा १६ बमोजिम अनुगमन गर्दा सहयोग पुऱ्याउनुपर्नेछ ।
- (३) यस सर्त तथा प्रक्रिया बमोजिम मन्त्रालयबाट स्वीकृति प्राप्त भई नेपाली बालबालिका धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गरी लैजान प्रत्येक विदेशी नागरिकले त्यस्तो बालबालिका सम्बन्धित देशको कानुनअनुसार बालिग नभएसम्म निजको पालन पोषण शिक्षा तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी विवरण र बालबालिकाको हालै खिचिएका पोष्टकार्ड आकारका फोटोहरू सम्बन्धित सूचीकृत संस्था वा एजेन्सी वा नेपालस्थित आफ्नो देशको राजदूतावास र सो नभए नेपाल हेर्ने राजदूतावासमार्फत वर्षको एक पटक मन्त्रालयमा पठाउनुपर्नेछ ।
- १८. प्रस्ताव पेस गर्नुपर्ने :** (१) सूचीकृत संस्था वा एजेन्सीले नेपालस्थित बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरलाई कुनै सहयोग प्रदान गर्ने भए त्यस्तो सहयोगसम्बन्धी प्रस्ताव मन्त्रालयमा पेस गर्नुपर्ने छ । मन्त्रालयले जाचबुझ गर्दा उपयुक्त देखेमा त्यस्तो प्रस्ताव स्वीकृत गर्न सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त हुने सहयोगको दशप्रतिशतसम्म रकम प्रशासनिक कार्यमा खर्च गर्न सकिनेछ ।
- १९. शुल्क र अन्य रकम तोकन सक्ने :** (१) मन्त्रालयले समितिको सिफारिसमा देहायका सेवाशुल्कबापतको खर्च तोकन सक्नेछः
- (क) दफा ९ को उपदफा (३) बमोजिम बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको सूचीकरण र नवीकरण गर्दा लाग्ने शुल्क,
- (ख) दफा ११ को उपदफा (१) बमोजिम संस्था वा एजेन्सी सूचीकरणका लागि दिएको निवेदन शुल्क र नवीकरण गर्दा लाग्ने शुल्क,
- (ग) दफा १५ बमोजिम धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको ग्रहण गर्न स्वीकृति दिएका विदेशी नागरिकबाट अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी प्रक्रियामा लाग्ने खर्च,*
- (घ) बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरले धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री भइ गएको बालबालिकाको पालनपोषण गर्दा लागेको सेवा र खर्चबापतको रकम,
- (२) उपदफा (१) को खण्ड (क), (ख) र (ग) बमोजिम भुक्तानी गर्नुपर्ने शुल्कको रकम नेपाल सरकारको खातामा जम्मा गर्नुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम खातामा एक आर्थिक वर्षमा जति रकम जम्मा हुन्छ सोही बराबरको रकम अर्थमन्त्रालयको नाममा निकास दिनेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम उपलब्ध भएको रकम बालकल्याण तथा सो सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र मन्त्रालयले स्वीकृत गरेको बालबालिकाको हितसँग सम्बन्धित अन्य कार्यक्रममा खर्च गरिनेछ ।*
- २०. बाधा अडकाउ फुकाउने अधिकार :** यो सर्त तथा प्रक्रियाको कार्यान्वयनमा कुनै बाधा अडकाउ परेमा मुलुकी ऐन र यस सर्त तथा प्रक्रियाको अधिनमा रही त्यस्तो बाधा अडकाउ फुकाउने अधिकार मन्त्रालयलाई हुनेछ ।
- २०(क) निर्देशिका बनाउन सक्ने:** यस सर्त तथा प्रक्रियासँग सम्बन्धित कार्यविधिगत कुराहरूका सम्बन्धमा मन्त्रालयले यो सर्त तथा प्रक्रियाको अधीनमा रही आवश्यक निर्देशिका बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।*
- २०(ख) मापदण्ड बनाउन सक्ने:** (१) यो सर्त तथा प्रक्रियाको अधीनमा रही मन्त्रालयले सूचिकृत भएका अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी काम गर्ने बाल कल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको लागि न्यूनतम मापदण्ड बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।*
- (२) उपदफा (१) बमोजिम बनाइएको मापदण्डको पालना गर्नु सम्बन्धित बालकल्याण गृह, अनाथालय वा बालमन्दिरको कर्तव्य हुनेछ ।*
- रूपान्तर:** मूल सर्त तथा प्रक्रियाको ठाउँ ठाउँमा रहेका “कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “कानून तथा न्याय मन्त्रालय” भन्ने शब्दहरू राखी रूपान्तर गरिएको छ ।*
- २१. खारेजी र बचाउ :** (१) तत्कालीन श्री ५ को सरकार, गृहपञ्चायत मन्त्रालयको नामबाट २०३४ साल जेठ १७ गते नेपालराजपत्र भाग ४ मा प्रकाशित सूचना र श्री ५ को सरकार (मं.प.) बाट २०५७ साल असार १२ गते स्वीकृत गरेको नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र । पुत्री ग्रहण गर्न दिने सम्बन्धमा बनेको सर्त तथा प्रक्रिया खारेज गरिएको छ ।

* पहिलो संशोधनबाट थप
* पहिलो संशोधनबाट थप
* पहिलो संशोधनबाट थप
* पहिलो संशोधनबाट थप
* पहिलो संशोधनबाट थप
* पहिलो संशोधनबाट थप

- (२) सम्वत् २०५७ साल असार १२ गते स्वीकृत सर्त तथा प्रक्रियाबमोजिम भए गरेको कामकारबाई यसै सर्त तथा प्रक्रियाबमोजिम भएगरेको मानिनेछ ।
- (३) सम्वत् २०६४ साल जेठ मसानतसम्म विदेशी परिवार छनोट भई सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएका, नेपाल बालसङ्गठनमा विचाराधीन रहेका वा मनत्रालयमा कारबाईमा रहेका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिनेम्बन्धी निवेदन यो सर्त तथा प्रक्रियाबमोजिम नै कारबाई गरी टुङ्गो लगाउन बाधा पर्नेछैन ।

(जेठ ०६, २०६५ खण्ड ५८, संख्या ६ नेपाल राजपत्र भाग ३ मा प्रकाशित)

वेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्नेबेच्ने
काम रोकथाम गर्ने र सोविरुद्ध संघर्ष गर्ने सम्बन्धमा
व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि, २००२

दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (सार्क) का सदस्य राष्ट्रहरू, प्रस्तुत महासन्धिका पक्षहरू,

वेश्यावृत्तिको प्रयोजनका लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्नेबेच्ने काममा सन्निहित खराबी मानवजातिको प्रतिष्ठा तथा सम्मानअनुकूल नहुने तथा आधारभूत मानवअधिकारहरूको उल्लङ्घन हुने कुरामा जोड दिंदै,

वेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्नेबेच्ने सङ्गीन अपराधविरुद्ध संघर्ष गर्न एक क्षेत्रीय महासन्धिको सम्भाव्यता पहिल्याउनुपर्छ भन्ने नवौँ सार्क शिखर सम्मेलन (मे १९९७) को निर्णयलाई संस्मरण गर्दै,

जीउ मास्नेबेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि (१९४९), महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (१९७९), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६) र बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (१९८९) समेत महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्नेबेच्ने कामको रोकथाम सम्बन्धमा व्यवस्था भएका सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी अध्यालेखहरू समेतलाई संस्मरण गर्दै,

बेइजिङमा (सन् १९९५ मा) सम्पन्न भएको महिलासम्बन्धी चौथो विश्व सम्मेलनलगायत विभिन्न सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय निकाय तथा सम्मेलनका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा समुचित ध्यान दिंदै, जीउ मास्नेबेच्ने काम गर्ने व्यक्तिले सार्क मुलुकहरूबाट महिला तथा बालबालिकाको बढ्दो रूपमा शोषण गर्ने गरेको र निजहरूले यी मुलुकहरूलाई पठाउने, प्राप्त गर्ने तथा मार्गस्थ विन्दुहरूको रूपमा बढ्दो रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको कुरालाई चासोसहित उल्लेख गर्दै, यस सम्बन्धमा, वेश्यावृत्तिको लागि जीउ मास्नेबेच्ने काम रोकथाम गर्न तथा जीउ मास्नेबेच्ने कामका लागि त्यस्ता जिम्मेवार व्यक्तिहरूको अनुसन्धान, पहिचान, प्रतिरोध, अभियोजन तथा सजायको लागि प्रभावकारी क्षेत्रीय सहयोग स्थापनाको महत्वलाई स्वीकार गर्दै, वेश्यावृत्तिको लागि जीउ मास्नेबेच्ने कामबाट भएका पीडितहरूलाई सहयोग गर्ने, निजहरूको पुनःस्थापना तथा फिर्ता गर्ने काममा सहयोग सुदृढ गर्ने आवश्यकतामा जोड दिंदै देहायबमोजिम मन्जूर भएका छन् :-

धारा १
परिभाषा

यस महासन्धिको प्रयोजनका लागि,

- (१) “बालबालिका” भन्नाले अठार वर्ष उमेर नपुगेको व्यक्ति सम्झनुपर्छ ।
- (२) “वेश्यावृत्ति” भन्नाले व्यापारिक उद्देश्यका लागि व्यक्तिको यौनशोषण वा दुरुपयोग सम्झनुपर्छ ।
- (३) “जीउ मास्नेबेच्ने काम” भन्नाले बेचबिखन गरिने व्यक्तिको मन्जूरी लिई वा नलिई कुनै मुलुकभित्र र बाहिर वेश्यावृत्तिको लागि मौद्रिक वा अन्य प्रतिफलवापत भएको महिला तथा बालबालिकाको ओसारपसार, खरिद वा बिक्री सम्झनुपर्छ ।
- (४) “जीउ मास्नेबेच्ने काम गर्ने व्यक्तिहरू” भन्नाले जीउ मास्नेबेच्ने काममा कुनै किसिमले संलग्न रहेका व्यक्ति, निकाय वा संस्थाहरू सम्झनुपर्छ ।
- (५) “बेचबिखन गरिएका व्यक्तिहरू” भन्नाले जीउ मास्नेबेच्ने काम गर्ने व्यक्तिले भुक्त्याई, धोका दिई, धम्की दिई, दवाबमा पारी, अपहरण गरी, बिक्री गरी, जालसाजपूर्ण विवाह, बालविवाह गरी वा अन्य कुनै गैरकानुनी तरिकाले पीडित भएका वा बलपूर्वक वेश्यावृत्तिमा लगाइएका महिला वा बालबालिका सम्झनुपर्छ ।
- (६) “संरक्षण गृह” भन्नाले उद्धार गरिएका वा पक्राउ परेका बेचबिखन गरिएका व्यक्तिहरूको हेरचाह, उपचार तथा पुनःस्थापनाका लागि कुनै सदस्य राज्यको सरकारबाट स्थापित वा मान्यताप्राप्त गृह सम्झनुपर्छ ।
- (७) “फिर्ता गर्ने काम” भन्नाले अन्तर्राष्ट्रिय सीमा वारपार गरी बेचबिखन गरिएको व्यक्तिलाई उत्पत्तिको मुलुकमा फिर्ता गर्ने काम सम्झनुपर्छ ।

धारा २

महासन्धिको क्षेत्र

सदस्य राज्यहरूले महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन रोकथाम, प्रतिरोध तथा दमनका विभिन्न पक्षहरू प्रभावकारी रूपले सञ्चालन गर्न, जीउ मान्नेबेच्ने कामबाट पीडित व्यक्तिहरूलाई फिर्ता गर्ने काम तथा पुनःस्थापना, र खास गरी सार्क क्षेत्रका मुलुकहरू उत्पत्ति, मार्गस्थ तथा गन्तव्यका मुलुकहरू भएको अवस्थामा महिला तथा बालबालिकालाई वेश्यावृत्तिको अन्तर्राष्ट्रिय संजाल (नेटवर्क) हरूमा लगाउने काम रोकथाम गर्नसक्ने गरी सदस्यराज्यहरूबीच सहयोग प्रबर्द्धन गर्न प्रस्तुत महासन्धिको उद्देश्य रहेको छ ।

धारा ३

कसुरहरू

- (१) महासन्धिका पक्षराज्यहरूले कुनै पनि किसिमको जीउ मान्नेबेच्ने कामलाई आ- आफ्ना फौजदारी कानूनान्तर्गत कसुर मानिने कुरा सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी उपायहरू अपनाउने र यस्तो कसुर लाई सोको सङ्गीन प्रकृतिलाई मध्यनजर राखी उपयुक्त दण्ड सजायको व्यवस्था गरी दण्डनीय बनाउनेछन् ।
- (२) महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले, आ- आफ्ना इलाकाहरूमा जीउ मान्नेबेच्ने कामको प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने कुनै ठाउँ राख्ने, सञ्चालन गर्ने वा प्रबन्ध गर्ने वा जानी जानी त्यस्तो ठाउँमा लगानी गर्ने वा त्यसमा सहभागि हुने र जीउ मान्नेबेच्ने कामको प्रयोजनका लागि कुनै भवन वा अन्य ठाउँ वा सोको कुनै भाग भाडामा दिने वा लिने कुनै पनि व्यक्तिलाई सजाय गर्ने व्यवस्था गर्नेछन् ।
- (३) उपरोक्त (१) र (२) प्रकरणहरूमा उल्लिखित कुनै अपराध गर्ने वा उद्योग गर्ने वा दुरुत्साहन दिने वा सो को लागि आर्थिक लगानी गर्ने कार्यसमेत दण्डनीय हुनेछन् ।

धारा ४

गम्भीरता बढाउने परिस्थितिहरू

- (१) महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले, यस महासन्धिअन्तर्गत भएका कसुरहरूका क्षेत्राधिकार भएका आ- आफ्ना अदालतहरूले त्यस्ता कसुरहरू गर्ने कामलाई विशेष गरी बढी गम्भीर बनाउने देहायका तथ्यगत परिस्थितिहरूलाई ध्यान दिन सक्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् :-
  - (क) कसुरदार संलग्न रहेको सङ्घित आपराधिक समूहको कसुरमा संलग्नता
  - (ख) कसुरदारको अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घित आपराधिक क्रियाकलापहरूमा संलग्नता
  - (ग) कसुरदारबाट हिंसा वा हातहतियारको प्रयोग
  - (घ) कसुरदारले सार्वजनिक पद धारण गरेको र सो पदको दुरुपयोग गरी कसुर गरिएको तथ्य
  - (ङ) बालबालिका पीडित बनाइएको वा बेचबिखन गरिएको
  - (च) अभिरक्षकसम्बन्धी (कष्टडियल) संस्थामा वा शैक्षिक संस्थामा वा सामाजिक सुविधा वा सोको हातामा वा बालबालिका तथा विद्यार्थीहरू शैक्षिक, खेलकुदसम्बन्धी, सामाजिक र सांस्कृतिक कृयाकलापहरूका लागि आवतजावत गर्ने अन्य ठाउँहरूमा सो कसुर गरिएको तथ्य
  - (छ) सदस्यराज्यमा वा अन्य कुनै मुलुकमा पहिले पनि खास गरी त्यस्तै कसुर वापत दोषी ठहर भएको ।

धारा ५

न्यायिक कारबाई

यस महासन्धि अन्तरगत कसुरहरूको पुर्पक्ष गर्दा सदस्य राज्यका न्यायिक अधिकारीहरूले पीडित बालबालिका तथा महिलाहरूको गोप्यता कायम राख्ने र निजहरूलाई उपयुक्त परामर्श तथा कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् ।

धारा ६

पारस्परिक कानुनी सहायता

- (१) महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले यस महासन्धि अन्तर्गतका कसुर हरूका सम्बन्धमा अनुरोध गर्ने राज्यमा गरिने तहकिकात, सोधपुछ, पुर्पक्ष वा अन्य कारबाईका सम्बन्धमा एकअर्कांलाई व्यापक रूपमा पारस्परिक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनेछन् । त्यस्तो सहायतामा देहायका कुराहरू समेत समावेश हुनेछन् :-
  - (क) प्रमाण लिने, र व्यक्तिहरूको बयान लिने

- (ख) सूचना, कागजात तथा फौजदारी तथा न्यायिक अभिलेखलगायतका अन्य अभिलेखहरूको व्यवस्था
  - (ग) व्यक्ति र वस्तुको पहिचान सहित व्यक्ति र वस्तुको अवस्थिति
  - (घ) खानतलासी र जफतगर्ने काम
  - (ङ) फिर्ता गर्ने सर्तमा दसी उपलब्ध गराउने एवं सम्पत्तिको हस्तान्तरण गर्ने
  - (च) प्रमाण दिन वा अनुसन्धानमा सहयोग गर्न हिरासतमा रहेका व्यक्ति र अन्य व्यक्तिहरू उपलब्ध गराउने
  - (छ) व्यक्तिलाई हाजिर हुन समूहवान गर्नेलगायतका कागजातहरू तामेल गर्ने र
  - (ज) यस महासन्धिका उद्देश्य अनुकूल हुने गरी अन्य कुनै पनि सहायता उपलब्ध गराउने ।
- (२) सहायताका लागि गरिएको अनुरोध आ- आफ्ना राष्ट्रिय कानूनअनुसार अनुरोध गर्ने राज्यबाट अनुरोध गरिएको तरिकामा अविलम्ब कार्यान्वयन गरिनेछ । सहयोगका लागि गरिएको अनुरोध पूर्ण वा आंशिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न अनुरोध गरिएको राज्य समर्थ नभएमा वा कार्यान्वयन स्थगित गर्ने निर्णय गरेमा त्यस्तो राज्यले अनुरोध गर्ने राज्यलाई अविलम्ब सोको सूचना दिनेछ र सोको कारण समेत खुलाउनेछ ।

धारा ७

सपुर्दगी वा अभियोजन

- (१) प्रस्तुत महासन्धिमा उल्लेख गरिएका कसुरलाई यस महासन्धिका कुनै पक्षहरूबीच सम्पन्न भएका वा यसपछि सम्पन्न हुन सक्ने सपुर्दगी सन्धिमा सपुर्द गर्न सकिने कसुरको रूपमा लिइनेछ ।
- (२) सन्धिको विद्यमानतालाई सपुर्दगीको सर्तको रूपमा लिने कुनै पक्ष राज्यले सपुर्दगी सन्धि सम्पन्न नभएको अर्को पक्ष राज्यबाट सपुर्दगीको लागि अनुरोध प्राप्त गरेमा, अनुरोध गरिएको राज्यले आफ्नो कानूनले अनुमति दिएकोमा धारा ३ मा उल्लिखित कसुरहरूका सम्बन्धमा सपुर्दगीको लागि यस महासन्धिलाई आधारको रूपमा लिनेछ ।
- (३) जुन राज्यसमक्ष अनुरोध गरिएको हो सोही राज्यको कानूनअनुसार सपुर्दगी गरिनेछ ।
- (४) जुन पक्ष राज्यको इलाकामा अभियोग लगाइएको अभियुक्त रहेको छ सो राज्यले निजलाई सपुर्दगी नगर्ने भएमा सो राज्यले सो मुद्दा कुनै पनि किसिमको अपवाद र अनुचित विलम्ब विना सो राज्यको कानूनअनुसार अभियोजन गर्ने प्रयोजनका लागि आफ्नो सक्षम अधिकारीसमक्ष दायर गर्नेछ ।
- (५) जुन राज्यमा सो राज्यको कानूनअनुसार आफ्ना राज्यका नागरिकहरूलाई सपुर्दगी गर्न सकिदैन, प्रस्तुत महासन्धिअन्तर्गतको कसुर गर्ने सो राज्यको नागरिकलाई अभियोजन गरी आफ्ना अदालतबाट सजाय गरिनेछ ।

धारा ८

महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्नेबेच्ने काम रोकथाम र निषेध गर्ने उपायहरू

- (१) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले आ- आफ्ना अधिकारीहरूलाई यस महासन्धि अन्तर्गतका कसुरहरूको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजन कार्य प्रभावकारी रूपले सम्पन्न गर्न सक्षम बनाउन ती अधिकारीहरूलाई पर्याप्त साधन, तालिम र सहायता उपलब्ध गराउनेछन् ।
- (२) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले यस महासन्धि अन्तर्गतका कसुरहरूका सम्बन्धमा महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन प्रोत्साहन गर्ने अन्य सम्बद्ध तथ्यहरूका सम्बन्धमा आफ्ना कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई सचेतीकरण (सेन्सिटाइज) बनाउनेछन् ।
- (३) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले, यस महासन्धिका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन सहज बनाउन तथा आवधिक पुनरावलोकन गर्न सदस्य राज्यहरूका अधिकारीहरू रहेको क्षेत्रीय कार्य दल खडा गर्नेछन् ।
- (४) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले आपसी सम्झौता गरी वेश्यावृत्तिका लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्नेबेच्ने काम प्रतिरोध गर्न सहयोगका लागि उपयुक्त संयन्त्रहरू एवं यस महासन्धिका व्यवस्थाहरू प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्न द्विपक्षीय संयन्त्रहरू समेत खडा गर्नेछन् ।
- (५) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले यस क्षेत्रमा जीउ मास्नेबेच्ने काममा संलग्न निकाय, संस्था तथा व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा नियमित रूपमा सूचना आदानप्रदान गर्नेछन् र स्थल, जल वा हवाई मार्गहरूबाट जीउ मास्नेबेच्ने काम गर्ने व्यक्तिहरूले प्रयोग गरेका तरिका तथा मार्गहरू समेतको पहिचान गर्नेछन् । यसरी उपलब्ध गराइएको सूचनामा कसुरदारहरू, निजका हस्तरेखा, तस्वीरहरू, कार्य सञ्चालनको तरिकासम्बन्धी जानकारी, प्रहरी अभिलेख तथा दोषी ठहर भएको अभिलेख समेत समावेश हुनेछन् ।

- (६) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले काममा लगाउने बाहनामा महिला तथा बालबालिकाको जीउ मान्नेबेच्ने कामलाई रोकथाम गर्न रोजगारसम्बन्धी संस्थाहरूको सुपरिवेक्षणका लागि आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्न विचार गर्न सक्नेछन् ।
- (७) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले जीउ मान्नेबेच्ने कामका स्रोतका रूपमा पहिचान गरिएका क्षेत्रहरूमा निवारक तथा विकास प्रयत्नहरू केन्द्रिकृत गर्न प्रयत्न गर्नेछन् ।
- (८) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले, अन्य कुराका अतिरिक्त, सञ्चारमाध्यमको प्रयोग गरी महिला तथा बालबालिकाको जीउ मान्नेबेच्ने कामसम्बन्धी समस्या तथा महिलाको नकारात्मक छविको प्रक्षेपणलगायत यसका अन्तरनिहित कारणहरूका बारेमा सचेतना प्रबर्द्धन गर्नेछन् ।

धारा ८

पीडितको हेरचाह, उपचार, पुनःस्थापना तथा फिर्ता गर्ने काम

- (१) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले पीडितहरूलाई आफ्नो उत्पत्तिको देशमा फिर्ता गर्ने कामका लागि तौरतरिकाहरू तय गर्नेछन् ।
- (२) सीमा वारपारका जीउ मान्नेबेच्ने कामका पीडितहरूको फिर्ता गर्ने कामका लागि बन्दोबस्त नभएसम्म, यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले उनीहरूको उपचार तथा पालनपोषणको लागि उपयुक्त व्यवस्था गर्नेछन् । कानुनी सल्लाह तथा स्वास्थ्य हेरचाह सुविधाहरूको व्यवस्थासमेत त्यस्ता पीडितहरूलाई उपलब्ध गराइनेछ ।
- (३) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले बेचबिखनका पीडितहरूको पुनःस्थापनाको लागि संरक्षण गृह वा आश्रयस्थलहरू खडा गर्नेछन् । पीडितहरूलाई कानुनी सल्लाह, परामर्श, रोजगारी तालिम तथा स्वास्थ्य हेरचाह सुविधाहरूका लागि उपयुक्त व्यवस्थाहरू समेत गरिनेछ ।
- (४) यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले जीउ मान्नेबेच्ने कामका पीडितहरूका लागि उपयुक्त उपचार तथा पालनपोषण उपलब्ध गराउन यस्ता संरक्षण गृह वा आश्रयस्थलहरू खडा गर्न गैरसरकारी संस्थाहरूलाई अख्तियारी प्रदान गर्न पनि सक्नेछन् ।
- (५) महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले जिउ मान्नेबेच्ने कामका पीडितहरूको हेरचाह तथा बन्दोबस्तको व्यवस्था गर्नका लागि त्यस्ता संरक्षित गृह तथा आश्रयस्थलहरू खडा गरेर समेत जिउ मान्नेबेच्ने कामको रोकथाम, प्रतिरोध तथा पुनःस्थापन गर्ने लक्ष्यको प्रयासमा मान्यता प्राप्त गैरसरकारी संस्थाहरूलाई प्रोत्साहन गर्नेछन् ।

धारा १०

कार्यान्वयन

यस महासन्धिका पक्ष राज्यहरूले आ- आफ्ना सविधानहरू अनुसार यस महासन्धिको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न कानुनी तथा अन्य आवश्यक उपायहरू अपनाउनेछन् ।

धारा ११

उच्चतरका उपायहरू

यस महासन्धिमा व्यवस्था गरिएका उपायहरूले सम्बद्ध राष्ट्रिय कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूबाट प्रदान गरिएका कार्यान्वयन तथा संरक्षणसम्बन्धी उच्चतरका उपायहरूमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् ।

धारा १२

हस्ताक्षर तथा अनुमोदन

यो महासन्धि सार्कका सदस्यहरूबाट काठमाडौंमा हुने एघारौं सार्क शिखर सम्मेलनमा र त्यसपछि काठमाडौंस्थित सार्क सचिवालयमा हस्ताक्षरका लागि खुला रहनेछ । यसको अनुमोदन गर्नुपर्नेछ । अनुमोदनका अध्यालेख महासचिवसमक्ष अभिलेख गरिनेछन् ।

धारा १३

प्रारम्भ

यो महासन्धि महासचिवसमक्ष अनुमोदनको सातौं अध्यालेख अभिलेख भएको पन्ध्रौं दिनदेखि प्रारम्भ हुनेछ ।

धारा १४

अभिलेख अधिकारी

महासचिव यस महासन्धिको अभिलेख अधिकारी हुनेछन् र निजले यस महासन्धिमा गरिएका हस्ताक्षर तथा अनुमोदनका अध्यालेखहरूको अभिलेखका सम्बन्धमा सदस्य राज्यहरूलाई सूचित गर्नेछन् । महासचिवले त्यस्ता अध्यालेखका प्रमाणित प्रतिहरू प्रत्येक सदस्य राज्यलाई प्रेषित गर्नेछन् । महासचिवले धारा १३अनुसार यो महासन्धि प्रारम्भ भएको मितिको जानकारी पनि सदस्य राज्यहरूलाई दिनेछन् । जसको प्रमाणस्वरूप, आ- आफ्ना सरकारहरूबाट रीतपूर्वक अख्तियार पाएका देहायका हस्ताक्षरकारीहरूले यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेका छन् ।

आज सम्वत् २०५८ साल पौष २१ गते तदनुसार सन् २००२ को जनवरी ५ तारिखका दिन काठमाण्डौमा नौ सक्कल प्रतिहरूमा सबै प्रतिहरू समान रूपले प्रामाणिक हुने गरी हस्ताक्षर सम्पन्न भयो ।

जिग्मी वाई थिन्ले, विदेश मन्त्री, भूटान अधिराज्य
एम. मोरसेड खान, विदेश मन्त्री, जनगणतन्त्र वङ्गलादेश
फतुल्ला जमील, विदेश मन्त्री, माल्दिभ्स गणतन्त्र
जसवन्त सिंह, विदेश मन्त्री, गणतन्त्र भारत
अब्दुल सतार, विदेश मन्त्री, इस्लामिक गणतन्त्र, पाकिस्तान
रामशरण महत, अर्थ मन्त्री तथा नेपाली प्रमण्डलका नेता, नेपाल
टीरोनी फर्नान्डो, विदेश मन्त्री, श्रीलङ्का

दक्षिण एसियामा बालकल्याण प्रवर्धनका लागि क्षेत्रीय न्यवस्थासम्बन्धी
सार्क महासन्धि, २००२

प्रस्तावना

संसारका बालबालिकामध्ये एक चौथाइ बालबालिका दक्षिण एसियामा बसोबास गर्दछन् र ती मध्ये अधिकांशलाई तिनीहरूको अधिकार प्राप्त र पूर्ण उपयोग गर्न र तिनीहरूको सम्पूर्ण सम्भाव्यताको विकास गर्न, परिवार र समाजमा एउटा जिम्मेवार पूर्ण जीवन बिताउन सहयोग र संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुराको ख्याल गर्दै,

बालबालिकालाई हुर्काउने र विकास गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी बाबुआमा वा परिस्थितिअनुसार कानुनी अभिभावकमा निहित हुनेछ भन्ने कुरालाई मान्यता दिदै, परिवार समाजको आधारभूत एकाईका साथै बालबालिकाको बृद्धि र समृद्धिको लागि स्याहार सुसारको आदर्श वातावरण पनि हो, त्यसैले यसलाई बालबालिका र समुदाय प्रति पूर्ण आश्वस्त र जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्ने गरी आवश्यक संरक्षण र सहायता गरिनुपर्छ भन्ने कुरा मनन गर्दै,

बालबालिकाको लागि विशेष स्याहार र सहयोग प्रदान गरिने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा प्रति ती राष्ट्रहरूको सामूहिक प्रतिबद्धताको पुनस्मरण गर्दै, बालबालिकाको लागि विश्वशिखर सम्मेलनको घोषणापत्रप्रति तिनीहरूको लगाव र बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि प्रति तिनीहरूको प्रतिबद्धता पुनःसुनिश्चित गर्दै,

दक्षिण एसियाका बालबालिकाका लागि रावलपिण्डी घोषणा १९९६ मा अन्तरनिहित बालबालिकाको बदलिँदा आवश्यकता पूरा गर्न प्राथमिकता, रणनीति र पहुँचहरूमा क्षेत्रीय सहमति बनाउन सार्कको प्रयासहरू र बालवचावट र कल्याणको क्षेत्रमा सदस्यराष्ट्रहरूले हासिल गरेका उल्लेखनीय प्रगति हेरी मान्यता दिदै, सन् २००१ देखि २०१० सम्मको दशकलाई “बालअधिकारसम्बन्धी सार्क दशक” को घोषणालाई ध्यानमा राख्दै, दक्षिण एसियाली बालबालिकाको विकासको पूर्ण सम्भाव्यता यस क्षेत्रकै एकता, न्याय, शान्ति र मानवीय प्रगतितर्फको सामूहिक पाइलाका लागि कठिन सहप्रतिबद्धता हुने कुरा मनन गर्दै,

अनुभव, विशेषज्ञता, सूचना र स्रोतहरूको साभेदारीबाट क्षेत्रीय एकता र सहयोग बालबालिकाको अधिकार पूरा गर्न र संरक्षण गर्न दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूको प्रयासलाई चम्काउन उत्साहवर्धक रूपमा उपयोगी हुने कुरालाई आत्मसात गर्दै, अझ अगाडि सार्कका सदस्य राष्ट्रहरू सँगसँगै तिनीहरूको बालबालिकाको समृद्धिका लागि एउटा बृहत दक्षिण एसियाली परि दृष्यतर्फ हिड्न सक्छन् भन्ने कुरा बुझ्दै,

यस महासन्धिको पक्षधर दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (सार्क) का सदस्यराष्ट्रहरूले निम्न कुराहरूमा सहमति जनाएका छन् :-

भाग-१

परिभाषा, प्रयोजन र निर्देशक सिद्धान्तहरू

धारा १

परिभाषा

यो महासन्धिको प्रयोजनको लागि :-

“बालअधिकार” भन्नाले संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार महासन्धिमा अन्तरनिहित बालबालिकाको अधिकारलाई जनाउनेछ । “बालबालिका” भन्नाले दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (सार्क) का कुनै पनि सदस्य राष्ट्रका बहुसङ्ख्यक बालबालिका समेटिने राष्ट्रिय कानून नभएको खण्डमा, १८ वर्षमुनिका नागरिक सम्झनुपर्दछ ।

धारा २

प्रयोजन र उद्देश्य

यस महासन्धिको प्रयोजन र उद्देश्य यस प्रकार हुनेछ :-

दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय कानुनी व्यवस्था

- (१) राज्यपक्षहरूले दक्षिण एसियाली बालबालिकाहरूलाई बालबालिकासम्बन्धी विश्व सम्मेलन र अन्य विभिन्नराष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र सार्क सम्मेलनमा दक्षिण एसियाली बालबालिकाहरूको लागि गरेका वाचाहरूलाई पूरा गराउन सङ्गठित गर्ने ।
- (२) बालबालिका र अरूको पनि अधिकार, कर्तव्य र जिम्मेवारी बुझी दक्षिण एसियाली बालबालिकाको विकास र संरक्षणमा पूर्ण सम्भाव्यताको सहजिकरण र सहयोग गर्न प्रतिबद्धता र मेहनत साथ सहकार्य गर्ने ।
- (३) बालबालिकाको बदल्लिँदो आवश्यकतालाई ध्यान दिएर सदस्य राष्ट्रहरूलाई जिम्मेवारी निर्वाह र बालअधिकारको सहज गर्न, पूरा गर्न र संरक्षण गर्न उपर्युक्त क्षेत्रीय व्यवस्थाको स्थापना गर्न सदस्य राष्ट्रहरूलाई सहयोग गर्ने ।

धारा ३

निर्देशक सिद्धान्तहरू

क्षेत्रीय व्यवस्थाहरू स्थापना गर्न राज्यपक्षहरू देहायका सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित हुनेछन्:-

- (१) यस महासन्धिका राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको बचावट, संरक्षण, विकास र सहभागिताको अधिकारलाई निम्न कुराका लागि प्रमुख पूर्वसर्तको रूपमा लिनेछन् :-
  - (क) तिनका जनताको मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको बोध गर्ने प्रक्रियालाई अघि बढाउन, र
  - (ख) दक्षिण एसियामा आर्थिक र सामाजिक विकास हासिल गर्न ।
- (२) राज्यपक्षहरूले राष्ट्रिय कानून र क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा बाध्यकारी साधनद्वारा सुनिश्चित सबै अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्न बालअधिकार प्रति पुनः प्रतिबद्धता जाहेर गर्नेछन् ।
- (३) राज्यपक्षहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार महासन्धिलाई बालबालिकाको अधिकार र समृद्धिको लागि बृहत् अन्तर्राष्ट्रिय साधनको रूपमा लिनेछन् र यसको कार्यान्वयनको लागि तिनको प्रतिबद्धता पुनः उच्चारित गर्नेछन् ।
- (४) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई सर्वाधिक महत्वको सिद्धान्तको रूपमा समर्थन गर्नेछन् र बालबालिकासँग सम्बन्धित सबै कार्यहरूमा उल्लिखित सिद्धान्तप्रति आबद्ध रहनेछन् ।
- (५) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाहरूको समृद्धिको लागि हेरविचार गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी बाबुआमा र परिवारमा रहन्छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिँदै बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको संरक्षण गर्ने अधिकार र अख्तियारी राज्यसँग रहने सिद्धान्तको समर्थन गर्नेछन् ।
- (६) राज्य पक्षले यस महासन्धिलाई बालकल्याणको क्षेत्रमा रहेका सबै राष्ट्रिय कानूनहरू र द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सहमतिहरूको लागि निर्देशक शक्तिको रूपमा लिनेछन् ।
- (७) राज्यपक्षहरूले लैङ्गिक न्याय र समानतालाई बालबालिकाको लागि प्रमुख आकांक्षाहरूको रूपमा लिनेछन् जसको सरकारहरूद्वारा सामूहिक बुझाइले दक्षिण एसियाको प्रगतिलाई अगाडि बढाउनेछ ।

भाग-२

क्षेत्रीय प्राथमिकता र न्यवस्थाहरू

धारा ४

क्षेत्रीय प्राथमिकताहरू

- (१) संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार महासन्धि र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय साधन र कानूनहरूमा निहित भेदभावरहितताप्रति पूर्वाग्रहरहित भएर, राज्यपक्षहरूले बालविकास र समृद्धिको महत्वपूर्ण क्षेत्रलाई द्विपक्षीय र क्षेत्रीय सहयोगबाट अत्याधिक लाभ हुने गरी क्षेत्रीय प्राथमिकताको रूपमा विशेष जोड दिनेछन् ।
- (२) आधारभूत सेवाहरू जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सेवाहरू सहित रोगहरूको रोकथाम र कुपोषणलाई विशेष ध्यान दिई बाल बचावट र विकासको आधारशिलाको रूपमा मान्यता दिँदै राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको विकासलाई सहज पार्ने राष्ट्रिय कार्य योजना र विकासको नीतिलाई अवलम्बन गर्नेछन् ।
- (३) राज्यपक्षहरूले उपर्युक्त कानुनी र प्रशासनिक संयन्त्रहरू र सामाजिक सुरक्षा जालो र प्रतिरक्षाहरूलाई सधैं देहायका लागि सुनिश्चित गर्नेछन् :-
  - (क) तिनीहरूको राष्ट्रिय कानूनले बालबालिकालाई कुनै पनि प्रकार को भेदभाव, दुरुपयोग, हेला, शोषण, यातना वा निम्नस्तरको व्यवहार, बेचबिखन र हिंसाबाट सुरक्षित राख्नेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्नेछन्,
  - (ख) खतरनाक र हानिकारक श्रममा बालबालिकाको संलग्नतालाई निरूत्साहित गर्नेछन् र सार्क क्षेत्रबाट बालश्रमको खराबी उन्मूलन गर्न नवौँ सार्क शिखर सम्मेलनको निर्णयको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नेछन् । यसका लागि राज्यपक्षहरूले

दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय कानुनी व्यवस्था

बालश्रमिक पैदा हुनसक्ने परिवारहरूको लागि प्राथमिक तह र सहयोगात्मक सामाजिक सुरक्षा जालोको अवसरको व्यवस्था समावेश भएको बहुमुखी रणनीति अवलम्बन गर्नेछन्,

- (ग) बालन्यायलाई बालबालिकाको गौरवको र मुल्यको भावनाको अभिवृद्धि र बालबालिकाको परिवार र समाज पुनःएकिकरणको अभिवृद्धि प्राथमिक उद्देश्यसँग मेल हुने गरी सञ्चालन गर्ने । यसो गर्दा राज्यपक्षहरूले अर्को देशमा बसोवास गर्ने बालबालिका र महिलाहरू र शिशु वा कम उमेरका बालक सहित थुनामा परेका आमाहरूलाई विशेष स्याहार र उपचार उपलब्ध गराउनेछन् र बालबालिकाको उच्चतम हितलाई मनन गरी सम्भव भएसम्मको संस्थागत सुधारको वैकल्पिक व्यवस्था अभिवृद्धि गर्नेछन्,
- (घ) राज्यपक्षहरूले रोजगारी र विवाहको लागि न्यूनतम उमेरसहित राष्ट्रिय कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सहज गर्न नागरिकहरूको जन्म, विवाह र मृत्युहरूलाई आधिकारिक रूपमा दर्ता गर्न अनिवार्य गर्नेछन् ।
- (ङ) बालबालिकाको बढ्दो क्षमतालाई मान्यता दिँदै राज्यपक्षहरूले उपयुक्त तहमा सुहाउँदो संयन्त्रको व्यवस्थाको लागि स्थानीय संस्कृति र परम्परामा आधारित रही बालबालिकालाई देहायका अवसर र पहुँच दिलाउन प्रशासनिक र कानुनी संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित र सहयोग गर्नेछन् :-
  - (क) सूचना खोज्न र पाउन,
  - (ख) सिधै वा कुनै प्रतिनिधि मार्फत आफ्नो धारणा व्यक्त गर्न र तिनीहरूलाई प्रभाव पार्ने सबै कुराहरूमा उमेर र परिपक्वताअनुसार तिनीहरूको लागि गहकिला र उपयुक्त हुने धारणा प्राप्त गर्न,
  - (ग) स्कूल, परिवार र सामूहिक जीवनमा पूर्ण रूपमा या रोकामाट वा भेदभावविना सहभागी हुन ।
- (च) राज्यपक्षहरूले बालबालिकालाई सामाजिक र सांस्कृतिक लाभ पुग्ने सूचना र सामग्री प्रचारप्रसार गर्न आमसञ्चार माध्यमलाई प्रोत्साहित गर्नेछन् । तिनीहरूले यस महासन्धिको साथै बालबालिकासम्बन्धी अन्य क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय साधनहरूलाई व्यापक लोकप्रियता दिन पनि प्रयत्न गर्नेछन् ।

धारा ५

क्षेत्रीय न्यवस्थाहरू

माथि उल्लिखित क्षेत्रीय प्राथमिकताहरू माथिको निरन्तर ध्यान र पालना सुनिश्चित गर्न राज्यपक्षहरूले बालअधिकार र विकासको क्षेत्रमा सार्क सदस्य राष्ट्रहरूबीच एकता, सहयोग र सामूहिक कार्यको अभिवृद्धि गर्नेछन् । राज्यपक्षहरूले यस्तो सहयोगलाई बालअधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति र बाल समृद्धिको उच्चतम सम्भाव्य स्तर हासिल गर्नको लागि सक्षम अवस्था र वातावरण सृजना गर्न तिनीहरूको राष्ट्रिय प्रयासको स्तरियता र प्रभावलाई अघि वढाउने सक्षमता र पारस्परिक बलको रूपमा लिनेछन् । यसको परिपालनाका लागि राज्यपक्षहरूले :

- (१) सूचना, अनुभव र विशेषज्ञताको उपयुक्त दुईपक्षीय र बहुपक्षीय आदानप्रदानको लागि अवसर उपलब्ध गराउनेछन् ।
- (२) बालअधिकार र विकासमा सार्क उच्चस्तरीय तालिम कार्यक्रमको योजनाबद्ध वार्षिक कार्यक्रमअनुसार मानवसंसाधन विकासलाई सहज बनाउनेछन् ।
- (३) सार्कको अन्य सदस्य राष्ट्रका बालक संलग्न भएको कुनै न्यायिक वा प्रशासनिक सोधपुछ वा कारबाई प्राथमिकताको आधारमा छिटो पूरा गर्न विशेष व्यवस्था गर्नेछन् र दण्ड संहिता उल्लंघन गरेको आरोप लागेका सार्क राष्ट्रभित्रका बालबालिकालाई उनीहरूले गरेको अपराधले सम्बद्ध देशको राष्ट्रिय सुरक्षामा खतरा नपुगेको अवस्थामा कानुनी उपचारको लागि उनीहरू कानुनी रूपमा बसोबास गरेको देशमा हस्तान्तरण गर्न विशेष व्यवस्था गर्नेछन् ।
- (४) यौनशोषण, आर्थिक शोषण र अरू उद्देश्यको लागि बालबालिकाको बेचबिखनलगायत अन्तरसीमा दुरुपयोग र शोषण रोकन र रणनीतिहरू बनाउन र कार्यान्वयन गर्न बालकल्याणसम्बन्धी विषयवस्तु हेर्ने सार्कको सम्बद्ध निकायहरू सुदृढ गर्नेछन् ।
- (५) विशेषतः महिला र बालबालिकाको लागि उच्चस्तरको पोषणको अभ्यास र प्राप्ती, ज्ञान र सचेतना, श्रमशिक्षा, पर्याप्त तालिममार्फत अभिवृद्धि गर्न र खाद्यसुरक्षा र पारिवारिक तहमा खानाको समान वितरण सुनिश्चित गर्न दक्षिण एसियाली पोषणसम्बन्धी प्रयास स्थापित गर्नेछन् ।

धारा ६

द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सहयोग

राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको अधिकार र समृद्धिको सहजिकरण गर्न, प्रदान गर्न र संरक्षण गर्नका लागि क्षेत्रीय र राष्ट्रिय प्रयासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने द्विपक्षीय सहमति र सहयोगहरूलाई प्रोत्साहित र सहायता गर्नेछन् ।

धारा ७

राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय अध्यालेखसँगको सम्बन्ध

- (१) यस महासन्धिका राज्यपक्षहरूले महासन्धिको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न तिनीहरूको आ-आफ्नो मूल कानूनअनुसार कानुनी र अन्य आवश्यक उपायहरू अपनाउनेछन् ।

(२) दक्षिण एसियाली बालबालिकाको अधिकार प्रत्याभूत गर्नको लागि बढी सहायक कुनै व्यवहारहरू र कार्यान्वयनमा रहेका राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिमा परेका कुराहरूलाई यस महासन्धिले कुनै प्रभाव पार्नेछैन ।

धारा ८

गैरसरकारी निकायसँगको सम्बन्ध राज्यपक्षहरूले यस महासन्धिका व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन गर्दा सामुदायिक सङ्गठनलगायतका गैरसरकारी निकायहरूको सहभागितालाई प्रोत्साहित र सहायता गर्न सक्नेछन् ।

धारा ९

संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग सहयोग प्रकृति र क्षेत्रअनुसार राज्यपक्षहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँगको सहयोगलाई प्रोत्साहित गर्न सक्नेछन् ।

धारा १०

राजनीतिक प्रतिबद्धता

राज्यपक्षहरूले यस महासन्धिमा भएका व्यवस्थाहरू पूरा गर्न आवश्यक उपायहरू लिइएको छ भन्ने सुनिश्चित गर्न मद्दतका लागि राजनीतिक सहायता उपलब्ध गराउनेछन् । यस्ता उपायहरू मध्ये कानुनी सुधार र उपयुक्त नयाँ नीति र कानूनको घोषणा, तालिम प्राप्त जनशक्ति, पर्याप्त सक्षम निकाय र मनगो मानवीय तथा आर्थिक स्रोतहरूको बाँडफाँडहरू हुनेछन् ।

भाग-४

धारा ११

हस्ताक्षर र अनुमोदन

यस महासन्धिलाई सार्कका सदस्य राष्ट्रहरूबाट हस्ताक्षर गर्न सार्कको एघारौँ शिखर सम्मेलन काठमाडौँमा र त्यसपछि काठमाडौँस्थित सार्क सचिवालयमा खुल्ला हुनेछ । सदस्यराष्ट्रहरूले यसलाई अनुमोदन गर्नुपर्नेछ । अनुमोदनको लिखत सार्कका महासचिवसमक्ष दाखिल गर्नुपर्नेछ ।

धारा १२

कार्यान्वयनमा आउने

यो महासन्धि दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन सार्कका महासचिवसँग सातै वटा अनुमोदनको लिखत दाखिला साधन सुरक्षित भएको मितिले पन्ध्रौँ दिनबाट कार्यान्वयनमा आउनेछ ।

धारा १३

जिम्मावाल

सार्कका महासचिव यस महासन्धिको जिम्मावाल रहनेछन् र यस महासन्धिमा हस्ताक्षरको र अनुमोदन अध्यालेखको सबै दाखिलाको जानकारी सदस्य राष्ट्रहरूलाई दिनेछन् । महासचिवले यस्ता अध्यालेखको प्रमाणित प्रतिलिपि हरेक सदस्यराष्ट्रलाई दिनेछन् । महासचिवले यो महासन्धि धारा १२ अनुसार कार्यान्वयनमा आएको मिति सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई सूचित गर्नेछन् ।

बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९*

प्रस्तावना

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उद्घोषित सिद्धान्तहरूअनुरूप नैसर्गिक मर्यादा तथा मानव परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको समान तथा अखण्डनीय अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधारशीला हुन् भन्ने तथ्यलाई विचार गर्दै,

संयुक्त राष्ट्रसंघको समस्त जनताले बडापत्रमा उल्लिखित मौलिक मानव अधिकारहरू तथा मानवीय मूल्य र मान्यतामा आफ्नो आस्थाको पुनःसमर्थन गर्दै व्यापक स्वतन्त्रताको परिवेशमा सामाजिक प्रगति र स्तरीय जीवनको प्रवर्द्धन गर्ने अठोट गरेको कुरालाई मनन गर्दै,

संयुक्त राष्ट्रसंघले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र र मानव अधिकारबारे अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा उल्लिखित सम्पूर्ण अधिकार र स्वतन्त्रता सबैलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीति वा अन्य विचारको आधारमा विना कुनै भेदभाव प्रदान गर्न घोषणा र मञ्जुरी गरेका कुरालाई मान्यता दिदै,

संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको माध्यमबाट बाल्यावस्थालाई विशेष स्याहार र सहयोग प्रदान गर्नुपर्ने कुरालाई घोषणा गरेको स्थितिलाई संस्मरण गर्दै, परिवारले आफ्ना सम्पूर्ण सदस्यहरूको र खास गरी बालबालिकाको विकास र कल्याणको लागि चाहिने प्राकृतिक वातावरण तथा समाजको आधारभूत एकाइको रूपमा कार्यगर्ने भएकोले यसलाई आवश्यक संरक्षण र सहयोग प्रदान गरी सम्बन्धित समुदायभित्र रही आफ्नो जिम्मेवारी पूर्णरूपले बहन गर्न सक्ने बनाउनुपर्ने आवश्यकतामा विश्वस्त हुँदै,

बालबालिकाले आफ्नो व्यक्तित्वको पूर्ण र सामन्जस्यपूर्ण विकासको लागि एउटा पारिवारिक वातावरण तथा प्रसन्नता, ममता र समझदारीको वातावरणमा हुर्कन पाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिदै, बालबालिकालाई समाजमा एउटा व्यक्तिगत जीवन बँच्न पूर्ण रूपले समर्थ बनाइनुपर्ने र संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा घोषित आर्दशहरूअनुरूप र खास गरी शान्ति, सम्मति, सहिष्णुता, समानता र एकताको भावनामा निजको लालनपालन गर्नुपर्ने कुरालाई ध्यानमा राख्दै,

बालबालिकालाई विशेष स्याहार पुऱ्याइनुपर्दछ भन्ने कुरालाई बालबालिकाको अधिकार बारे जेनेभामा १९२४ मा भएको घोषणापत्र, संयुक्त राष्ट्रसंघले १९५९ मा पारित गरेको बालबालिकाका अधिकारहरूको घोषणापत्र, विश्वव्यापी मानवअधिकार घोषणापत्रमा मान्यता दिइएको एवं नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (विशेषगरी धारा २३ र २४) मा उल्लेख भएको एवं आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (विशेष गरी धारा १०) मा उल्लेख भएको र बालबालिकाको कल्याणमा समर्पित विशिष्टीकृत सङ्गठन तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको ऐनहरू तथा सम्बद्ध अध्यालेखहरूमा समेत उल्लेख भएको तथ्यलाई हृदयङ्गम गर्दै,

सन् १९५९ नोभेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा पारित बालबालिकाको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रमा “शारीरिक तथा मानसिक अपरिपक्वताको कारणले बालबालिकालाई जन्मनु अघि र जन्मेपछि पनि विशेष हेरचाह र स्याहार साथै उचित कानुनी संरक्षणको खाँचो पर्छ” भन्ने उल्लेख भएको कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै,

बालबालिकाको संरक्षण एवं कल्याणसम्बन्धी सामाजिक एवं कानुनी सिद्धान्तहरू, खास गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बालबालिकाको हेरचाह र दत्तक लिने प्रक्रियासम्बन्धी घोषणापत्र, बाल न्यायप्रशासनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली (वेइजिड नियमहरू) र सङ्घटकाल तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा महिला र बालबालिकाको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्रका प्रावधानहरूलाई संस्मरण गर्दै,

विश्वका सबै देशहरूमा केही बालबालिकाहरू अति कठिन अवस्थामा बाँचेका र यी बालबालिकाहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुरालाई मान्यता दिदै,

बालबालिकाको संरक्षण र सामान्जस्यपूर्ण विकासको लागि प्रत्येक राष्ट्रका परम्परा र सांस्कृतिक मूल्यहरूको महत्त्वलाई उचित ध्यान दिदै,

* नेपालद्वारा १४ सेप्टेम्बर १९९० मा अनुमोदित

प्रत्येक देशमा विशेषतः विकासशील मुलुकहरूमा बालबालिकाको जीवनस्तर सुधार गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको महत्त्वलाई मान्यता दिंदै,

यस महासन्धिको राज्यपक्षहरूले निम्न कुराहरूमा सहमति जनाएका छन् :-

भाग-१

धारा १

यस महासन्धिको प्रयोजनको लागि बालकसम्बन्धी कानूनअन्तर्गत वयस्कताको उमेर योभन्दा कम रहने गरी तोकिएको स्थितिमा बाहेक बालबालिका भन्नाले १८ वर्षमुनिका प्रत्येक मानवलाई सम्झनुपर्छ ।

धारा २

- (१) यस महासन्धिमा पक्ष रहेका राज्यहरूले यस महासन्धिमा उल्लिखित आफ्नो क्षेत्रभित्रको प्रत्येक बालकको अधिकारको सम्बन्धमा बालकको वा उसका बाबु आमाको वा वैधानिक अभिभावकको जाति, रङ्ग, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक, वा अन्य विचारहरू राष्ट्रिय, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, असक्तता, जन्म वा अन्य हैसियतको आधारमा भेदभाव नगरी सम्मान र प्रत्याभूति दिनुपर्नेछ ।
- (२) बालकका बाबुआमाहरू, वैधानिक अभिभावकहरू वा अन्य पारिवारिक सदस्यहरूको हैसियत, क्रियाकलाप, अभिव्यक्त धारणाहरू वा आस्थाहरूको आधारमा गरिने सबै किसिमका भेदभाव वा सजायवाट बालबालिकाको संरक्षण गर्न यस महासन्धिको राज्यपक्षहरूले सबै उचित कदमहरू चाल्नेछन् ।

धारा ३

- (१) सार्वजनिक अथवा निजामती कल्याणकारी, सामाजिक संस्थाहरू, अदालतहरू, प्रशासनिक यन्त्रहरू वा विधायिकाहरू सबैले बालबालिकाहरूसँग सम्बन्धित काम कुरा गर्दा बालबालिकाको उच्चतम हितलाई प्राथमिकता दिनुपर्नेछ ।
- (२) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको आमा, बाबु, वैधानिक अभिभावक वा कानुनी रूपमा तिनको लागि जिम्मेवार अन्य व्यक्तिहरूको बालबालिका प्रतिको अधिकार र कर्तव्यलाई ध्यानमा राख्दै, बालबालिकाको हितको लागि आवश्यक संरक्षण र स्याहारको व्यवस्था गर्नेछन् र यस उद्देश्यको निमित्त सबै उचित वैधानिक र प्रशासनिक उपायहरू गर्नेछन् ।
- (३) राज्यपक्षले बालबालिकाको स्याहार र संरक्षणका लागि जिम्मेदार संस्थाहरू तथा सेवा र सुविधासम्बन्धी निकायहरू, सक्षम अधिकारीहरूले निर्धारण गरेका मापदण्डहरू खास गरी सुरक्षा, स्वास्थ्य, आवश्यक कर्मचारीहरूको सङ्ख्या र उपयुक्तताको साथ साथै दक्ष सुपरिवेक्षणको व्यवस्था गर्नेछन् ।

धारा ४

राज्यपक्षहरूले यस महासन्धिले मान्यता दिएको अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि सबै उपयुक्त वैधानिक, प्रशासनिक र अन्य उपायहरू अपनाउनेछन् । विशेषगरि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको सन्दर्भमा राज्यपक्षहरूले आ- आफ्ना स्रोतहरूले भ्याएसम्म र आवश्यकताअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको माध्यमबाट बढी मात्रामा यस्ता कदमहरू चाल्नेछन् ।

धारा ५

राज्यपक्षहरूले यस महासन्धिले मान्यता दिएको बालबालिकाहरूको अधिकारको प्रयोगको सिलसिलामा निजहरूको उदयोन्मुख व्यक्तिगत क्षमतासँग मेल खाने किसिमबाट उपयुक्त निर्देशन र मार्गदर्शन प्रदान गर्न बाबु, आमा वा स्थानीय परम्पराले दिएअनुसार परिवार वा समुदायका वैधानिक अभिभावकहरू वा बालबालिकाको निमित्त कानुनी रूपमा जिम्मेदार अन्य व्यक्तिहरूको उत्तरदायित्व, अधिकार तथा कर्तव्यलाई मान्यता दिनेछन् ।

धारा ६

- (१) राज्यपक्षहरूले प्रत्येक बालबालिकाको बाँच्ने जन्मसिद्ध अधिकार हो भनी मान्यता दिन्छन्।
- (२) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको दीर्घ जीवन र विकासको लागि यथासम्भव बढी भन्दा बढी प्रयास गर्ने अठोट गर्नेछन्।

धारा ७

- (१) बालबालिकाहरूलाई जन्मनासाथ दर्ता गरिनेछ र जन्मेपछि उसले आफ्नो नाम राख्न पाउने र राष्ट्रियताको अधिकार र सम्भव भएसम्म आफ्ना बाबु आमा थाहा पाउने र उनीहरूबाट स्याहार पाउने अधिकार पाउनेछ।
- (२) राज्यपक्षहरूले आआफ्ना राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय अध्यालेखअन्तर्गतको दायित्वअनुसार माथि उल्लिखित अधिकारहरू विशेष गरी बालबालिका राज्यविहीन हुने भएमा, कार्यान्वयन गर्नेछन्।

धारा ८

- (१) राज्यपक्षहरूले कानूनले मान्यता दिएअनुसारको बालबालिकाको आफ्नो राष्ट्रियता, नाम र पारिवारिक सम्बन्धलगायतको परिचय यथावत राख्न पाउने अधिकारलाई, विना गैरकानुनी हस्तक्षेप, मान्यता दिनेछन्।
- (२) कुनै बालबालिकाको आफ्नो परिचयसम्बन्धी कुनै वा सबै तत्त्वहरू गैरकानुनी ढङ्गले वञ्चित हुन गएमा राज्यपक्षहरूले तिनका ती परिचयात्मक तत्त्वहरूको शीघ्रतिशीघ्र पुनःस्थापनाको लागि उपयुक्त सहयोग र संरक्षण प्रदान गर्नेछन्।

धारा ९

- (१) बालबालिकाको सर्वोत्तम हितकालागि निजलाई बाबुआमाबाट अलग राख्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा सम्बन्धित कानून र कार्यविधिअनुरूप सक्षम अधिकारीहरूले, न्यायिक पुनरावलोकनको अधीनमा रही, निर्णय गरेमा बाहेक कुनै पनि बालबालिकालाई बाबु आमाको इच्छा विरुद्ध अलग गरिनेछैन भनी राज्यपक्षहरूले निश्चित गर्नेछन्। बालबालिकालाई यस प्रकारले अलग राख्ने निर्णय, खास गरेर कुनै बालबालिका आफ्नो आमा बाबुबाट दुर्व्यवहार र उपेक्षित गरिएमा वा आमा बाबु छुट्टिएर बसोबास गरेमा र त्यस्तो अवस्थामा बालबालिकाको बासस्थानको निधो गर्नुपर्ने भएमा, आवश्यक हुनेछ।
- (२) प्रकरण १ मा उल्लिखित कुनै पनि काम कारबाईमा सरोकारवालालाई सहभागी हुने र आफ्नो कुरा भन्ने अवसर प्रदान गरिनेछ।
- (३) बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा विपरित असर पर्ने स्थितिमा बाहेक आफ्नो बाबु वा आमा वा दुवैबाट अलग गरिएका बालबालिकाले आमा बाबुसंग नियमित रूपमा व्यक्तिगत सम्पर्क र प्रत्यक्ष भेटघाट गर्न पाउने बालबालिकाको अधिकारलाई राज्यपक्षहरूले मान्यता दिनेछन्।
- (४) राज्यपक्षबाट उठाइएका कुनै काम-कारबाई जस्तो कि बाबु वा आमा वा दुवै वा बालबालिकाको नजरबन्द, कैद, निर्वासन, देश निकाला वा मृत्यु दण्ड (कुनै व्यक्ति राज्यको हिरासतमा रहँदा हुनगएको कुनै प्रकारको मृत्युलगायत) ले गर्दा यस प्रकारको विछोड भएमा त्यस्तो राज्य पक्षले सम्बन्धित आमा बाबु वा बालबालिका वा उपयुक्त देखिएमा परिवारको कुनै सदस्यको अनुरोधमा, बालबालिकाको हितमा विपरित असर पर्ने अवस्थामा बाहेक, परिवारको त्यस्तो अनुपस्थित सदस्यको अवस्थाको सम्बन्धमा आवश्यक तथ्यगत जानकारी दिने व्यवस्था गर्नेछ। यस प्रकारको अनुरोधको प्रस्तुतिको कारणले गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिहरूको विरुद्ध कुनै प्रतिकूल असर पर्ने छैन भन्ने कुरामा पनि राज्यपक्षले निश्चय गर्नुपर्नेछ।

धारा १०

- (१) धारा ९ को प्रकरण १ अन्तर्गत राज्यपक्षहरूको दायित्वअनुरूप पारिवारिक पुनर्मिलनको उद्देश्यले कुनै बालबालिका वा तिनका बाबु आमाले कुनै राज्यमा प्रवेश गर्ने वा त्यसलाई त्याग्ने उद्देश्यले दिइएका आवेदनहरूमाथि राज्यपक्षहरूले सकारात्मक, मानवीय र छिटो तवरले कार्य गर्नेछन्। राज्यपक्षहरूले आवेदकहरू र उनीहरूको परिवारका सदस्यहरू प्रति यस आवेदनले कुनै प्रकारका प्रतिकूल असर पार्ने छैन भन्ने कुरा पनि निश्चय गर्नेछन्।
- (२) कुनै बालबालिकाको बाबु आमा बेग्लाबेग्लै राज्यहरूमा बसेका रहेछन भने ती बालबालिकालाई, अति विशेष परिस्थितिमा बाहेक, दुवै बाबु आमासंग नियमित रूपमा व्यक्तिगत सम्बन्ध राख्ने र प्रत्यक्ष भेटघाट गर्ने अधिकार हुनेछ। यसको लागि धारा ९ को प्रकरण १ अन्तर्गत राज्यपक्षहरूमा भएको उत्तरदायित्वअनुरूप राज्यपक्षहरूले बालबालिका र तिनका बाबु आमाहरूले

आफ्नो लगायत कुनै पनि देशलाई छाड्न पाउने र आफ्नो देशमा प्रवेश पाउने अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् । कुनै पनि देशलाई छाड्न पाउने अधिकार कानुनी प्रावधानबाट गरिएको प्रतिबन्धहरूको अधीनमा रही हुनेछ, जुन प्रतिबन्ध राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक व्यवस्था, सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकता वा अर्काको अधिकार तथा स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न आवश्यक भएको हुनुपर्छ र त्यस्ता प्रतिबन्ध यस महासन्धिमा मान्यता दिइएका अन्य अधिकारहरूसँग अनुकूल हुनुपर्नेछ ।

धारा ११

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको अवैध स्थानान्तरण र विदेशबाट नफर्काउने स्थितिलाई निरूत्साहित पार्ने उद्देश्यले पाइला चाल्नेछन् ।
- (२) यसकोलागि राज्यपक्षहरूले द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धिहरू गर्ने वा भइरहेका सन्धिहरूमा सामेल हुने कुरामा जोड दिनेछन् ।

धारा १२

- (१) आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम भएका बालबालिकालाई आफूसँग सम्बद्ध विषयमा स्वतन्त्र रूपले आफ्नो विचार व्यक्त गर्न पाउने व्यवस्था राज्यपक्षहरूले गर्नुपर्दछ । बालबालिकाले त्यस्तो विचारलाई उसको उमेर र परिपक्वताअनुसार उचित मान्यता दिइनेछ ।
- (२) यस प्रयोजनको लागि बालबालिकालाई असर गर्ने कुनै पनि न्यायिक वा प्रशासनिक काम कारबाईमा सम्बन्धित राष्ट्रिय कानुनका प्रावधानबमोजिम प्रत्यक्ष रूपमा वा प्रतिनीधिद्वारा वा कुनै उपयुक्त निकायद्वारा विशेषतः सुनुवाइ हुने अवसर प्रदान गरिनेछ ।

धारा १३

- (१) बालबालिकालाई अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हुनेछ । सिमानाको कुनै हद नराखी यस अधिकारभित्र सबै प्रकारका जानकारीहरू र विचारहरू खोज्न, प्राप्त गर्न, प्रदान गर्न र यसलाई मौखिक, लिखित, मुद्रित रूपमा, कलाको रूपमा वा बालबालिकाको रूचिअनुसार कुनै पनि प्रचारमाध्यमद्वारा अभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता समावेश हुनेछ ।
- (२) यो अधिकार केही प्रतिबन्धहरूको अधीनमा रही प्रयोग गर्न सकिन्छ, तर ती प्रतिबन्धहरू कानुनद्वारा व्यवस्थित भएको र निम्न कारणले आवश्यक भएको हुनुपर्दछ :
(क) अरूको अधिकारहरू वा प्रतिष्ठाको आदर गर्नको लागि, वा
(ख) राष्ट्रिय सुरक्षा वा सार्वजनिक व्यवस्था वा जनस्वास्थ्य वा नैतिकताको संरक्षणका लागि ।

धारा १४

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको विचार, विवेक र धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् ।
- (२) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको विकसित हुँदै गरेको क्षमतासँग मेल खाने किसिमले निजको अधिकार प्रयोगको सिलसिलामा बाबु आमा र उपयुक्त अवस्थामा वैधानिक अभिभावकहरूको निर्देशन दिने अधिकार र कर्तव्यहरूलाई मान्यता दिनेछन् ।
- (३) कानुनद्वारा व्यवस्था गरिएका बन्देजहरूका अधीनमा रही आफ्नो धर्म र आस्थालाई प्रदर्शन गर्न स्वतन्त्रता हुनेछ । कानुनका ती बन्देजहरू पनि सार्वजनिक सुरक्षा, सार्वजनिक व्यवस्था, स्वास्थ्य वा नैतिकता तथा अरूको मौलिक अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षणको लागि आवश्यक हुनुपर्नेछ ।

धारा १५

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको सङ्गठनसम्बन्धी स्वतन्त्रता र शान्तिपूर्ण भेला हुने स्वतन्त्रताको अधिकारलाई मान्यता दिन्छन् ।
- (२) यी अधिकारहरूको प्रयोगमा कानुनअनुकूल तथा राष्ट्रिय सुरक्षा वा जनसुरक्षा, सार्वजनिक व्यवस्था, जनस्वास्थ्य एवं नैतिकताको संरक्षण वा अर्काको अधिकार तथा स्वतन्त्रताको संरक्षणको लागि प्रजातान्त्रिक समाजमा आवश्यक पर्ने बन्देजबाहेक अन्य कुनै पनि बन्देज लगाइनेछैन ।

धारा १६

- (१) बालबालिकाको निजीपना, परिवार, घर वा पत्राचार माथि बलजफ्ती वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिनेछैन, न त उनीहरूका मर्यादा र इज्जतमाथि नै गैरकानुनी आक्रमण गरिनेछ ।
- (२) यस्तो हस्तक्षेप र आक्रमणको विरुद्ध कानुनी संरक्षण पाउने बालबालिकाको अधिकार हुनेछ ।

धारा १७

राज्यपक्षहरूले सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूले खेलेको महत्वपूर्ण भूमिकाहरूलाई मान्यता दिनेछन् । विशेषतः बालबालिकाको सामाजिक, आध्यात्मिक र नैतिक हितहरूमा शारीरिक एवं मानसिक स्वास्थ्य संवर्द्धनको उद्देश्य राखी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूको विविधताबाट बालबालिकाले जानकारी र सामग्री प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउनेछन् ।

यस प्रयोजनको लागि राज्यपक्षहरूले :-

- (क) सार्वजनिक प्रचार माध्यमलाई धारा २९ को व्यवस्थाको भावनाअनुरूप तथा बालबालिकाको सामाजिक र सांस्कृतिक हित हुने खालको सूचना र सामाग्री प्रचार प्रसार गर्न प्रोत्साहन दिनेछन्;
- (ख) सांस्कृतिक, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूको विविधताबाट प्राप्त हुने जानकारी र सामाग्रीको उत्पादन, आदानप्रदान र वितरणमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई प्रोत्साहन दिनेछन्;
- (ग) बालपुस्तकहरूको उत्पादन र वितरणलाई प्रोत्साहन दिनेछन्;
- (घ) सार्वजनिक प्रचार प्रसार संस्थाहरूलाई अल्पसंख्यक समुदाय वा आदिवासी बालबालिकाको भाषिक आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिन प्रोत्साहन दिनेछन्;
- (ङ) धारा १३ र १८ का प्रावधानहरूलाई ध्यानमा राख्दै बालबालिकाको हितलाई आघात पुऱ्याउने खालका जानकारी तथा सामाग्रीबाट तिनको संरक्षण गर्नका लागि सहि मार्गदर्शनको विकासलाई प्रोत्साहन दिनेछन्।

धारा १८

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको लालन पालन र विकासको लागि बाबु आमा दुवैको साझा उत्तरदायित्व छ भन्ने सिद्धान्तलाई मान्यता दिलाउन भरमगदुर प्रयासहरू गर्नेछन्। बालबालिकाको लालन पालन र विकासको निमित्त बाबु आमाहरू वा त्यस्तै अवस्थामा वैधानिक अभिभावकको प्रथम दायित्व हुनेछ। बालबालिकाको सर्वोपरि हितको कुरा उनीहरूको प्रमुख चासोको विषय हुनेछ।
- (२) यस महासन्धिमा व्यवस्था भएका अधिकारीहरूलाई प्रत्याभूत तथा संवर्द्धन गर्ने प्रयोजनको लागि राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको पालनपोषणको दायित्व पूरा गर्न सक्षम बनाउन बाबु आमा वा वैधानिक अभिभावकलाई उचित सहयोग प्रदान गर्नेछन् र बालबालिकाको स्याहार सम्बन्धमा संस्था, सुविधा र सेवाको विकास गर्नेछन्।
- (३) राज्यपक्षहरूले श्रमिक बाबुआमाका बालबालिकाहरूले पाउनुपर्ने बालस्याहार सेवा र सुविधाहरूको उपभोग गर्ने अधिकार छ भन्ने कुराको सबै आवश्यक व्यवस्था मिलाउनेछन्।

धारा १९

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाप्रति निजको बाबु, आमा वा वैधानिक अभिभावक वा अन्य व्यक्तिहरूको हेरचाहमा रहेको अवस्थामा त्यस्ता व्यक्तिका तर्फबाट हुन सक्ने कुनै पनि प्रकारको शारीरिक वा मानसिक चोट वा दुर्व्यवहार, हेला वा उपेक्षित व्यवहार वा यौनदुराचारलगायतका शोषणहरूबाट बालबालिकालाई जोगाउन उपयुक्त वैधानिक, प्रशासनिक, सामाजिक वा शैक्षिक उपायहरू अपनाउनेछन्।
- (२) यस प्रकारका संरक्षात्मक कार्यहरूमा उपयुक्त भए सम्म सामाजिक कार्यक्रमहरूको संस्थापनाको लागि प्रभावकारी कार्यविधिहरू समावेश गरी बालबालिका र बालबालिकाको स्याहार गर्नेहरूलाई सहायता पुऱ्याउनुका साथै अन्य प्रकारका निवारक उपायहरू गर्नुपर्ने छ र साथै माथि उल्लेख गरिएका प्रकारका बाल दुर्व्यवहारका घटनाहरू पत्ता लगाउने, खबर गर्ने, सोध्ने एवं तिनीहरूको जानकारी, अनुसन्धान, उपचार तथा अनुगमनको लागि र आवश्यक भएमा न्यायिक हस्तक्षेपको लागि समेत प्रभावकारी उपाय गरिनुपर्दछ।

धारा २०

- (१) कुनै पनि बालबालिका स्थायी वा अस्थायी रूपमा आफ्नो पारिवारिक वातावरणबाट वञ्चित भएमा वा त्यस प्रकारको वातावरणमा रहँदा निजको सर्वोपरि हितको विपरीत हुने भएमा त्यस्ता बालबालिकाले राज्यद्वारा प्रदत्त विशेष संरक्षण र सहयोग प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ।
- (२) राज्यपक्षहरूले आफ्नो राष्ट्रिय कानूनअनुसार यस्ता बालबालिकाको लागि वैकल्पिक स्याहार प्रदान गर्ने उपाय निश्चित गर्नेछन्।
- (३) यस प्रकारले गरिने स्याहार कार्यमा अन्य व्यवस्थाहरूका अतिरिक्त बालबालिकाहरूको पालन पद्धति, इस्लामिक कानून अन्तर्गतको कफाला, दत्तक लिने वा आवश्यकतानुसार बालस्याहारका उपयुक्त संस्थाहरूमा भर्ना गर्नेजस्ता कार्यहरू समावेश हुनेछन्। यस्ता कुराहरूको समाधान गरिँदा बालबालिकाको जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक पृष्ठभूमिलाई ध्यानमा राखी निजको लालन पालनमा निरन्तरपना कायम रहने तरिकामा ध्यान दिइनुपर्दछ।

धारा २१

दत्तक लिने प्रथालाई मान्यता वा अनुमति दिने राज्यपक्षहरूले तिनीहरूले बालबालिकाको सर्वोपरि हितलाई प्राथमिकता दिनेछन् र तिनीहरूले :-

- (क) बालबालिकालाई दत्तक लिने विषयमा सक्षम अधिकारीले मात्र स्वीकृति दिइएको हुनुपर्दछ । उपयुक्त कानून र कार्यविधिअनुसार र सम्पूर्ण सान्दर्भिक र भरपर्दो जानकारीको आधारमा बाबु, आमा, नातेदार र वैधानिक संरक्षकहरूको स्थितिलाई दृष्टिगत गरी त्यस्ता बालबालिकालाई दत्तक लिन दिन हुन्छ भन्ने लागेमा त्यस्तो स्वीकृति दिन हुन्छ । आवश्यक परेमा सम्बन्धित व्यक्तिहरूले दत्तक लिने विषयमा उपलब्ध सरसल्लाहको आधारमा पूर्ण जानकारी लिएर मात्र आफ्नो स्वीकृति दिएको हुनुपर्दछ;
- (ख) यदि कुनै बालबालिकालाई पालनपोषण गर्ने वा दत्तक लिने परिवारमा राख्न सकिने भन्ने संभावना नभएमा वा निजको जन्मभूमिमा उचित स्याहार पुऱ्याउन सकिन्न भन्ने लागेमा अन्तरदेशीय रूपमा दत्तक लिने दिने प्रक्रियालाई पनि बाल स्याहारको एउटा वैकल्पिक उपायको रूपमा लिन सकिन्छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिइनेछ;
- (ग) अन्तरदेशीय रूपमा दत्तक लिइएका बालबालिकालाई स्वदेशमा दत्तक लिइएका बालबालिका सरह समान सुरक्षा तथा स्तर प्राप्त छ भन्ने कुराको पूर्वनिश्चित गरिनुपर्दछ;
- (घ) अन्तरदेशीय रूपमा दत्तक लिने प्रक्रियाको क्रममा यसमा संलग्न व्यक्तिहरूले अनुचित आर्थिक फाइदा उठाएका छैनन् भन्ने कुरा यकिन गर्नको लागि उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन्;
- (ङ) यस धारामा उल्लिखित उद्देश्यहरू उपयुक्तताअनुसार द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय व्यवस्था वा सम्झौताद्वारा संवर्द्धन गर्नेछन् र यस्तो बन्दोबस्तअनुसार अन्य देशमा गरिएको बालबालिकाको पालनपोषणको काम सक्षम अधिकारी वा निकायहरूबाट हुनेछ भनी निश्चित गर्ने प्रयास गर्नेछन् ।

धारा २२

- (१) राज्यपक्षहरूले सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय कानून र कार्यविधिहरूअनुसार शरणार्थी हुन खोजिरहेका वा शरणार्थी भइसकेका बालबालिकाले आफ्नो बाबु, आमा वा अन्य कोही संग बसे पनि वा नबसे पनि यस महासन्धिमा र आफूसमेत पक्ष भएको अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय व्यवहारसम्बन्धी अन्य अध्यालेखहरूमा उल्लिखित अधिकारको उपभोगसम्बन्धी उचित संरक्षण र मानवीय सहयोग प्राप्त गर्न पाउने व्यवस्था गर्नेछन् ।
- (२) यस उद्देश्यको निमित्त राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको परिवारसंग पुनर्मिलन गराउनको लागि आवश्यक जानकारी प्राप्त गर्न यस्ता शरणार्थी बालबालिकाको बाबु आमा वा परिवारका अन्य सदस्यहरूलाई पत्ता लगाउने काममा संयुक्त राष्ट्रसंघसंग सम्बद्ध अन्य सम्बन्धित अन्तरसरकारी सङ्गठनहरू र यस प्रकारको बाल संरक्षण तथा सहायता कार्यमा संयुक्त राष्ट्रसंघलाई सहयोग गरिरहेका गैरसरकारी सङ्गठनलाई उपयुक्तताअनुसार सहयोग प्रदान गर्नेछन् ।

धारा २३

- (१) कुनै पनि मानसिक वा शारीरिक रूपमा अपाङ्ग बालबालिकालाई निजको मर्यादा कायम गराउने, स्वावलम्बनमा अभिवृद्धि गर्ने र आफ्नो समुदायमा सक्रिय सहभागिता लिन सघाउ पुऱ्याउने वातावरणमा पूर्ण तथा सम्मानपूर्वक जीवन यापन गर्न पाउनुपर्दछ भन्ने कुरा राज्यपक्षहरूले मान्यता दिन्छन् ।
- (२) राज्यपक्षहरूले अपाङ्ग बालबालिकाको विशेष स्याहारको अधिकारलाई मान्यता दिन्छन् र उपलब्ध स्रोतहरूले भ्याएसम्म योग्य बालबालिकालाई र तिनका हेरचाह गर्न जिम्मा लिनेलाई आवश्यक सहायता उपलब्ध गराउन त्यस सम्बन्धमा आवेदन परेमा र त्यस्तो बालकको अवस्था र निजको हेरचाह गर्ने बाबु, आमा वा अन्य व्यक्तिको परिस्थितिअनुसार उपयुक्त भएमा यस्तो सहायता विस्तार गर्न प्रोत्साहन र निश्चित गर्नेछन् ।
- (३) अपाङ्ग बालबालिकाको विशेष आवश्यकतालाई विचार गर्दै बालबालिकाको स्याहार गर्ने बाबु आमा वा अन्य व्यक्तिहरूको आर्थिक स्रोतलाई ध्यानमा राखी सम्भव भएसम्म प्रकरण २ मा उल्लिखित सहयोग निःशुल्क उपलब्ध गराइनेछ र कुनैपनि अपाङ्ग बालबालिकाको सांस्कृतिक तथा आध्यात्मिक अभिवृद्धिलगायत निजले हुन सक्नेसम्म पूर्ण रूपमा समाजमा समाहित हुने र

निजको व्यक्तिगत विकास हुने तवरबाट, शिक्षा, प्रशिक्षण, स्वास्थ्यस्याहार सेवाहरू, पुनःस्थापन सेवाहरू र रोजगारीको तयारी र मनोरन्जनका अवसरहरू प्राप्त गर्ने र त्यसमा वास्तविक पहुँच हुने गरी व्यवस्था गर्ने कुरामा निश्चय गर्नेछन् ।

- (४) राज्यपक्षहरूले पुनःस्थापन, शिक्षा र व्यावसायिक सेवाहरूको तरिकासम्बन्धी सूचनाहरू वितरण गर्ने र प्राप्त गर्नेलागयत अपाङ्ग बालबालिकासम्बन्धी निवारक स्वास्थ्य, स्याहार र औषधोपचार, मनोवैज्ञानिक र कार्यमूलक उपचारको क्षेत्रमा उचित जानकारीको आदानप्रदान गर्ने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको भावनाअनुसार अभिवृद्धि गर्नेछन् । यस क्षेत्रमा आफ्नो अनुभवलाई विस्तार गर्न र आफ्नो क्षमता र सीपलाई विकास गर्न राज्यपक्षहरूलाई सक्षम बनाउने उद्देश्यले पनि त्यस्तो भावनालाई अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको संवर्द्धन गर्नेछन् । यस विषयमा विकासोन्मुख देशहरूको आवश्यकता बारे विशेष रूपमा विचार गरिनेछ ।

धारा २४

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको उच्चतम स्तरको स्वास्थ्य कायम गर्ने र विरामीको लागि उपचार गर्न पाउने सुविधा र स्वास्थ्यको पुनर्लाभ गर्न पाउने अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् । राज्यपक्षहरूले कुनै पनि बालबालिकाले यस्तो स्वास्थ्य स्याहार सेवाहरू पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुनु नपरोस भनी निश्चित गर्न सक्दो प्रयास गर्नेछन् ।
- (२) राज्यपक्षहरूले यो अधिकारको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नेछन् र विशेषतः देहायका कदम चाल्नेछन् :
- (क) शिशु तथा बाल मृत्युदर घटाउने;
- (ख) प्राथमिक स्वास्थ्य स्याहारको विकासमा जोड दिंदै सम्पूर्ण बालबालिकालाई दिइने आवश्यक औषधोपचार सहयोग र स्वास्थ्य स्याहारको व्यवस्था निश्चित गर्ने;
- (ग) वातावरणीय प्रदूषणबाट हुने खतरा र जोखिमहरूलाई मध्य नजर राख्दै प्राथमिक स्वास्थ्य स्याहारको ढाँचाभित्र रही सहज रूपमा उपलब्ध प्रविधिको प्रयोगद्वारा तथा पर्याप्त पोषणयुक्त खाद्यान्न र शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्थाद्वारारोग र कुपोषणका विरुद्ध लड्ने;
- (घ) आमाहरूको निमित्त गर्भिणी र सुत्केरी अवस्थामा उचित स्वास्थ्यस्याहारको व्यवस्था निश्चित गर्ने;
- (ङ) समाजको प्रत्येक क्षेत्रमा, खास गरी बाबु आमा र बालबालिकाहरूलाई बाल स्वास्थ्य र पोषणको आधारभूत ज्ञान, स्तनपानको उपयोगिता, सरसफाइ र वातावरणीय सरसफाइका फाइदाहरू र दुर्घटनाको रोकथामबारे जानकारी दिइएको छ, शिक्षा उपलब्ध छ तथा यस काममा सहयोग पुऱ्याइएको छ भन्ने कुरामा निश्चित गर्ने;
- (च) निवारक स्वास्थ्यस्याहार, बाबुआमाको लागि सरसल्लाह र परिवार नियोजनसम्बन्धी शिक्षा र सेवाहरूको विकास गर्ने ।
- (३) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको स्वास्थ्यलाई हानि पुऱ्याउने खालको परम्परागत उपचारलाई निर्मुल गर्ने उद्देश्यले सम्पूर्ण प्रभावशाली र उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् ।
- (४) राज्यपक्षहरूले यस धारामा मान्यता दिइएको अधिकारलाई पूर्ण रूपमा लागू गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई संवर्द्धन र प्रोत्साहन गर्न जिम्मा लिन्छन् । यस सन्दर्भमा विकासोन्मुख देशहरूको आवश्यकता बारेमा विशेष रूपमा विचार गरिनेछ ।

धारा २५

राज्यपक्षहरूले बालबालिकालाई निजको स्याहार, संरक्षण वा शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको उपचारको लागि सक्षम निकायबाट पालन व्यवस्थामा राखिएको भए सो सम्बन्धमा आफू उपर भएको व्यवहार तथा आफू राखिएको व्यवस्थासम्बन्धी परिस्थितिहरूको आवधिक समीक्षा गराउने निजको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् ।

धारा २६

- (१) राज्यपक्षहरूले सामाजिक बीमालगायत सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी सुविधाबाट लाभ उठाउन पाउने प्रत्येक बालबालिकाको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् र यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति तर्फ आ-आफ्नो राष्ट्रिय कानूनबमोजिम आवश्यक सबै कदमहरू चाल्नेछन् ।
- (२) यस्ता सुविधाहरू बालबालिकाको र बालबालिकाको पालनपोषणको लागि उत्तरदायी व्यक्तिहरूको स्रोत परिस्थितिका साथै सुविधाको लागि बालबालिकाले वा निजका तर्फबाट गरिएका आवेदन संग सम्बन्धित अन्य कुरालाई समेत ध्यानमा राखेर उपयुक्तताको आधारमा प्रदान गरिनेछ ।

धारा २०

- (१) राज्यपक्षहरूले कुनै पनि बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक र सामाजिक विकासको लागि चाहिने पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन्।
- (२) बाबुआमाहरू वा बालबालिकाको सम्बन्धमा उत्तरदायी व्यक्तिहरूको आफ्नो सामर्थ्य र आर्थिक क्षमताले भ्याएसम्म बालबालिकाको विकासको लागि चाहिने रहन सहनका अवस्थाको बन्दोबस्त गर्नु प्राथमिक दायित्व हुनेछ।
- (३) राज्यपक्षहरूले राष्ट्रिय परिस्थितिअनुरूप आफ्नो स्रोत साधनले भ्याएसम्म यो अधिकार लाई कार्यान्वयन गराउन बाबुआमाहरू वा बालबालिकाको सम्बन्धमा उत्तरदायी व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्न उचित पाईला चाल्नेछन् र आवश्यक परेमा खास गरी गांस, बास र कपासको सम्बन्धमा भौतिक सहायता प्रदान गर्नेछन् तथा यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेछन्।
- (४) राज्यपक्षहरूले स्वदेशमा तथा विदेशमा रहेका बाबु आमाहरू वा बालबालिकाको आर्थिक दायित्व बहन गर्ने व्यक्तिहरूबाट बालबालिकाको स्याहारसुसारका लागि चाहिने मानाचामल असूलउपर गर्न उचित पाइलाहरू चाल्नेछन्। खास गरी, बालबालिका प्रति आर्थिक दायित्व बहन गर्ने व्यक्ति बालबालिका बस्ने ठाउँ भन्दा भिन्दै राज्यमा बसेका रहेछन् भने राज्यपक्षहरूले यस प्रयोजनको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा संलग्न हुनेछन् वा त्यस प्रकारको सम्झौता गर्ने तथा अन्य उपयुक्त व्यवस्थाहरू गर्ने प्रक्रियालाई संवर्द्धन गर्नेछन्।

धारा २१

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको शिक्षाको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् र समान अवसरको आधारमा यस अधिकारको क्रमिक प्राप्तिको लागि विशेष गरी देहायको व्यवस्था गर्नेछन् :
  - (क) प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य गर्ने र सबैलाई निशुल्क उपलब्ध गराउने;
  - (ख) साधारण र व्यावसायिक शिक्षा सहित विविध प्रकारका माध्यमिक शिक्षाको विकासलाई प्रोत्साहित गर्ने, प्रत्येक बालबालिकालाई त्यस्तो शिक्षा उपलब्ध गराउने र पुऱ्याउने तथा निशुल्क शिक्षाको सुरुवात गर्ने र आवश्यक परेमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने जस्ता उपयुक्त उपायहरू गर्ने;
  - (ग) क्षमताको आधारमा सबैको निम्ति हरेक उपयुक्त साधनहरूद्वारा उच्च शिक्षा प्राप्त हुन सक्ने गराउने;
  - (घ) सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक र व्यावसायिक जानकारी र मार्गदर्शन उपलब्ध गराउने र पुऱ्याउने;
  - (ङ) विद्यालयमा नियमित हाजिरीलाई प्रोत्साहित गर्ने र पढाई परित्याग गर्नेहरूको सङ्ख्या घटाउन विभिन्न उपायहरू अपनाउने।
- (२) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको मानवीय मर्यादा अनुकूल र वर्तमान महासन्धिको प्रावधानबमोजिम विद्यालयमा अनुशासनसम्बन्धी नियम लागू गर्न सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन्।
- (३) राज्यपक्षहरूले शिक्षाको क्षेत्रमा, खास गरी विश्वबाटै अज्ञानता र निरक्षरतालाई हटाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई प्रवर्द्धन तथा प्रोत्साहन दिनेछन्। उक्त सहयोगभित्र वैज्ञानिक तथा प्राविधिक ज्ञान प्राप्त गर्न सहज तुल्याउने तथा आधुनिक शिक्षण तरिकामा योगदान गर्ने कुरा पनि समावेश छन्। यस सम्बन्धमा विकासोन्मुख देशहरूको खाँचोहरूलाई विशेष ध्यान दिइनेछ।

धारा २१

- (१) राज्यपक्षहरू बालबालिकाको शिक्षा निम्न विषयमा निर्दिष्ट हुनुपर्ने कुरामा सहमत छन् :-
  - (क) बालबालिकाको व्यक्तित्व, योग्यता, मानसिक र शारीरिक क्षमताको पूर्ण प्रखरता विकास गर्ने;
  - (ख) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता र संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरूको आदर गर्ने भावनालाई विकास गर्ने;
  - (ग) बालबालिकाको बाबुआमा प्रति, उसको आफ्नै सांस्कृतिक परिचय, भाषा र मूल्यहरू प्रति, बालबालिका जन्मेको देशको राष्ट्रिय मूल्य प्रति, निजको उत्पतिको देशप्रति र बालबालिकाको आफ्नो भन्दा फरक किसिमको सभ्यताप्रतिको आदरको विकास गर्ने;
  - (घ) सम्पूर्ण जनताहरू, जाति, राष्ट्रिय र धार्मिक समुदाय र आदिवासी मूलका मानिसहरू बीच समझदारी, शान्ति, सहिष्णुता, लिङ्ग समानता र मित्रताको भावनाअनुरूप एउटा स्वतन्त्र समाजमा उत्तरदायित्वपूर्ण जीवनको लागि बालबालिकालाई तयार पार्ने;
  - (ङ) प्राकृतिक वातावरणको सम्मानको विकास गर्ने।

- (२) शैक्षिक संस्थाहरू स्थापना गर्न र सञ्चालन गर्न व्यक्ति र संस्थानहरूको स्वतन्त्रतालाई वाधा पुग्ने गरी यो धारा वा धारा २८ को कुनै पनि अंशको अर्थ लगाइनेछैन । तर त्यस्ता शैक्षिक संस्थाहरूको सञ्चालन तथा स्थापना यस धाराको प्रकरण १ मा व्यवस्था गरिएको सिद्धान्तहरू अन्तर्गत र यस्ता संस्थाहरूमा दिइने शिक्षा राज्यद्वारा तोकिएको न्यूनतम स्तरअनुसार हुनुपर्ने सर्तका अधीनमा रही व्यवस्थित हुनेछ ।

धारा ३०

जाति, धर्म वा धार्मिक अल्पसंख्यकहरू वा आदिवासी मूलका मानिसहरू वसोवास गरेका राज्यहरूमा त्यस्तो अल्पसंख्यक वा आदिवासीका बालबालिकालाई आफ्नो समूहको अन्य सदस्यहरूसँग सामुदायिक रूपमा आफ्नो संस्कृति मान्न पाउने, आफ्नो धर्म पालन तथा प्रयोग गर्न पाउने वा आफ्नो भाषा बोल्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरिनेछैन ।

धारा ३१

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको आराम गर्ने र फुर्सद लिन पाउने, उमेर सुहाउँदो खेल र मनोरञ्जनपूर्ण गतिविधिहरूमा संलग्न हुन पाउने र सांस्कृतिक जीवन र कलामा स्वतन्त्र रूपले सहभागी हुन पाउने अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् ।
- (२) राज्यपक्षहरूले सांस्कृतिक र कलात्मक जीवनमा पूर्णरूपले भाग लिन पाउने बालबालिकाको अधिकारलाई सम्मान र संवर्द्धन गर्नेछन् र सांस्कृतिक, कलात्मक, मनोरञ्जनात्मक र फुर्सदसम्बन्धी क्रियाकलापका लागि सुहाउँदो र समान अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्थालाई प्रोत्साहन दिनेछन् ।

धारा ३२

- (१) राज्यपक्षहरूको आर्थिक शोषणबाट र हानिकारक खालको काम गर्नबाट वा बालबालिकाको शिक्षामा दखल पुग्ने वा बालबालिकाको स्वास्थ्य वा तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक र सामाजिक विकासमा हानि पुग्ने कुनै पनि कामबाट संरक्षित हुन पाउने बालबालिकाको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् ।
- (२) राज्यपक्षहरूले यो धाराको कार्यान्वयन निश्चित गर्न वैधानिक, प्रशासनिक, सामाजिक र शैक्षिक उपायहरू चाल्नेछन् । यस प्रयोजनको लागि तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय अध्यालेखका सम्बन्धित प्रावधानहरूलाई ध्यानमा राख्दै, विशेष गरी देहायका व्यवस्थाहरू गर्नेछन् :
- (क) रोजगारीमा प्रवेश गर्न उमेरको न्यूनतम हद वा न्यूनतम उमेर तोक्ने व्यवस्था गर्ने;
- (ख) काम गर्ने समय र रोजगारीका सर्तहरूसम्बन्धी उपयुक्त नियमहरूको व्यवस्था गर्ने;
- (ग) यस धाराको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि उचित सजाय र दण्डभारको व्यवस्था गर्ने ।

धारा ३३

राज्यपक्षहरूले सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा उल्लेख भएअनुसार लागू औषध तथा मनोदीपक पदार्थहरूको गैरकानुनी प्रयोगबाट बालबालिकाहरूलाई जोगाउन र त्यस प्रकारको वस्तुको अवैध उत्पादन र बिक्रीवितरणमा बालबालिकाको उपयोगलाई रोकथाम गर्न वैधानिक, प्रशासकीय, सामाजिक र शैक्षिकलगायतका सबै उचित उपायहरू गर्नेछन् ।

धारा ३४

राज्यपक्षहरूले बालबालिकाहरूलाई सबै खालको यौन शोषण र यौन दुर्व्यवहारबाट संरक्षण गर्ने काम गर्नेछन् । यस प्रयोजनको निम्ति राज्यपक्षहरूले निम्न कुराहरूलाई रोक्न सबै उपयुक्त राष्ट्रिय, द्विपक्षीय र बहुपक्षीय उपायहरू अपनाउनेछन् :-

- (क) कुनै प्रकारको गैरकानुनी यौन कार्यहरूमा बालबालिकालाई संलग्न गराउने, प्रलोभन वा दवाब दिने;
- (ख) वेश्यावृत्ति र अन्य गैरकानुनी यौनकार्यहरूमा बालबालिकाको शोषणयुक्त प्रयोग गर्ने;
- (ग) अश्लील चित्रणको काममा वा पत्रपत्रिकाहरूमा बालबालिकाहरूलाई शोषणपूर्ण प्रयोग गर्ने ।

धारा ३५

राज्यपक्षहरूले कुनै पनि उद्देश्यको लागि वा कुनै पनि रूपमा बालबालिकाहरूको अपहरण बेचबिखन वा सौदाबाजीलाई रोकथाम गर्न सबै उपयुक्त राष्ट्रिय, द्विपक्षीय र बहुपक्षीय उपायहरू अपनाउनेछन्।

धारा ३६

राज्यपक्षहरूले बालकल्याणको कुनै पनि कुराको विपरीत हुने सबै किसिमका शोषणविरुद्ध बालबालिकाको संरक्षण गर्नेछन्।

धारा ३७

राज्यपक्षहरू के निश्चित गर्छन् भने :

- (क) कुनै पनि बालबालिकालाई यातना वा अन्य कुनै क्रूरता, अमानवीय वा होच्याउने खालको व्यवहार वा सजाय दिइनेछैन। १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिद्वारा गरिएका अपराधहरूका लागि मृत्युदण्डको सजाय वा रिहाई पाउने नसकिने गरी आजीवन कारावासको सजाय दिइनेछैन।
- (ख) कुनै पनि बालबालिकालाई गैरकानुनी वा अनुचित तवरले तिनको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिनेछैन। बालबालिकाको गिरफ्तारी, थुना वा कारावास कानून अनुकूल तवरबाट हुनेछ र सम्भव भएसम्म छोटो, उपयुक्त समयको लागि र अन्तिम उपायको रूपमा मात्र अपनाइनेछ।
- (ग) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बालबालिकालाई मानवीयता र मानवको अन्तर्निहित मर्यादाअनुरूप तथा निजहरूको उमेरअनुसारको व्यक्तिको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी सो सुहाउँदो सम्मान गरिनेछ। खास गरेर स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बालबालिकालाई निजको सर्वोपरि हितको दृष्टिबाट अन्यथा आवश्यक भएमा बाहेक वयस्क व्यक्तिहरूबाट छुट्टै राखिनेछ। बालबालिकालाई खास अवस्थामा बाहेक पत्राचार र भेटघाटको माध्यमबाट आफ्ना परिवारसँग सम्पर्क राख्ने अधिकार प्राप्त हुनेछ।
- (घ) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित प्रत्येक बालबालिकालाई कानुनी वा अन्य उपयुक्त सहयोग पाउने अधिकार साथै कुनै अदालत वा अन्य सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अधिकारी समक्ष आफ्नो स्वतन्त्रता वञ्चित गर्ने प्रक्रियाको वैधता बारेमा उजुरी दिने अधिकार र त्यस्तो उजुरीमा तदारूख निर्णय पाउने अधिकार हुनेछ।

धारा ३८

- (१) सशस्त्र संघर्षको सम्बन्धमा राज्यहरूलाई लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको बालबालिकासँग सम्बन्धित व्यवस्थाको आदर गर्ने र गराउने अभिभारा राज्यपक्षहरूले लिन्छन्।
- (२) राज्यपक्षहरूले १५ वर्ष नपुगेका बालबालिकालाई लडाईंमा प्रत्यक्ष भाग लिन नलगाउने व्यवस्था गर्न हरसम्भवा उपायहरू चाल्नेछन्।
- (३) राज्यपक्षहरूले १५ वर्ष नपुगेका कुनैपनि व्यक्तिलाई आफ्नो सशस्त्र सेनामा भर्ना गर्नबाट रोक लगाउनेछन्।
- (४) राज्यपक्षहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून मुताविक सशस्त्र लडाईंबाट असैनिक मानिसहरूलाई जोगाउने आफ्नो दायित्वअनुसार सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको संरक्षण र स्याहार गर्ने सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन्।

धारा ३९

राज्यपक्षहरूले कुनैपनि प्रकारको उपेक्षा, शोषण अथवा दुर्व्यवहार, यातना वा कुनै पनि प्रकारको क्रूर, अमानवीय र होच्याउने किसिमको व्यवहार वा सजाय वा सशस्त्र द्वन्द्वको सिकार बनेका कुनै पनि बालबालिकाको शारीरिक वा मनोवैज्ञानिक पुनर्लाभ र सामाजिक पुनःस्थापनालाई संवर्द्धन गर्न सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन्। यस प्रकारको पुनर्लाभ तथा पुनःस्थापना त्यस्तो बालबालिकाको स्वास्थ्य, आत्मसम्मान र मर्यादालाई सघाउ पुऱ्याउने वातावरणमा हुनेछ।

धारा ४०

- (१) राज्यपक्षहरूले आरोपित, अभियुक्त वा फौजदारी कानूनको उल्लंघन गरेको भनी मानिएका बालबालिकालाई निजको मर्यादा र महत्वको भावनालाई संवर्द्धन गर्ने किसिमबाट तिनीहरूको मनमा अरूहरूको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू प्रतिको आदर जागृत हुने एवं तिनीहरूको उमेर एवं पुनर्स्थापन तथा समाजमा तिनको सिर्जनात्मक भूमिकाको सम्बर्धन हुने वाञ्छनीयतालाई ध्यानमा राखी व्यवहार गर्नुपर्नेछ।

- (२) यसको लागि एवं अन्तर्राष्ट्रिय अध्यालेखहरूमा भएका प्रासंगिक प्रावधानहरूलाई मध्यनजर राख्दै, राज्यपक्षहरूले विशेषतः देहायका कुरा मिलाउनेछन् :
- (क) कुनै पनि बालबालिकालाई त्यस्ता कार्यहरू गरे वापत वा नगरेको कारणबाट त्यस्तो कार्य हुन गएको समयमा ती कार्यलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा निषेध गरिएको रहेनछ भने निजलाई त्यस्तो फौजदारी कानून सम्बन्धमा आरोप लगाउने वा अभियुक्त बनाउने वा उल्लंघन गरेको मानिनेछैन ।
- (ख) फौजदारी कानूनको उल्लंघन गरेको आरोप लागेको वा अभियुक्त बनाइएको कुनैपनि बालबालिकाले कम्तीमा निम्न कुराको प्रत्याभूति पाउनेछन् :-
- (१) कानूनद्वारा दोषी सावित नहुन्जेल निर्दोष अनुमान गरिने;
  - (२) निजको विरुद्ध लगाइएका अभियोगको सम्बन्धमा तुरुन्त र प्रत्यक्ष रूपमा निजलाई र उचित भएमा निजका बाबुआमा वा वैधानिक अभिभावक मार्फत जानकारी गराईने र आफ्नो प्रतिरक्षाको तयारी र प्रस्तुतिमा कानुनी र अन्य उचित सहयोग पाउने;
  - (३) कानुनी वा अन्य उचित सहायता दिने व्यक्तिको उपस्थितिमा सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकाय वा न्यायिक संस्थाहरूबाट कानूनबमोजिम यथेष्ट सुनवाई पश्चात सो कुराको निष्कर्ष हुने तथा यस्तो सुनवाई बालबालिकाको उच्चतम हितको विपरीत नहुने भएमा निजको उमेर र अवस्थाको समेत विचार गरी निजको बाबु आमा वा वैधानिक अभिभावकको उपस्थिति हुनुपर्ने;
  - (४) बयान गर्न कर नलगाइने, सावित हुन कर नलगाइने, विपरीतमा बक्ने साक्षीहरूको जिरह गर्ने वा गर्न लगाउने र आफ्नो पक्षका साक्षीहरूलाई विपक्षी सरहको समान स्थितिमा सम्मिलित गराउने र वयान गराउने अवसर दिने;
  - (५) फौजदारी कानूनको उल्लंघन गरेको भन्ने ठहरिएमा सो कुराको फैसला र त्यसको परिणाम स्वरूप तोकिएको कुनै पनि कार्यको सम्बन्धमा कानून बमोजिमको उच्च, सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकाय वा न्यायिक संस्थाबाट पुनरावलोकन हुने;
  - (६) प्रयोग गरिएको भाषा सो बालबालिकाले बुझ्न नसक्ने वा बोल्न नसक्ने रहेछ भने भाषा रूपान्तर गर्ने व्यक्तिको निःशुल्क सहयोग पाउने;
  - (७) कारबाईको सम्पूर्ण अवस्थामा निजको निजीपनाको पूर्ण आदर हुने ।
- (३) राज्यपक्षहरूले फौजदारी कानून उल्लंघन गरेको भनी दोष लगाइएका, अभियुक्त बनाइएका वा उल्लंघन गरेको मानिएका बालबालिकाहरूका लागि उपयुक्त हुने खालका कानूनहरू, कार्यविधिहरू, अधिकारीहरू र निकायहरूको स्थापनालाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्य गर्नेछन् र विशेषतः निम्न कुराहरूको व्यवस्था गर्नेछन् :
- (क) न्यूनतम उमेरको हद तोक्ने, यसभन्दा मुनिका बालबालिकाहरू फौजदारी कानून उल्लंघन गर्न सक्ने क्षमता नभएका भनी अनुमान गरिनेछन्;
- (ख) उचित र मनासिव भएको खण्डमा यस्ता बालबालिकाहरूका सम्बन्धमा न्यायिक कारबाई नगरी मानवअधिकार र कानुनी संरक्षणको अनुकूल हुने गरी अन्य उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ ।
- (४) बालबालिकाहरूको हितको अनुकूल हुने गरी निजहरूको परिस्थिति र अपराधमा समानुपातिक हुनेगरी निजहरूसंग व्यवहार गर्न विभिन्न प्रकारका उपायहरू जस्तै: स्याहार, मार्गदर्शन र निरिक्षणसम्बन्धी आदेशहरू, सरसल्लाह सेवा, दण्ड, निलम्बन, पालनपोषण, शिक्षा तथा व्यवस्था, व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरू तथा संस्थागत पालनपोषणका अन्य विकल्पहरू अपनाइनेछन् ।

धारा ४१

यस महासन्धिका कुनै पनि कुराले बालअधिकारलाई साकार तुल्याउन बढी उपयोगी हुने कुनै पनि निम्न लिखित व्यवस्थालाई असर पार्नेछैन :-

- (क) त्यस्तो राज्य पक्षको कानूनमा विद्यमान छ भने, वा
- (ख) त्यस्तो राज्यको निमित्त लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा विद्यमान छ भने ।

भाग-२

धारा ४२

राज्यपक्षहरूले उपयुक्त र सक्रिय माध्यमद्वारा महासन्धिको सिद्धान्तहरू र प्रावधानहरूलाई बालबालिका र वयस्कमा विस्तृत रूपले प्रचार गर्ने अभिभारा लिएका छन् ।

धारा ४३

- (१) यस महासन्धिद्वारा लिईएका दायित्वहरू हासिल गर्न राज्यपक्षहरूले गरेको प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यका लागि बालअधिकार समितिको स्थापना गरिनेछ र त्यसले यसपछि उल्लिखित कार्यहरू गर्नेछ ।
- (२) यो समितिमा यस महासन्धिहरूद्वारा समेटिएको क्षेत्रका उच्च नैतिकता भएका र ख्यातिप्राप्त क्षमतावान १० जना विशेषज्ञहरू रहनेछन् । समितिका सदस्यहरू राज्यपक्षहरूले आफ्ना नागरिकहरू मध्येबाट निर्वाचित गर्नेछन् । ती सदस्यहरूले आ-आफ्नो व्यक्तिगत रूपमा कार्य गर्नेछन् । समितिका सदस्यहरूको छनौट भौगोलिक विभाजन र प्रमुख कानुन समानुपातिक पद्धतिको आधारमा हुनेछ ।
- (३) राज्यपक्षद्वारा मनोनीत व्यक्तिहरूको सूचीबाट गोप्य मतदान गरी समितिका सदस्यहरूको निर्वाचन गरिनेछ । प्रत्येक राज्यपक्षले आफ्ना नागरिकमध्येबाट एक व्यक्ति मनोनीत गर्न सक्नेछ ।
- (४) समितिको प्रारम्भिक निर्वाचन यो महासन्धि लागू भएको मितिले ६ महिनाभित्र र त्यसपछि हरेक दोस्रो वर्षमा हुनेछ । हरेक निर्वाचन हुने मितिको करिब ४ महिना अगावै संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले दुई महिनाभित्रमा आ-आफ्नो मनोनयनपत्र दाखिला गर्न राज्यपक्षहरूलाई एउटा पत्र सम्बोधित गर्नेछन् । महासचिवले तत्पश्चात् मनोनित गर्ने राज्यको नाम उल्लेख गरी सम्पूर्ण मनोनित सदस्यहरूको वर्णानुक्रमअनुसार नामावली तयार पार्नेछन् र यो नामावली प्रस्तुत महासन्धिका सहभागी राज्यपक्षहरू समक्ष प्रस्तुत गर्नेछन् ।
- (५) निर्वाचनको कार्य महासचिवद्वारा संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रधान कार्यालयमा आयोजित राज्यपक्षहरूका बैठकमा हुनेछ । यस्तो बैठकको लागि दुईतिहाइ राज्यपक्षहरूको उपस्थितिलाई गणपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ । समितिको लागि निर्वाचित व्यक्तिहरू तिनै हुनेछन् । बैठकमा उपस्थित भई मतदान गर्ने राज्यपक्षहरूको प्रतिनीधिहरूको सबैभन्दा बढी मत पाउने तथा स्पष्ट बहुमत प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरू समितिको सदस्यमा निर्वाचित भएको मानिनेछ ।
- (६) समितिका सदस्यहरू चार वर्षको लागि निर्वाचित हुनेछन् । पुनः मनोनित भएको खण्डमा उनीहरू अर्को निर्वाचनको लागि योग्य हुनेछन् । पहिलो निर्वाचनमा निर्वाचित सदस्यहरूमध्येका पाँच जनाको अवधि २ वर्षमा सकिनेछ । पहिलो निर्वाचन भएको लगत्तैपछि यी पाँच जना सदस्यको नाम बैठकको अध्यक्षले गोला प्रथाबाट छुट चाउनेछ ।
- (७) समितिको कुनै सदस्यको मृत्यु भई वा उसले राजिनामा दिएमा वा कुनै अन्य कारणले गर्दा समितिमा काम गर्न सक्षम नभएको भनी घोषणा गरेमा सम्बन्धित राज्यपक्षले बाँकी अवधिको लागि आफ्ना नागरिकहरू मध्येबाट एकजना विशेषज्ञलाई बाँकी अवधिको लागि काम गर्न निमित्त, समितिको स्वीकृतिको अधीनमा रही मनोनित गर्नेछ ।
- (८) समितिले आफ्नो कार्यविधि नियमहरू आफै व्यवस्थित गर्नेछ ।
- (९) समितिले दुई वर्षको अवधिको लागि आफ्ना अधिकृतहरूको निर्वाचन गर्नेछ ।
- (१०) समितिका बैठकहरू सामान्यतया संयुक्त राष्ट्रसंघका प्रधान कार्यालयहरूमा वा समितिले नै निर्धारण गरेबमोजिम अन्य कुनै पायक पर्ने स्थानमा हुनेछन् । समितिको बैठक सामान्यतया: बर्सेनि हुनेछ । समितिको बैठकको अवधि महासभाको स्वीकृति लिई यो महासन्धिका पक्षहरूको बैठकबाट निश्चित गरिनेछ र आवश्यकताअनुसार सोबारे पुनर्विचार गरिनेछ ।
- (११) यस महासन्धि अन्तर्गतको उक्त समितिको काम कुराको प्रभावशाली कार्यान्वयनको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले आवश्यक कर्मचारी र सुविधाहरू उपलब्ध गराउनेछन् ।
- (१२) महासभाको स्वीकृतिबाट यस महासन्धि अन्तर्गत गठित समितिका सदस्यहरूले सभाद्वारा निर्णित सर्त र अवस्थाहरूअनुसार संयुक्त राष्ट्रसंघको स्रोतबाट पारिश्रमिक प्राप्त गर्नेछन् ।

धारा ४४

- (१) राज्यपक्षहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवमार्फत महासन्धिमा व्यवस्थित अधिकार सम्बन्धमा आफूले अपनाएका उपायहरूको प्रतिवेदनहरू समितिमा प्रस्तुत गर्ने अभिभारा लिन्छन् र सो प्रतिवेदनमा महासन्धिमा उल्लेख भएका अधिकारहरूको उपभोगमा भएको प्रगति देहायबमोजिम प्रस्तुत हुनेछ :-

- (क) सम्बन्धित राज्यपक्षको सम्बन्धमा महासन्धि लागू भएको दुई वर्षभित्र,
(ख) त्यसपछि हरेक पाँच वर्षमा ।
- (२) यो धारा अन्तर्गत दिइएका प्रतिवेदनहरूमा यस महासन्धि अन्तर्गतका दायित्वहरूको परिपूर्तिको मात्रालाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कारक र कठिनाईहरूलाई इंगित गरिनेछ । साथै यी प्रतिवेदनहरूमा सम्बन्धित राज्यमा भएको महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी विस्तृत जानकारी प्रदान गर्ने खालका पर्याप्त विवरण उल्लेख गरिएको हुनुपर्नेछ ।
- (३) कुनै राज्यपक्षले समितिलाई एउटा विस्तृत प्रारम्भिक प्रतिवेदन बुझाई सकेपछि प्रकरण १ (ख) अनुसार दिइने तत्पश्चात्को प्रतिवेदनमा अधिबाटै दिइसकेको आधारभूत विवरण दोहोर्‍याइराख्नुपर्नेछैन ।
- (४) समितिले महासन्धिको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित अरू बढी जानकारीको लागि राज्यपक्षहरूलाई अनुरोध गर्न सक्नेछ ।
- (५) आफ्ना क्रियाकलापहरू बारेको प्रतिवेदनहरू समितिले आर्थिक तथा सामाजिक परिषद मार्फत दुई वर्षमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभामा पेस गर्नेछ ।
- (६) राज्यपक्षहरूले आफ्नो प्रतिवेदनका कुराहरू आफ्ना देशको सर्वसाधारण जनतालाई व्यापक रूपमा उपलब्ध गराउनेछन् ।

धारा ४५

महासन्धिको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई अघि बढाउनको लागि तथा महासन्धिले समेटेको क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई उत्साहित गर्न :-

- (क) विशेषज्ञ संस्थाहरू, युनिसेफ र संयुक्त राष्ट्रसंघका अन्य अङ्गहरूलाई उनीहरूको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने यो महासन्धिको प्रावधानहरूका कार्यान्वयन सम्बन्धमा विचारविमर्श गरिँदा प्रतिनीधित्व गर्ने अधिकार हुनेछ । आआफ्ना सम्बन्धित अधिकारक्षेत्रहरूभित्र पर्ने महासन्धिको कार्यान्वयन विषयमा समितिले उचित ठानेमा यस कामको लागि ती विशेषज्ञ संस्थाहरू, युनिसेफ र अन्य सक्षम संस्थाहरूलाई विशेषज्ञ परामर्श प्रदान गर्न निम्त्याउन सक्नेछ । समितिले विशेषज्ञ संस्थाहरू युनिसेफ तथा अन्य सक्षम संस्थाहरूलाई उनीहरूको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विषयहरूमा भएको महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन पेस गर्नका लागि निम्त्याउन सक्नेछ;
- (ख) राज्यपक्षहरूबाट प्राप्त कुनै पनि प्रतिवेदनहरूमा प्राविधिक सहयोग र सल्लाहको लागि अनुरोध भएको वा त्यस्तो सल्लाहको खाँचो दर्साइएको रहेछ र समितिलाई उचित लागेको खण्डमा समितिले सो प्रतिवेदन र त्यस्तो अनुरोध तथा सङ्केतहरूको सम्बन्धमा समितिको आफ्नो विचार र सुझावहरू भएमा सो सहित विशेषज्ञ संस्थाहरू, युनिसेफ र अन्य समक्ष संस्थाहरूलाई पठाउनेछ;
- (ग) समितिले बालअधिकारसँग सम्बन्धित खास विषयहरूमा आफ्नो तर्फबाट अध्ययन गर्न महासचिवलाई आग्रह गर्ने गरी महासभालाई सिफारिस गर्न सक्नेछ;
- (घ) यस महासन्धिका धारा ४४ र ४५ अनुरूप प्राप्त हुन आएको जानकारीको आधारमा समितिले सुझावहरू र सामान्य सिफारिसहरू गर्न सक्नेछ । यस प्रकारका सुझावहरू र सामान्य सिफारिसहरू सम्बन्धित कुनै पनि राज्यपक्षहरूलाई पठाइनेछ र तिनीहरूबाट कुनै टिप्पणी आएको भए सोसहित महासभामा प्रतिवेदन पठाइनेछ ।

भाग-३

धारा ४६

यो महासन्धि हस्ताक्षरका लागि सम्पूर्ण राज्यहरूलाई खुल्ला रहनेछ ।

धारा ४७

यो महासन्धि अनुमोदनको विषय रहेको छ । अनुमोदनका अध्यालेखहरू संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवसमक्ष दाखिला गर्नुपर्नेछ ।

धारा ४८

यस महासन्धि कुनै पनि राज्यबाट संलग्न हुनका लागि खुला रहनेछ । संलग्नताको अध्यालेख संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष दाखिला गर्नुपर्नेछ ।

धारा ४८

- (१) अनुमोदन वा संलग्नताको बीसौं अध्यालेख संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवसमक्ष दाखिला भएको मितिले तीसौं दिनमा यो महासन्धि लागू हुनेछ ।
- (२) अनुमोदन वा संलग्नताको बिसौं अध्यालेखको दाखिलापश्चात् यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने वा यसमा संलग्नता दर्शाउने हरेक राज्यको हकमा सो राज्यद्वारा अनुमोदन वा संलग्नताको अध्यालेख दाखिलाको मितिले तिसौं दिनमा महासन्धि लागू हुनेछ ।

धारा ५०

- (१) यो महासन्धिमा कुनै पनि राज्यपक्षले संशोधनको प्रस्ताव राख्न र यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवसमक्ष दर्ता गराउन सक्नेछ । संशोधन प्राप्त भएपछि महासचिवले राज्यपक्षहरू सो विषयमा सम्मेलन गराउने पक्षमा र प्रस्तावहरूमा मतदान गर्ने पक्षमा छन् कि छैनन् भन्ने कुराको सङ्केत गर्ने अनुरोध गर्दै प्रस्तावित संशोधनहरू राज्यपक्षहरूलाई पठाउनेछन् । यस प्रकारले जानकारी गराईएको मितिले ४ महिनाभित्र कम्तीमा एक तिहाइ राज्यपक्षहरूले यस्तो सम्मेलनको चाहना गरेको खण्डमा महासचिवले संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वाधानमा सम्मेलनको आयोजना गर्नेछन् । उपस्थित राज्यपक्षहरू मध्ये बहुमतले पारित गरेको कुनै पनि संशोधन संयुक्त राष्ट्रसंघका स्वीकृतिको लागि महासभामा प्रस्तुत गरिनेछ ।
- (२) यो धाराको प्रकरण १ बमोजिम पारित संशोधन संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट पारित भई राज्यपक्षहरूले दुई तिहाइ बहुमतबाट पनि स्वीकृत भएपछि मात्र लागू हुनेछ ।
- (३) कुनै संशोधन लागू हुँदा जुन राज्यपक्षहरूले त्यसलाई स्वीकार गरेका छन् । ती राज्यपक्षहरूले सो संशोधनलाई मान्नेपर्ने हुन्छ र अन्य राज्यपक्षहरूले यस महासन्धिका प्रावधानहरू र आफूले स्वीकार गरेका अधिल्ला संशोधनहरू मान्नुपर्नेछ ।

धारा ५१

- (१) अनुमोदन वा संलग्नताको समयमा राज्यद्वारा संरक्षण गरिएको सर्तहरू संयुक्त राष्ट्रसंघको महासचिवले प्राप्त गर्नेछन् र सम्पूर्ण राज्यहरूलाई सोको जानकारी पठाउनेछन् ।
- (२) यस महासन्धिको उद्देश्य र प्रयोजनसंग मेल नखाने त्यस्ता सुरक्षित सर्तहरूलाई अनुमति प्रदान गरिनेछैन ।
- (३) संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवलाई सूचना दिई त्यस्ता सुरक्षित सर्तहरू फिर्ता लिन सकिनेछ । महासचिवले उक्त कुराको जानकारी सम्पूर्ण राज्यसमक्ष पठाउनेछन् र यस प्रकारको सूचना महासचिवलाई प्राप्त भएको मितिबाट लागू हुनेछ ।

धारा ५२

संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवको नाममा लिखित सूचना दिएर कुनै पनि राज्यपक्षले यो महासन्धिलाई परित्याग गर्न सक्नेछ । महासचिवलाई सूचना प्राप्त भएको मितिले एक वर्ष पश्चात परित्याग कार्य प्रभावकारी हुनेछ ।

धारा ५३

संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव यस महासन्धिको जिम्मावाल रहनेछन् ।

धारा ५४

यस महासन्धिको मूल प्रति जसका अरबी, चिनिया, अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, रसियन र स्पेनिस भाषाका मूल पाठहरू समान रूपमा आधिकारिक मानिनेछन्, ती प्रतिहरू संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवको जिम्मामा राखिनेछन् । यस कुराको साक्षीको रूपमा सम्बन्धित सरकारबाट पूर्ण अख्तियार प्रदान गरिएको अधिकार सम्पन्न राज्य प्रतिनीधिहरूले वर्तमान महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेका छन् ।

सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगविरुद्ध बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको
ऐच्छिक प्रलेख, २०००

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाको मिति २०५७/२/१२ (२५ मे २०००) को प्रस्ताव नं. ए/आर.ई.यस. /५४/२६३ बाट स्वीकार गरी सदस्य राष्ट्रहरूको हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनका लागि खुला गरिएको : -लागू भएको मिति २०५८/१०/३० (१२ फेब्रुअरी २००२)

प्रस्तुत ऐच्छिक प्रलेखमा राज्यपक्षहरू

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा भएको व्यापक समर्थनबाट उत्साहित भई व्यापक प्रतिबद्धता, जुन बालबालिकाहरूको अधिकारको संरक्षण र रक्षा गर्न प्रयासरत छ, प्रदर्शन गरिदैं, बालबालिकाहरूको अधिकारलाई विशेष प्रकारको संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुरामा पुनः विश्वस्त भई र विना कुनै भेदभाव बालबालिकाहरूको अवस्थाको निरन्तरसुधारको साथसाथै शान्ति र सुरक्षाको वातावरणमा तिनीहरूको विकास र शिक्षाका लागि आह्वान गर्दैं,

सशस्त्र संघर्षबाट बालबालिकाहरूमा हानिकारक र व्यापक असर र हन्छ तथा दीर्घकालीन शान्ति, सुरक्षा र विकासमा नकारात्मक असर पर्छ भन्दैं,

सशस्त्र संघर्षको अवस्थामा बालबालिकाहरूलाई लक्षित गरिने कार्य र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा संरक्षित वस्तुहरूको साथै स्थानहरू, जहाँ साधारणतया धेरैको सङ्ख्यामा बालबालिकाहरू रहन्छन्, जस्तो कि स्कूल र अस्पतालहरूमा गरिने प्रत्यक्ष हमलाको भत्सर्ना गर्दैं,

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतसम्बन्धी रोम दस्तावेज, खास गरी विद्रोहको लागि १५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई सहभागी गराउने वा जर्बजस्ती लगाउने वा तिनीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय वा गैर अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा प्रभावकारी रूपमा काममा लगाउन प्रयोग गर्ने कुरालाई युद्ध अपराधको रूपमा त्याहां समावेश गरिएको छ, लाई स्वीकार गरिएको कुरालाई ध्यानमा राख्दै,

बालबालिकाहरूको अधिकारहरू, जुन बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिले मान्यता दिएको छ, को अझ प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि, सशस्त्र संघर्षमा बालबालिकाहरूलाई संलग्न गराउनबाट रोक्न उनीहरूको संरक्षणको प्रयासमा अरू जोड दिनु आवश्यक छ भन्ने कुरालाई त्यस कारणले ध्यान दिंदैं,

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १ ले, सो महासन्धिको प्रयोजनको लागि, एउटा बालबालिका भन्नाले १८ वर्ष मुनिको कुनै मानवजाती वा बालबालिकालाईलागू हुने कानूनबमोजिम सो भन्दा बढी उमेरकालाई बालबालिका मानिएको छ भने सो उमेर पुग्नुभन्दा अघिको अवस्थामा रहेको व्यक्ति भनी तोकेको कुरालाई इंगित गर्दैं,

महासन्धिको एक ऐच्छिक प्रलेख, जसले सशस्त्र संघर्षमा भर्ती गरिने संभावित व्यक्तिको उमेर बढाएको र तिनीहरूको विद्रोहको कार्यमा हुने सहभागीताको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छ, ले बालबालिकाहरूसँग सम्बन्धित कुनै पनि काम गर्दा उनीहरूको सर्वोत्तम हितलाई मुख्य रूपमा ध्यान दिनुपर्छ भन्ने सिद्धान्तको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सघाउ पुऱ्याउनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त भई,

रेडक्रस र रेडक्रिसेन्टको २६ औं अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले द्वन्द्वरत पक्षहरूले अरू कुराको अतिरिक्त १८ वर्षमुनिका बालबालिकाहरूलाई विद्रोहमा नलगाउन हर सम्भवप्रयास गर्नेछन भनी १९९५ को डिसेम्बर महिनामा गरेको सिफारिसलाई स्मरण गर्दैं,

निकृष्ट प्रकृतिको बालश्रमलाई निषेध र उन्मूलन गर्नको लागि तत्काल कार्य गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महासन्धि नं. १८२, जसले अरू कुराहरूको अतिरिक्त सशस्त्र संघर्षमा बालबालिकाहरूको जर्बजस्ती वा अनिवार्य रूपमा प्रयोग गर्न उनीहरूलाई गरिने भर्नालाई निषेध गरेको छ, लाई १९९९ को जून महिनामा एकै मतले स्वीकार गरिएको कुरालाई स्वागत गर्दैं,

सशस्त्र समूहहरू, जुन राष्ट्रको फौजी शक्तिभन्दा अलग छ, ले राष्ट्रिय सिमाभित्र वा क्षेत्रमा बालबालिकाहरूलाई विद्रोहको निमित्त भर्ना गर्ने, तालिम दिने र प्रयोग गर्ने गरेको कुरालाई गम्भिर चासो दिई र भर्त्सना गर्दै तथा यस प्रयोजनकोलागि बालबालिकाहरूलाई भर्ना गर्ने, तालिम दिने, र प्रयोग गर्ने समूहको उत्तरदायित्व छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिंदै,

अन्तर्राष्ट्रिय मानवतावादी कानूनका प्रावधानहरूलाई सशस्त्र द्वन्द्वका प्रत्येक पक्षले पालन गर्नुपर्ने जिम्मेवारीलाई स्मरण गर्दै, प्रस्तुत ऐच्छिक आलेख संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र र सो को धारा ५१ समेतमा उल्लेख भएका उद्देश्य र सिद्धान्तहरू तथा मानवतावादी कानूनका सम्बन्धित मान्यताहरूको विपरीत छैन भन्ने कुरामा जोड दिंदै,

शान्ति र सुरक्षाको अवस्थाहरू बडापत्रमा भएका उद्देश्य र सिद्धान्तहरूको पूर्ण पालनमा आधारित छनर खास गरी द्वन्द्व र विदेशी हस्तक्षेपको समयमा बालबालिकाहरूको पूर्ण संरक्षणको लागि लागू गर्न सकिने मानवअधिकारसँग सम्बन्धित तौरतरिकाहरूको पालन गर्नु अपरिहार्य छ भन्ने कुरालाई ख्याल गर्दै,

त्यस्ता बालबालिकाहरू, जो खास गरी आर्थिक, सामाजिक र लैङ्गिक कारणबाट विद्रोह, जुन यो ऐच्छिक प्रलेखको विपरीतमा छ, मा भर्ना वा प्रयोग हुन सक्ने अवस्थामा छन्, लाई पर्न गएको विशेष आवश्यकतालाई ध्यान दिंदै, सशस्त्र संघर्षमा बालबालिकाहरूले सहभागी हुनुपर्ने खास आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक कारणहरूलाई ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकतामाथि विचार गर्दै, यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनको लागि र बालबालिकाहरू, जो सशस्त्र संघर्षबाट पीडित भएका छन्, को शारिरिक र मनोसामाजिक पुनःस्थापना एवं समाजमा उनीहरूलाई पुनःसामेल गराउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा आश्वस्त हुंदै,

यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनका लागि सूचनामूलक एवं शैक्षिक कार्यक्रमहरूको प्रचार प्रसारको लागि समूदाय, खास गरी बालबालिकाहरू र पीडित बालबालिकाहरू, लाई सहभागी गराउन उत्साहित गर्दै निम्नबमोजिम गर्न सहमत छन्।

धारा १

राज्यपक्षहरूले आफ्ना सशस्त्र समूहका सदस्यहरू, जो १८ वर्ष उमेर पुगेका छैनन्, ले विद्रोहमा प्रत्यक्ष भाग लिएका छैनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न हरसम्भवउपायहरू अपनाउनेछन्।

धारा २

राज्यपक्षहरूले व्यक्तिहरू, जो १८ वर्ष उमेर पुगेका छैनन्, ले आफ्नो सैनिक सेवामा अनिवार्य रूपमा भर्ना हुनुपर्नेछैन भन्ने कुराको निश्चिन्तता गर्नकोलागि आवश्यक व्यवस्था गर्नेछन्।

धारा ३

- (१) बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३८ को उपधारा (३) मा उल्लेख भएअनुसार सो धारामा निहित सिद्धान्तहरूलाई मध्यनजर गर्दै तथा १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई विशेष ध्यान दिइनेछ भनी महासन्धिले उल्लेख गरेको कुरालाई मान्यता दिंदै राज्यपक्षहरूले आफ्नो राष्ट्रिय सशस्त्र फौजमा स्वेच्छाले भर्ना हुन चाहिने न्यूनतम उमेर बढाउनेछन्।
- (२) प्रत्येक राज्यपक्षले यो ऐच्छिक प्रलेख, जसले न्यूनतम उमेर, जुन पुगेपछि आफ्नो राष्ट्रिय सशस्त्र फौजमा स्वैच्छिक रूपमा भर्ना हुन पाइन्छ, तोकेको छ, लाई अनुमोदन वा सम्मिलन गरेपछि एउटा बाध्यात्मक घोषणापत्र तयार गरी, सुरक्षाको उपायहरूको विवरण, जुन यसले अपनाउनेछ र जसले त्यस्तो भर्ना जबर्जस्त वा बलपूर्वक गराइएको होइन भनी स्पष्ट गर्छ, पनि उल्लेख गरी, पठाउनेछन्।
- (३) राज्यपक्षहरू, जसले आफ्नो राष्ट्रिय सशस्त्र फौजमा १८ वर्षमुनिका बालबालिकाहरूलाई स्वैच्छिक भर्नाको अनुमति दिएका छन्, ले त्यस्ता बालबालिकाहरूको संरक्षणको प्रत्याभूति दिनका लागि कम्तीमा निम्न कुराहरूको व्यवस्था गर्नुपर्छ :-
  - (क) त्यस्तो भर्ना वास्तवमा स्वैच्छिक छ।
  - (ख) त्यस्तो भर्ना बालबालिकाको बाबु आमा वा कानुनी संरक्षकलाई सूचना दिई अनुमति लिएर गरिएको छ।
  - (ग) भर्ना हुन चाहने व्यक्तिहरू त्यस्तो सैनिक सेवामा रहँदा निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्यको बारेमा पूर्ण रूपमा परिचित छन्।
  - (घ) राष्ट्रिय सैनिक सेवामा प्रवेश पाउनु अगावै त्यस्ता व्यक्तिहरूले आफ्नो उमेर देखिने भरपर्दो प्रमाण पेस गरेका छन्।

संयुक्त राष्ट्रसंघअन्तर्गतको व्यवस्था

- (४) प्रत्येक राज्यपक्षले आफ्नो घोषणालाई मजबुत बनाउन कुनै पनि समयमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासचिवलाई सम्बोधन गरी सोसम्बन्धी सूचना दिन सक्नेछ र महासचिवले सबै राज्यपक्षलाई सो कुरा सूचित गर्नेछ । त्यस्तो सूचना महासचिवलाई जुन दिनमा प्राप्त हुन्छ सो दिन देखि त्यस्तो सूचना लागू हुनेछ ।
- (५) बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २८ र २९ मा उल्लेख भएको कुरालाई ध्यान दिंदै प्रस्तुत धाराको उपधारा (१) मा उल्लेख भएको उमेरको हद बढाउने कुरा पक्ष राष्ट्रको सशस्त्र फौजले सञ्चालन गरेको वा अधीनमा राखेका विद्यालयहरूका हकमा लागूहुँदैन ।

धारा ४

- (१) सशस्त्र समूह, जुन राष्ट्रको सशस्त्र फौज भन्दा भिन्न छ, ले १८ वर्ष नपुगेका व्यक्तिहरूलाई कुनै पनि अवस्थामाविद्रोहकोलागि भर्ना गर्न वा प्रयोग गर्न हुँदैन ।
- (२) त्यस्तो कार्यलाई निषेध गर्न वा अपराध घोषणा गर्न आवश्यक भएका कानुनी उपायहरू अपनाउनुको अतिरिक्त राज्यपक्षले त्यस्तो भर्ना वा प्रयोग रोक्न हरसम्भव उपायहरू अपनाउनेछन् ।
- (३) यो धारा लागू गर्ने कुराले सशस्त्र विद्रोह भएको राज्यपक्षको कानुनी हैसियतलाई असर गर्ने छैन ।

धारा ५

यो ऐच्छिक प्रलेखको कुनै पनि कुराले राज्यपक्षको कानुनी प्रावधानहरू वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवतावादी कानून, जसले बालबालिकाहरूको अधिकारलाई अझ राम्ररी पहिचान गर्न सघाउ पुरयाएको छ, लाई हटाएको अर्थ लगाउनु हुँदैन ।

धारा ६

- (१) हरेक राज्यपक्षले प्रस्तुत ऐच्छिक प्रलेखको प्रावधानहरूको आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र प्रभावकारी तवरले कार्यान्वयन र लागू गर्न आवश्यक भएको सबै कानुनी, प्रशासनिक र अरू उपायहरू अपनाउनेछ ।
- (२) राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखको सिद्धान्त र प्रावधानहरूलाई वयस्क र वयस्क हुन लागेका बालबालिकाहरूलाई व्यापक रूपमा अवगत गराउने र अभिवृद्धि गर्ने उत्तरदायित्व लिनेछन् ।
- (३) राज्यपक्षहरूले व्यक्तिहरू, जसलाई आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको विद्रोहमा यो ऐच्छिक प्रलेखविपरीत भर्ना वा प्रयोग गरिएका छन्, लाई निष्कृत्य पार्न वा अरू प्रकारले त्यस्तो सेवा गर्नबाट मुक्ति दिलाउन हरसम्भव उपायहरूअपनाउनेछन् । राज्यपक्षहरूले आवश्यकताअनुसार त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई तिनीहरूको शारीरिक र मानसिक अवस्था पूर्वस्थितिमा ल्याउन र तिनीहरूलाई समाजमा पुनः स्थापना गर्नका लागि उपयुक्त प्रकारको सबै सहयोग उपलब्ध गराउनेछन् ।

धारा ७

- (१) राज्यपक्षहरूले, प्राविधिक सहयोग तथा आर्थिक योगदानलागायतको माध्यमबाट यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनका लागि कुनै पनि कार्यहरू जुन यो ऐच्छिक प्रलेखको विपरीत छन्, लाई रोक्नुको साथै व्यक्तिहरू, जो यो ऐच्छिक प्रलेखविपरीत भएका कार्यहरूबाट पीडित भएका छन्, को पुर्नवास र सामाजिक पुनःस्थापनाका लागि सहयोग गर्नेछन् । त्यस्तो सहयोग र योगदान सम्बद्ध राज्यपक्षहरू र सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूको परामर्श लिएर गरिनेछ ।
- (२) राज्यपक्षहरू, जो सोअनुसार गर्न समर्थ छन्, ले त्यस्तो सहयोग प्रचलित बहुपक्षीय, द्विपक्षीय र अरू कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट वा अरू कुराहरूको अलावा महासभाको नियमानुसार स्थापना भएको स्वैच्छिक कोषको माध्यमबाट गर्नेछन् ।

धारा ८

- (१) हरेक राज्यपक्षले यो ऐच्छिक प्रलेख आफूलाई लागू भएको २ वर्षभित्र यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनकोलागि गरीएका उपायहरूको साथै सहभागिता र भर्नासम्बन्धी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्न अपनाएका अरू उपायहरू समेतको विस्तृत सूचनाहरू समावेश गरी एउटा प्रतिवेदन बालअधिकारसम्बन्धी समितिमा पठाउनुपर्नेछ ।
- (२) विस्तृत प्रतिवेदन बुझाइसकेपछि प्रत्येक राज्यपक्षले महासन्धिको धारा ४४ अनुसार यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा भएको कुनै थप सूचना, आफ्नो प्रतिवेदन जुन यसले बालबालिकाहरूको अधिकारसम्बन्धी समितिमा बुझाउनेछ, मा समावेश गर्नेछ । यो ऐच्छिक प्रलेखको अरू राज्यपक्षहरूले आफ्नो प्रतिवेदन प्रत्येक पाँच वर्षसम्म बुझाउनुपर्नेछ ।

- (३) बालबालिकाहरूको अधिकारसम्बन्धी समितिले यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनसम्बन्धी थप सूचनाको लागि राज्यपक्षहरूसँग अनुरोध गर्न सक्नेछ ।

धारा ८

- (१) महासन्धिको पक्ष भएको वा सोमा हस्ताक्षर गर्ने राज्यलाई यो ऐच्छिक प्रलेखमा हस्ताक्षर गर्न खुला गरिएको छ ।
(२) यो ऐच्छिक प्रलेख अनुमोदन गरिने विषय रहनेछ र यसमा सम्मिलन हुनको लागि कुनै पनि राज्यलाई खुला गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवबाट अनुमोदन वा सम्मिलनको प्रति सङ्कलित हुनेछ ।
(३) महासन्धि र यो ऐच्छिक प्रलेखको दस्तावेज सङ्कलनकर्ताको हैसियतले महासचिवले महासन्धिका राज्यपक्षहरू र सबै राज्यहरू, जसले महासन्धिलाई हस्ताक्षर गरेका छन्, लाई सो हस्ताक्षरसम्बन्धी प्रत्येक घोषणाको धारा ३ बमोजिम सूचना दिनेछन् ।

धारा १०

- (१) अनुमोदन वा सम्मिलनको दशौँ प्रति दर्ता भएको ३ महिनापछि यो ऐच्छिक प्रलेख लागू हुनेछ ।
(२) यो ऐच्छिक प्रलेख लागू भई सकेपछि यसलाई अनुमोदन वा सम्मिलन गर्ने प्रत्येक राष्ट्रलाई, यसले आफ्नो अनुमोदन वा सम्मिलनको दस्तावेज दर्ता गरेको १ महिनापछि, यो ऐच्छिक प्रलेख लागू हुनेछ ।

धारा ११

- (१) ऐच्छिक प्रलेख परित्याग गर्न सक्नेछ र त्यसपछि सोको सूचना महासचिवले महासन्धिका राज्यपक्षहरू र सबै राज्यहरू जसले महासन्धिलाई हस्ताक्षर गरेका छन्, लाई दिनेछन् । परित्यागको सूचना महासचिवले पाएको १ वर्षपछि सो परित्याग लागू हुनेछ । त्यसो भए पनि यदि ऐच्छिक प्रलेखको परित्याग गर्ने राज्यपक्ष सशस्त्र संघर्षमा संलग्न भएमा सो वर्ष व्यतित भएपछि पनि सो सशस्त्र संघर्ष समाप्त नभई सो परित्याग उसलाई लागू हुनेछैन ।
(२) परित्याग लागू हुनु भन्दा अगाडिको मितिमा भएका कुनै कार्यको सम्बन्धमा राज्यपक्षलाई यो ऐच्छिक प्रलेखको उत्तरदायित्वहरू बहन गर्नबाट त्यस्तो परित्यागले छुट दिएको मानिनेछैन । त्यस्तो परित्यागले सो परित्याग लागू हुनुभन्दा अघि कुनै विषयमा विचाराधीन रहेका कुरा, जुन बालअधिकारसम्बन्धी समितिमा पहिले नै विचाराधीन रहेको थियो, लाई पनि कुनै पनि तरिकाबाट असर पुऱ्याउनेछैन ।

धारा १२

- (१) कुनै राज्यपक्षले संशोधनको प्रस्ताव गर्न र सो प्रस्ताव संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवलाई पठाउन सक्नेछ । महासचिवले, त्यसपछि सो प्रस्तावको सम्बन्धमा विचार गर्न र मतदान गर्न राज्यपक्षहरू सम्मेलन चाहन्छन् कि चाहँदैनन् भन्ने आशय व्यक्त गर्न राज्यपक्षहरूलाई अनुरोध गर्दै, प्रस्तावित संशोधनको सूचना राज्यपक्षहरूलाई पठाउनेछन् । त्यस्तो सूचना पठाइएको ४ महिना भित्रमा कम्तीमा एक तिहाइ राज्यपक्षहरूले सम्मेलनको माग गरेको अवस्थामा महासचिवले संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्त्वाधानमा त्यस्तो सम्मेलनको आह्वान गर्नेछन् ।
सो सम्मेलनमा यदि बहुमत राज्यपक्षहरूले उपस्थित भई र मतदान गरी कुनै संशोधन पारित गरेमा, सो संशोधन अनुमोदनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभामा पठाइनेछ ।
(२) माथि उपधारा (१) मा उल्लेख भएबमोजिम पारित गरिएको संशोधन महासभाले समर्थन गरी दुई तिहाइ राज्यपक्षहरूले स्वीकार गरेको मितिबाट लागू हुनेछ ।
(३) जब कुनै संशोधन लागू हुन्छ, सो संशोधन राज्यपक्षहरू जसले यसलाई स्वीकार गरेका छन्, लाई बाध्यात्मक रूपमा लागू हुनेछ । अरू राज्यपक्षहरू भने यो ऐच्छिक प्रलेखको प्रावधान र उनीहरूले पहिले स्वीकार गरी सकेको कुनै संशोधन लागू गर्न उत्तरदायी हुनेछन् ।

धारा १३

- (१) यो ऐच्छिक प्रलेख, जसका अरवी, चिनिया, अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, रसियन र स्पेनिस प्रतिहरू उत्तिकै आधिकारिक छन्, लाई संयुक्त राष्ट्रसंघको अभिलेखमा दर्ता गरिनेछ ।
(२) संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले यो ऐच्छिक प्रलेखको प्रमाणित प्रतिलिपिहरू महासन्धिका राज्यपक्षहरू र जसले महासन्धिलाई हस्ताक्षर गरेका सबै राज्यहरूलाई पठाउनेछन् ।

बालबालिकाको बेचबिखन, बालवेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणविरुद्ध बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक प्रलेख, २०००

प्रस्तुत ऐच्छिक प्रलेखमा राज्यपक्षहरू,

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिका उद्देश्यहरूलाई अझ राम्ररी प्राप्त गर्न र यस्का प्रावधानहरू, खास गरी धारा १, ११, २१, ३२, ३३, ३४, ३५ र ३६ को कार्यान्वयन गर्नकोलागि राज्यपक्षहरूले बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रण हुन बाट उनीहरूलाई संरक्षणको निश्चिन्ता प्रदान गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरूमा व्यापकताल्याउनु वाञ्छनीय हुन्छ भन्ने कुरालाई ध्यान दिंदै,

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिले बालबालिकाहरूलाई आर्थिकशोषण हुनबाट, उनीहरूलाई हानिकारक हुन सक्ने वा उनीहरूको शिक्षामा असर पुग्न सक्ने वा उनीहरूको स्वास्थ्य वा शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक वा सामाजिक विकासकोलागि हानिकारक हुन सक्ने काम गर्नबाट संरक्षण प्रदान गर्ने बालबालिकाहरूको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ भन्ने कुरालाई पनि ध्यान दिंदै,

बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणकोलागि उनीहरूको अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा हुने गरेको ओसारपसारमा आएको वृद्धि प्रति गम्भीर र महत्त्वपूर्ण चासो दिंदै, व्यापक र निरन्तर रूपमा बढ्दो यौन पर्यटनका व्यवहारहरू, जहाँ विशेष गरी बालबालिकाहरू सिकार हुन सक्छन्, र जसले बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणकोलागि प्रत्यक्ष रूपमा बढावा दिन्छ, लाई गहन रूपमा ध्यान दिंदै,

बालिकाहरूलगायतका विभिन्न समूहहरू, जो खास गरी सिकार हुन सक्ने अवस्थामा छन्, यौनशोषणको ठूलो खतरामा रहेका छन् र यौनशोषण हुनेहरू मध्ये पनि बालिकाहरूको सङ्ख्या नै अत्याधिक रहेको छ भन्ने कुरालाई इंगित गर्दै,

इन्टरनेटमा र विकसित भएका अरु प्रकारका प्रविधिहरूमा बढ्दो सङ्ख्यामा उपलब्ध रहेका बालबालिकाहरूको अश्लील चित्रणहरू प्रति चासो दिई र सन् १९९९ मा भियनामा सम्पन्न भएको बालबालिकाहरूको इन्टरनेटमा हुने अश्लील चित्रणलाई निवारण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, जसले खास गरी बालबालिकाहरूको अश्लील चित्रणहरूको उत्पादन, वितरण, निर्यात, प्रसार, आयात, मनसायपूर्वक राखिएको भोग र गरिएको विज्ञापनलाई अपराध भनी घोषणा गर्न विश्वव्यापी रूपमा गरिएको आह्वानरूपी निचोडलाई स्मरण गर्दै र सरकारी पक्ष र इन्टरनेट उद्योगको बीचमा हुनुपर्ने निकटतम सहयोग र साझेदारीको महत्त्वमाथि जोड दिंदै,

अविकसितपना, गरिबी, आर्थिक विभेदहरू, असमान सामाजिक-आर्थिक ढाँचा, काम गर्न नसक्ने अवस्थाका परिवारहरू, अशिक्षा, शहरी-ग्रामीण बसाई सराई, लिङ्ग भेद, अनुत्तरदायी वयस्क यौनक्रियाकलाप, हानिकारक परम्परागत व्यवहारहरू, सशस्त्र द्वन्द्वहरू र बालबालिकाहरूको ओसारपसारलगायतका कारक तत्त्वहरूलाई सम्बोधन हुने किसिमबाट एउटा समग्र दृष्टिकोण अपनाउंदै बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणको निवारण गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याईनेछ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दै,

बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणका लागि उपभोक्ताबाट हुने माग घटाउन सार्वजनिक सचेतना बढाउने प्रयासहरू गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरामा पनि विश्वास गर्दै र सबै पक्षहरूको बीचमा हुनुपर्ने विश्वव्यापी साझेदारीलाई बल पुऱ्याउनुपर्ने र राष्ट्रिय तहमा कानूनको कार्यान्वयनमा सुधार गर्नुपर्ने कुराको महत्त्व माथि पनि विश्वास राख्दै,

बालबालिकाहरूको संरक्षणसँगसम्बन्धीत-बालबालिकाहरूको संरक्षण र अन्तरदेशीय धर्मपुत्र/पुत्री ग्रहण सम्बन्धमा सहयोग पुऱ्याउनेसम्बन्धी हेग महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय तहमा हुने बालबालिकाहरूको अपहरणमा रहने देवानी पक्षसम्बन्धी हेग महासन्धि, बालबालिकाहरूको संरक्षणमा बाबुआमाको उत्तरदायित्व र उपायहरूकोलागि क्षेत्राधिकार, कार्यान्वयनयोग्य कानून, मान्यता, कार्यान्वयन र सहयोगसम्बन्धी हेग महासन्धि र निकृष्ट प्रकृतिको बालश्रमलाई निषेध र उन्मूलन गर्नकोलागि तत्काल कार्य गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महासन्धि नं. १८२ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूका प्रावधानहरूलाई ख्याल गर्दै,

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिमार्फत व्यापक समर्थनबाट उत्साहित भई, व्यापक प्रतिबद्धता, जुन बालबालिकाहरूको अधिकारहरूको बढावा गर्न र संरक्षण गर्न प्रस्तुत भएको छ, प्रदर्शन गर्दै, २७-३१ अगष्ट १९९६ सम्म (११-१५ भाद्र २०५३) स्टकहोममा आयोजित विश्वसम्मेलनले स्वीकार गरेको बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रण रोक्न बनाइएको "कार्ययोजना", बालबालिकाहरूको व्यापारीक यौनशोषणविरुद्धको "घोषणा र कार्यगत बुँदाहरू" र सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका अरु सम्बन्धित निर्णयहरू र सिफारिसहरूका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको महत्त्वलाई पहिचान गर्दै,

बालबालिकाहरूको संरक्षण र उनीहरूको उचित विकासको लागि मानिसहरूको परम्पराहरू र सांस्कृतिक मान्यताहरूको महत्त्वप्रति उपयुक्त प्रकारले ध्यान दिंदै,

निम्नबमोजिम गर्न सहमत भएका छन्।

धारा १

राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखले व्यवस्था गरेबमोजिम बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लिल चित्रण गर्ने कार्यलाई निषेध गर्नेछन्।

धारा २

यो ऐच्छिक प्रलेखको प्रयोजनकोलागि :

- (क) “बालबालिकाहरूको बेचबिखन” भन्नाले कुनै कार्य वा कारोवार हो, जहाँ कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहले पारिश्रमिक वा अरू कुनै प्रकारको प्रतिफलकोलागि एउटा बालबालिका अरूलाई हस्तान्तरण गर्दछ।
- (ख) “बालवेश्यावृत्ति” भन्नाले पारिश्रमिक वा अरू कुनै प्रकारको प्रतिफलका लागि यौनजन्य क्रियाकलापमा बालबालिकाको प्रयोग गर्नु हो।
- (ग) “बालबालिकाको अश्लिल चित्रण” भन्नाले वास्तविक रूपमा वा स्पष्ट सँग उस्तै देखिने कृत्रिम यौनजन्य क्रियाकलापमा जुनसुकै माध्यमबाट हुने बालबालिकाको कुनै प्रकारको प्रदर्शन वा मुख्य रूपमा यौनजन्य प्रयोजनका लागि हुने, बालबालिकाका यौनजन्य भागहरूको कुनै प्रकारको प्रदर्शनी हो।

धारा ३

- (१) प्रत्येक राज्यपक्षले आफ्नो फौजदारी वा दण्डसम्बन्धी कानुनमा, कम्तीमा निम्न कार्यहरू वा क्रियाकलापहरू, जुन आफ्नो देशभित्र वा देशबाहिर व्यक्तिगत रूपमा वा साङ्गठनिक तवरले घटेका छन्, लाई पूर्ण रूपमा समेटिएका छन् भनी प्रत्याभूति दिनेछन्।
  - (क) धारा २ मा उल्लेख भए बमोजिमको बालबालिकाको बेचबिखनको सन्दर्भमा :
    - (अ) निम्न उद्देश्यकोलागि कुनै बालबालिका, कुनै पनि तरिकाबाट, दिन प्रस्ताव गर्नु, दिनु वा लिनु :
      - (१) बालबालिकाको यौनजन्य शोषण गर्न
      - (२) नाफाका लागि बालबालिकाको अङ्गहरूको हस्तान्तरण गर्न
      - (३) बालबालिकालाई जबर्जस्ती काममा लगाउन।
    - (आ) धर्मपुत्र/पुत्री ग्रहण गर्ने सम्बन्धमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजको उल्लंघन हुने गरी कुनै बालबालिकाको धर्मपुत्र/पुत्री ग्रहणको अनुमतिका लागि मध्यस्थकर्ताको हैसियतले गैरकानुनी तवरले प्रभाव पार्नु।
  - (ख) धारा २ मा उल्लेख भए बमोजिमको बाल वेश्यावृत्तिकोलागि कुनै बालबालिका दिन प्रस्ताव गर्नु, प्राप्त गर्नु, खरिद गर्नु वा दिनु।
  - (ग) धारा २ मा उल्लेख भए बमोजिमको बालबालिकाको अश्लिल चित्रण, माथि उल्लिखित प्रयोजनका लागि, उत्पादन गर्नु, वितरण गर्नु, प्रचार प्रसार गर्नु, आयात गर्नु, निर्यात गर्नु, दिन प्रस्ताव गर्नु, बिक्री गर्नु र भोगमा राख्नु।
- (२) कुनै राज्यपक्षको राष्ट्रिय कानुनका प्रावधानहरूमा उल्लेख भएबमोजिम हुने गरी ती प्रावधानहरू, माथि उल्लिखित कुनै पनि कार्यहरू गर्न उद्योग गर्ने, सम्पन्न गर्ने वा माथि उल्लिखित कुनै पनि कार्यहरूमा हुने सहभागीतामा, लागू हुनेछ।
- (३) प्रत्येक राज्यपक्षले त्यस्ता कसुरहरूलाई उपयुक्त दण्डहरू, जसले त्यस्ता कसुरहरूको गम्भीरताको प्रकृति विचार गर्छ, द्वारा दण्डनीय बनाउनेछन्।
- (४) प्रत्येक राज्यपक्षले आफ्नो राष्ट्रिय कानुनका प्रावधानहरूमा उल्लेख भएबमोजिम हुने गरी यो धाराको अनुच्छेद १ मा तोकिएका कसुरहरूका लागि उत्तरदायी भएका कानुनी व्यक्तिहरूको दायित्व निश्चित, जहाँ उपयुक्त हुन्छ गर्न, उपायहरू अपनाउनेछन्।

संयुक्त राष्ट्रसंघअन्तर्गतको व्यवस्था

राज्यपक्षको कानुनी सिद्धान्तहरूबमोजिम हुने गरी त्यस्ता कानुनी व्यक्तिहरूको दायित्व फौजदारी, देवानी वा प्रशासनिक हुन सक्नेछ ।

- (५) राज्यपक्षहरूले सबै व्यक्तिहरू, जो धर्मपुत्र/पुत्री ग्रहण गर्ने काममा संलग्न छन्, ले सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूसँग मेल खाने गरी काम गर्छन् भन्ने कुराको प्रत्याभूति दिन सबै उपयुक्त प्रकारको कानुनी र प्रशासनिक उपायहरू अपनाउनेछन् ।

धारा ४

- (१) प्रत्येक राज्यपक्षले धारा ३ को अनुच्छेद १ मा उल्लेख भएको कसुरहरू यदि आफ्नो भू-भागमा वा आफ्नो राष्ट्रको नाममा दर्ता भएको जहाज वा डुङ्गा वा हवाईजहाजमा घटन गएमा त्यस्ता कसुरहरू माथि आफ्नो क्षेत्राधिकार कायम गर्न त्यस्ता उपायहरू, यदि आवश्यक भएमा, अपनाउन सक्नेछन् ।
- (२) प्रत्येक राज्यपक्षले निम्न अवस्थामा धारा ३ को अनुच्छेद १ मा उल्लेख भएका कसुरहरूमाथि आफ्नो क्षेत्राधिकार कायम गर्न त्यस्ता उपायहरू, यदि आवश्यक भएमा, अपनाउन सक्नेछन् ।
- (क) यदि कसुरको अभियोग लागेको व्यक्ति त्यो राष्ट्रको नागरिक भएमा वा यसको भू-भागमा बसोबास गर्ने व्यक्ति भएमा ।
- (ख) यदि पीडित व्यक्ति त्यो राष्ट्रको नागरिक भएमा ।
- (३) प्रत्येक राज्यपक्षले कसुरको अभियोग लागेको व्यक्ति आफ्नो भू-भागमा रहेको र आफ्नो एक नागरिकले त्यस्तो कसुर गराएको छ भन्ने आधारमा यसले त्यस्तो अभियुक्तलाई अर्को राज्यपक्षमा सपुर्दगी नगरेको अवस्थामा माथि उल्लिखित कसुरहरूमाथि आफ्नो क्षेत्राधिकार कायम गर्न पनि त्यस्तो उपायहरू, यदि आवश्यक भएमा, अपनाउनेछ ।
- (४) यो ऐच्छिक प्रलेखले राष्ट्रिय कानुनबमोजिम प्रयोग भएको कुनै फौजदारी कानुनसम्बन्धी क्षेत्राधिकारलाई समाप्त पार्नेछैन ।

धारा ५

- (१) धारा ३ को अनुच्छेद १ मा उल्लेख भएको कसुरहरू, दुई पक्ष राष्ट्रहरू बीच बहाल रहेको कुनै सपुर्दगी सन्धिमा र ती राष्ट्रहरूबीच पछि सम्पन्न हुने प्रत्येक सन्धिसमेतमा, सोही सन्धिमा उल्लेख भएको सर्तबमोजिम हुने गरी सपुर्दगी हुने कसुरको रूपमा, समावेश भएका छन् भनी मानिनेछ ।
- (२) यदि कुनै राज्यपक्ष, जसले सन्धिको माध्यमबाट सपुर्दगीलाई सर्तमूलक बनाएको छ, अर्को राज्यपक्ष, जोसँग यसको सपुर्दगी सन्धि भएको छैन, बाट सपुर्दगीको लागि अनुरोध प्राप्त गर्दछ भने त्यस्तो राष्ट्रले, त्यस्तो कसुरहरूको सम्बन्धमा सपुर्दगी गर्नको लागि यो ऐच्छिक प्रलेखलाई कानुनी आधार मान्न सक्नेछ । त्यस्तो सपुर्दगीका लागि अनुरोध गरिने राष्ट्रको कानुनमा व्यवस्था भएको सर्तबमोजिम हुनेछ ।
- (३) सन्धिको माध्यमबाट सपुर्दगी सर्तमूलक नबनाउने राज्यपक्षहरूले, अनुरोध गरिने राष्ट्रको कानुनमा व्यवस्था भएको सर्तहरूबमोजिम हुने गरी, त्यस्तो कसुरहरूलाई एक आपसमा सपुर्दगीयोग्य कसुरहरू मान्न सक्नेछन् ।
- (४) राज्यपक्षहरू बिच सपुर्दगी गर्ने प्रयोजनकोलागि, त्यस्तो कसुरहरूलाई, जुन ठाउँमा घटेको छ सोही ठाउँमा घट्टुको साथै राज्यपक्षहरूले धारा ४बमोजिम आफ्नो क्षेत्राधिकार कायम भएको देखाउनुपर्ने भू-भागमा समेत घटेको सरह मानी, व्यवहार गरिनेछ ।
- (५) धारा ३ को अनुच्छेद १ मा उल्लेख भएको कुनै कसुरको सम्बन्धमा यदि सपुर्दगीकोलागि अनुरोध गरिएको छ भने र अनुरोध गरिने राज्यपक्षले कसुरदारको नागरिकताको आधारमा सपुर्दगी गरेको छैन वा गर्न लागेको छैन भने त्यो राष्ट्रले त्यो कसुरको कारबाई गर्ने प्रयोजनकोलागि आफ्नो सक्षम निकायहरूमा पठाउन उपयुक्त उपायहरू अपनाउनेछ ।

धारा ६

- (१) राज्यपक्षहरूले धारा ३ को अनुच्छेद १ मा उल्लेख भएको कसुरहरूको अनुसन्धान वा फौजदारी वा सपुर्दगी प्रक्रियाको सम्बन्धमा सो प्रक्रियाको लागि आवश्यक भएका प्रमाणहरू उपलब्ध गराउनेलगायतका सहयोगका उच्चतम उपायहरू उपलब्ध गराउन एक आपसमा सहयोग पुऱ्याउनेछन् ।

- (२) राज्यपक्षहरूले यो धाराको अनुच्छेद १ बमोजिमका उत्तरदायित्वहरू, उनीहरूको बिचमा पारस्परिक कानुनी सहयोगका लागि, कुनै सन्धिहरू वा अन्य व्यवस्थाहरू भए, सोसंग मेल खाने गरी, बहन गर्नेछन् । त्यस्ता सन्धिहरू वा व्यवस्थाहरू नभए, पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्नो राष्ट्रिय कानूनबमोजिमको सहयोग परस्परमा उपलब्ध गराउनेछन् ।

धारा ७

आफ्नो राष्ट्रिय कानूनका प्रावधानहरूबमोजिम हुने गरी राज्यपक्षहरू :

- (क) निम्न कुराहरू जफत वा अधिग्रहण, उपयुक्तताअनुसार गर्नकोलागि, उपायहरू अपनाउनेछन् ।
(अ) सामग्रीहरू, जस्तो कि चीज बस्तुहरू, सम्पत्तिहरू र अरू प्रकारका उपकरणहरू जुन यो ऐच्छिक आलेख बमोजिमको कसुरहरू घटाउन वा घटाउन मद्दत गर्न प्रयोग गरिएका छन्,
(आ) त्यस्तो कसुरहरूबाट प्राप्त आम्दानीहरू ।
(ख) अर्को राज्यपक्षबाट माथि उप-अनुच्छेद (क) मा उल्लेख गरिएको सामग्रीहरू वा आम्दानीको जफत वा अधिग्रहण गर्न भएको अनुरोध कार्यान्वयन गर्ने,
(ग) त्यस्तो कसुरहरू घटाउन प्रयोग भएको स्थानहरू अस्थायी रूपमा वा तोकिएको अवधिका लागि बन्द गर्ने उद्देश्यका लागि उपायहरू अपनाउनेछन् ।

धारा ८

- (१) राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखले निषेध गरेका कार्यहरूबाट पीडित बालबालिकाहरूको अधिकारहरू र हितको फौजदारी न्यायप्रक्रियाको सबै तहमा रक्षा गर्न उपयुक्त उपायहरू, खास गरी देहायबमोजिम गरी, अपनाउनेछन् :
- (क) बालबालिकाहरू पीडित हुन सक्ने संभाव्यताको पहिचान गरी र साक्षी हुनकोलागि तिनीहरूलाई चाहिने विशेष प्रकारको आवश्यकताको साथै तिनीहरूको विशेष आवश्यकताहरूको पहिचान गर्न सघाउ पुऱ्याउन कार्यविधिहरू अपनाउने ।
(ख) पीडित बालबालिकाहरूलाई तिनीहरूको अधिकारहरू, भूमिका, क्षेत्र, प्रक्रियामा लाग्ने समय र प्रगति तथा उनीहरूको मुद्दामा हुने निर्णयको बारेमा जानकारी दिने ।
(ग) राष्ट्रिय कानूनको कार्यविधिगत नियमसंग मेल खाने गरी पीडित बालबालिकाहरूको दृष्टिकोणहरू, आवश्यकताहरू र चासोहरूलाई प्रक्रिया, जहाँ उनीहरूको व्यक्तिगत चाहनाहरूमा असर पुग्न सक्छ, मा प्रतिनिधित्व गराउने र विचार पुऱ्याउने ।
(घ) कानुनी प्रक्रियाको सबै तहमा पीडित बालबालिकाहरूलाई उपयुक्त सहयोगी सेवाहरू उपलब्ध गराउने ।
(ङ) पीडित बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत कुरा र परिचयलाई, उपयुक्तताअनुसार, संरक्षण गर्ने र अनुपयुक्त ढङ्गबाट सूचना, जसले पीडित बालबालिकाहरूको परिचय दिन सक्छ, प्रवाह हुनबाट राष्ट्रिय कानूनबमोजिम रोक्न उपायहरू अपनाउने ।
(च) पीडित बालबालिकाहरूको साथै उनीहरूको तर्फबाट रहेका उनीहरूको परिवार र साक्षीहरूलाई, तर्साउने र बदला लिने काम बाट बचाउ, जहाँ उपयुक्त हुन्छ, गर्ने ।
(छ) पीडित बालबालिकाहरूको सम्बन्धमा फैसला गर्दा वा उनीहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने गरी आदेश दिँदा वा निर्णय गर्दा अनावश्यक ढिलासुस्ती नगर्ने ।
- (२) राज्यपक्षहरूले पीडितको उमेर निश्चित गर्ने उद्देश्यले गरिने अनुसन्धानका साथै फौजदारी अनुसन्धान प्रक्रियाको थालनी गर्ने काममा पीडितको वास्तविक उमेरको अनिश्चितताले रोक्नेछैन भन्ने कुराको प्रत्याभूति दिनेछन् ।
- (३) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाहरू, जो यो ऐच्छिक प्रलेखमा उल्लेख भएका कसुरहरूबाट पीडित छन्, लाई उपचार दिने काम गर्दा आफ्नो फौजदारी न्याय प्रणालीले उनीहरूको सर्वोत्तम हितलाई मुख्य रूपमा ध्यान दिनेछ भन्ने कुराको प्रत्याभूति दिनेछन् ।
- (४) राज्यपक्षहरूले व्यक्तिहरू, जो यो ऐच्छिक प्रलेखले निषेध गरेका कसुरहरूबाट पीडित व्यक्तिहरू संग काम गर्छन्, लाई उपयुक्त प्रकारको तालिम, खास गरी कानुनी र मनोवैज्ञानिक तालिम दिने कुराको निश्चिन्तता गर्नकोलागि उपायहरू अपनाउनेछन् ।
- (५) राज्यपक्षहरूले पीडित व्यक्तिहरूलाई त्यस्तो कसुरहरूबाट रोकथाम र/वा संरक्षण र पुनर्वास गराउने काममा संलग्न व्यक्तिहरू र/वा सङ्गठनहरूको सुरक्षा र एकताको रक्षा गर्ने उपायहरू, जहाँ उपयुक्त हुन्छ, अपनाउनेछन् ।
- (६) यो धाराको कुनै पनि कुराले अभियुक्तको स्वच्छ र निष्पक्ष ढङ्गबाट जांचबुझ गराउन पाउने अधिकारहरूलाई असर पुऱ्याएको वा असम्बन्धित बनाएको अर्थ लगाएको मानिनेछैन ।

धारा ८

- (१) राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखमा उल्लेख भएको कसुर हरूलाई रोक्नकोलागि कानुनहरू, प्रशासनिक उपायहरू, सामाजिक नीतिहरू र कार्यक्रमहरू बनाउने वा मजबुत बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने र प्रचार प्रसार गर्ने काम गर्नेछन्। बालबालिकाहरू, जो खास गरी त्यस्तो कसुरहरूबाट पीडित हुन सक्ने संभावनामा छन्, को संरक्षण गर्न विशेष ध्यान पुऱ्याईनेछ।
- (२) राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखमा उल्लेख भएका कसुर हरूको हानिकारक असरहरू र सो को सुरक्षात्मक उपायहरूको बारेमा सबै प्रकारका उपयुक्त तरिकाहरू, शिक्षा र तालिम एवं सूचनाको माध्यमबाट बालबालिकासहित ठूलो सङ्ख्यामा जनसाधारणमा चेतना अभिवृद्धि गर्नेछन्। राज्यपक्षहरूले यो धारा बमोजिमको उत्तरदायित्वपूरा गर्दा त्यस्ता सूचना र शिक्षा एवं तालिम कार्यक्रमहरू, अन्तर्राष्ट्रिय तहका समुदाय, खास गरी बालबालिकाहरू र पीडित बालबालिकाहरू, को सहभागीता गराउन उत्साहित गर्नेछन्।
- (३) राज्यपक्षहरूले त्यस्तो कसुरहरूबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको पूर्णरूपमा सामाजिक पुनःस्थापना एवं शारीरिक र मनोवैज्ञानिक पुनःस्थापनालागतका सबै प्रकारको उपयुक्त सहयोगको निश्चिन्तता पुऱ्याउने उद्देश्यका लागि सम्भव भएसम्मका सबै उपायहरू अपनाउनेछन्।
- (४) राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखमा उल्लेख भएका कसुर हरूबाट पीडित भएका सबै बालबालिकाहरूले कानुनबमोजिम उत्तरदायित्व भएका व्यक्तिहरूबाट कुनै भेदभावविना क्षतिको क्षतिपूर्ति लिन पर्याप्त कानुनी प्रक्रियाहरूमा प्रवेश पाएका छन् भन्ने कुराको प्रत्याभूति दिनेछन्।
- (५) राज्यपक्षहरूले यो ऐच्छिक प्रलेखमा उल्लेख भएका कसुर हरूको विज्ञापन हुने सामग्रीहरूको उत्पादन र प्रचारप्रसार गर्न प्रभावकारी तवरले रोक्ने उद्देश्यले उपयुक्त उपायहरू अपनाउनेछन्।

धारा १०

- (१) राज्यपक्षहरूले बालबालिकाहरूको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति, अश्लील चित्रण र बालयौन-पर्यटन हुने किसिमको कार्यमा उत्तरदायी व्यक्तिहरूलाई रोक्न, पहिचान गर्न, अनुसन्धान गर्न, कारबाई गर्न र सजाय गर्नकोलागि बहुपक्षीय, क्षेत्रीय र द्विपक्षीय व्यवस्थाहरूको माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्न आवश्यक भएका सबै कदमहरू चाल्नेछन्।
- (२) राज्यपक्षहरूले पीडित बालबालिकाहरूको शारीरिक र मनोवैज्ञानिक एवं सामाजिक पुनःस्थापना तथा उनीहरूलाई आफ्नो घरमा पठाउने काममा सहयोग गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने छन्।
- (३) राज्यपक्षहरूले खास कारणहरू, जस्तो कि गरिबी र पछोटेपना, जसले गर्दा बालबालिकाहरू बेचबिखन हुन, वेश्यावृत्तिमा लाग्न, अश्लील प्रकारले चित्रण हुन वा बालयौन-पर्यटनमा लाग्न विवश हुन पुग्छन्, लाई समाधान गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्न बढावा दिनेछन्।
- (४) राज्यपक्षहरू, जो सोअनुसार गर्न समर्थ छन्, ले प्रचलित बहुपक्षीय, क्षेत्रीय, द्विपक्षीय वा अरू कार्यक्रमका माध्यमबाट आर्थिक, प्राविधिक र अन्य सहयोगहरू उपलब्ध गराउनेछन्।

धारा ११

यो ऐच्छिक प्रलेखको कुनै पनि कुराले कुनै प्रावधानहरू जसले बालबालिकाहरूको अधिकारलाई अझ राम्ररी पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ र निम्न दस्तावेजमा रहेको हुन सक्छ, लाई असर गर्नेछैन :

- (क) राज्यपक्षको कानुनमा
- (ख) त्यो राज्यपक्षलाई लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा

धारा १२

- (१) हरेक राज्यपक्षले, यो ऐच्छिक प्रलेख आफूलाई लागू भएको २ वर्ष भित्र, यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनकोलागि गरिएका उपायहरूको विस्तृत सूचनाहरू समावेश गरी एउटा प्रतिवेदन बालअधिकारसम्बन्धी समितिमा पठाउनेछन्।

संयुक्त राष्ट्रसंघअन्तर्गतको व्यवस्था

- (२) विस्तृत प्रतिवेदन बुझाई सकेपछि प्रत्येक राज्यपक्षले महासन्धिको धारा ४४अनुसार यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा भएको कुनै थप सूचना, आफ्नो प्रतिवेदन जुन यसले बालअधिकारसम्बन्धी समितिमा बुझाउनेछ, मा समावेश गर्ने छन् । यो ऐच्छिक प्रलेखको अरू राज्यपक्षहरूले आफ्नो प्रतिवेदन प्रत्येक पाँच वर्षमा बुझाउनेछन् ।
- (३) बालअधिकारसम्बन्धी समितिले यो ऐच्छिक प्रलेखको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित थप सूचनाका लागि राज्यपक्षहरूसँग अनुरोध गर्न सक्नेछ ।

धारा १३

- (१) महासन्धिको पक्ष भएको वा सो मा हस्ताक्षर गर्ने राष्ट्रलाई यो ऐच्छिक प्रलेखमा हस्ताक्षर गर्न खुला गरिएको छ ।
- (२) यो ऐच्छिक प्रलेख अनुमोदन हुनुपर्नेछ र यसमा सम्मिलन हुनकोलागि महासन्धिको पक्ष भएको वा सो मा हस्ताक्षर गर्ने राष्ट्रलाई खुला गरिएको छ । अनुमोदन वा सम्मिलनको प्रति संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवबाट सङ्कलित हुनेछ ।

धारा १४

- (१) अनुमोदन वा सम्मिलनको दशौं प्रति दर्ता भएको ३ महिनापछि यो ऐच्छिक प्रलेख लागू हुनेछ ।
- (२) यो ऐच्छिक प्रलेख लागू भई सकेपछि यसलाई अनुमोदन वा सम्मिलन गर्ने प्रत्येक राष्ट्रलाई यसले आफ्नो अनुमोदन वा सम्मिलनको दस्तावेज दर्ता गरेको १ महिनापछि, यो ऐच्छिक प्रलेख लागू हुनेछ ।

धारा १५

- (१) कुनै राज्यपक्षले कुनै पनि समयमा संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवलाई लिखित सूचना दिई यो ऐच्छिक प्रलेख परित्याग गर्न सक्नेछ र त्यसपछि सो को सूचना महासचिवले महासन्धिका राज्यपक्षहरू र सबै राष्ट्रहरू जसले महासन्धिलाई हस्ताक्षर गरेका छन्, लाई दिनेछन् । परित्यागको सूचना महासचिवले पाएको १ वर्षपछि सो परित्याग लागू हुनेछ ।
- (२) परित्याग लागू हुनु भन्दा अगाडिको मितिमा भएका कुनै कसुरको सम्बन्धमा राज्यपक्षलाई यो ऐच्छिक आलेखको उत्तरदायित्वहरूबहन गर्नबाट त्यस्तो परित्यागले मुक्ति दिएको मानिनेछैन । त्यस्तो परित्यागले सो परित्याग लागू हुनु भन्दा अघि कुनै विषयमा विचाराधिन रहेका कुरा, जुन बालअधिकारसम्बन्धी समितिमा पहिले नै विचाराधिन रहेको थियो, लाई पनि कुनै पनि तरिकाबाट असर पुऱ्याउनेछैन ।

धारा १६

- (१) कुनै राज्यपक्षले संशोधनको प्रस्ताव गर्न र सो प्रस्ताव संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवलाई पठाउन सक्नेछ । महासचिवले त्यसपछि सो प्रस्तावको सम्बन्धमा विचार गर्न र मतदान गर्न राज्यपक्षहरू, राज्यपक्षहरूको सम्मेलन चाहन्छन् कि चाहदैनन् भन्ने आशय व्यक्त गर्न राज्यपक्षहरूलाई अनुरोध गर्दै, प्रस्तावित संशोधनको सूचना राज्यपक्षहरूलाई पठाउनेछन् । त्यस्तो सूचना पठाइएको ४ महिना भित्रमा कम्तीमा एक तिहाई राज्यपक्षहरूले सम्मेलनको माग गरेको अवस्थामा महासचिवले संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वाधानमा त्यस्तो सम्मेलनको आह्वान गर्नेछन् । सो सम्मेलनमा बहुमत राज्यपक्षहरूले उपस्थित भई र मतदान गरी कुनै संशोधन पारित गरेमा, सो संशोधनको समर्थनकोलागि संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभामा पठाइनेछ ।
- (२) माथि अनुच्छेद (१) मा उल्लेख भएबमोजिम पारित गरिएको संशोधन महासभाले समर्थन गरी दुई तिहाई राज्यपक्षहरूले स्वीकार गरेको मिति देखि लागू हुनेछ ।
- (३) जब कुनै संशोधन लागू हुन्छ, सो संशोधन राज्यपक्षहरू जसले यसलाई स्वीकार गरेका छन्, लाई बाध्यात्मक रूपमा लागू हुनेछ । अरू राज्यपक्षहरू भने यो ऐच्छिक प्रलेखको प्रावधानहरू र उनीहरूले पहिले स्वीकार गरिसकेको कुनै संशोधनहरू लागू गर्न उत्तरदायी हुनेछन् ।

धारा १७

- (१) यो ऐच्छिक प्रलेख, जसको अरबी, चिनिया, अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, रसियन र स्पेनिस प्रतिहरू उत्तिकै आधिकारिक छन्, लाई संयुक्त राष्ट्रसंघको अभिलेखमा दर्ता गरिनेछ ।

- (२) संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले यो ऐच्छिक प्रलेखको प्रमाणित प्रतिलिपिहरू महासन्धिका सबै राज्यपक्षहरू र महासन्धिलाई हस्ताक्षर गरेका राज्यहरूलाई पठाउनेछन्।

स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कको संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय नियमावली

महासभाको १४ डिसेम्बर १९९० को सङ्कल्पलेख ४५/१९९२ द्वारा घोषित तथा जारी

१. मूलभूत परिप्रेक्ष्य

- (१) अल्पवयस्क न्यायप्रणालीले अल्पवयस्कहरूको अधिकार तथा सुरक्षा कायम राख्ने र तिनको शारीरिक तथा मानसिक भलाइ प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ । कैदसजायलाई छनोटको अन्तिम विकल्पका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- (२) अल्पवयस्कलाई स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने कुरा यस नियमावली र अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका लागि संयुक्त सदस्यराष्ट्रसंघीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली (बेइजिङ नियमावली) मा खडा गरिएका सिद्धान्त र कार्यविधिबमोजिम मात्र गरिनुपर्छ । अल्पवयस्कको स्वतन्त्रताको वञ्चना निरूपणको अन्तिम उपायस्वरूप र न्यूनतम आवश्यक अवधिका लागि र अपवादजनक मामिलाहरूमा सीमित गरिनुपर्छ । दण्डभारको लमाइ, निजको छिटै छुटकारा हुन सक्ने कुरालाई अगावै बाहेक नगर्ने गरी न्यायिक अधिकारीबाट निर्धारित हुनुपर्छ ।
- (३) यी नियमहरूले मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसँग सुसङ्गत हुने गरी, र सबै प्रकारका थुनाका अहितकारी असरहरूविरुद्ध प्रतिकार गर्ने तथा समाजमा एकीकरणलाई बढाउने दृष्टिसाथ सबै स्वरूपमा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कहरूको संरक्षणका लागि संयुक्त सदस्यराष्ट्रसंघद्वारा स्वीकार गरिएको न्यूनतम मापदण्ड स्थापित गर्न चाहेका छन् ।
- (४) जाति, वर्ण, लिङ्ग, उमेर, भाषा, धर्म, राष्ट्रियता, राजनीतिक, पारिवारिक हैसियत वा अरू विचार, सांस्कृतिक आस्था र उत्पत्ति र अक्षमाङ्गताका आधारमा भेदभाव नराखी निष्पक्ष रूपमा यी नियम लागू गरिनेछन् । अल्पवयस्कको धार्मिक सांस्कृतिक आस्था र व्यवहार र नैतिक धारणाको आदर गर्नुपर्छ ।
- (५) यी नियमहरूलाई सन्दर्भका लागि सुविधाजनक मापदण्डका रूपमा टेवा दिने गरी र अल्पवयस्क न्यायप्रणालीको व्यवस्थापनमा कार्यरत व्यवसायीहरूलाई प्रोत्साहन र मार्गनिर्देशन प्रदान गर्ने गरी रूपाङ्कन गरिएको छ ।
- (६) यी नियमहरू अल्पवयस्क न्यायप्रणालीका कर्मचारीगणलाई तत्कालै उनीहरूको राष्ट्रिय भाषाहरूमा उपलब्ध गराउनुपर्छ । थुनछेक सुविधाहरूका कर्मचारीगणले बोलेको भाषा नबुझ्ने अल्पवयस्कहरूलाई आवश्यकता भएअनुसार खास गरी स्वास्थ्यपरीक्षण र अनुशासनात्मक कारबाईप्रक्रियाका बेलामा दोभासेको सेवा निःशुल्क पाउने अधिकार रहनुपर्छ ।
- (७) राज्यहरूले उपयुक्त भएसम्म, यी नियमहरूलाई नयाँ कानुन निर्माण गरी वा विद्यमान कानुनमा संशोधन गरी तिनका विधायनमा समावेश गर्नुपर्छ र तिनको हनन हुँदा, अल्पवयस्कउपर आघात पुऱ्याएका अवस्थामा क्षतिपूर्तिलगायतका, प्रभावकारी उपचार उपलब्ध गराउनुपर्छ । राज्यहरूले यी नियमहरूको प्रचलनको अनुगमन पनि गर्नुपर्छ ।
- (८) सक्षम अधिकारीले थुनिएका अल्पवयस्कको हेरविचार र तिनलाई उनीहरूकै समाजमा फर्काउने तयारी ठूलो महत्त्वको सामाजिक सेवा हो भन्ने विषयमा सर्वसाधारणमा बराबर जनचेतना बढाउन खोज्नुपर्छ, र यस उद्देश्यका लागि अल्पवयस्क र समुदायबीच खुला सम्पर्क बढाउन सक्रिय पाइला चालिनुपर्छ ।
- (९) अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले मान्यता प्रदान गरेका अल्पवयस्क, बालबालिका र कलिलो उमेरका समस्त व्यक्तिको अधिकार, हेरचाह र संरक्षण सुनिश्चित गर्नमा अभू बढी अनुकूल रहने सान्दर्भिक संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार अध्यालेख र मापदण्डहरूको प्रचलनलाई बाहेक गर्ने गरी यो नियमावलीको कुनै कुराको व्याख्या गरिनेछैन ।
- (१०) व्यावहारिक प्रचलनका सन्दर्भमा खण्ड २ देखि ५ सम्मका खास नियमहरू यस खण्डका कुनै नियमसँग बाभिएमा यस खण्डका नियमहरूलाई पछिल्लासँग सुसङ्गत हुने गरी प्रभावशाली मानिनेछ ।

२. नियमावलीको क्षेत्र र प्रयोग

- (११) यस नियमावलीको प्रयोजनका लागि देहायका परिभाषा लागू हुनेछन् :
  - (क) अल्पवयस्क भन्नाले १८ वर्षमुनिका प्रत्येक मानवलाई जनाउँछ । बालबालिकालाई निजको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्न अनुमति दिन नहुने उमेरको हक कानुनद्वारा तोकिनुपर्छ ।
  - (ख) स्वतन्त्रताको वञ्चना भन्नाले निजका इच्छामा छुट्टन वा उम्कन अनुमति नरहने गरी, न्यायिक, प्रशासनिक वा अन्य सार्वजनिक अधिकारीको आदेशले जुनसुकै प्रकारको थुना वा कैदमा वा निजी वा सार्वजनिक हिरासतीय प्रबन्धमा व्यक्तिको रखाइलाई जनाउँछ ।
- (१२) अल्पवयस्कको मानवअधिकारको सम्मान निश्चित पार्ने अवस्था र परिवेश बनाएर मात्र स्वतन्त्रताको वञ्चनालाई प्रभावमा ल्याउनुपर्छ । तिनमा उत्तरदायित्वको भावना हुर्काउन र समाजका सदस्यका रूपमा तिनका सम्भावनालाई विकास गर्नमा तिनलाई सघाउ पुऱ्याउने अभिवृत्ति र सीपलाई प्रोत्साहित गर्न थुनछेक वा थुनागत सुविधामा रहेका अल्पवयस्कलाई तिनको स्वास्थ्य र

- आत्मसम्मानलाई प्रवर्द्धन गर्ने र टिकाउने कुरालाई टेवा दिने सार्थक क्रियाकलाप र कार्यक्रमहरूको फाइदा लिन पाउने कुरा प्रत्याभूत गर्नुपर्छ ।
- (१३) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कलाई स्वतन्त्रताको वञ्चनासँग मेल खाने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका तिनका नागरिक, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक हकधिकारबाट तिनको हैसियतसम्बन्धी कुनै कारणले पनि वञ्चित गरिनेछैन ।
- (१४) थुनछेकका उपायहरूको कार्यान्वयनको वैधताप्रति विशेष ध्यानका साथ अल्पवयस्कका व्यक्तिगत अधिकारहरूको संरक्षण सक्षम अधिकारीले सुनिश्चित गर्नेछन्, थुनागत सुविधाको अधीनस्थ नरहेको र अल्पवयस्कलाई भेटघाट गर्ने अख्तियारी पाएको विधिसम्मत रूपमा स्थापित निकायद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, राष्ट्रिय कानून तथा नियमबमोजिम नियमित निरीक्षण र नियन्त्रणका अन्य माध्यमबाट सामाजिक सम्मिलनको उद्देश्य हासिल गरिनेछ ।
- (१५) यो नियमावली अल्पवयस्कहरूलाई राखिने सबै किसिम र स्वरूपका थुनागत सुविधाहरूमा लागू हुन्छ । नियमावलीका परिच्छेद १,२,४,५ अल्पवयस्क राखिने सबै प्रकारका थुनागत सुविधा र संस्थापनाहरूमा लागू हुन्छ, र परिच्छेद ३ विशेषतः पत्राउ परेका वा पुर्पक्षको प्रतीक्षामा रहेका अल्पवयस्कहरूका लागि लागू हुन्छ ।
- (१६) हरेक सदस्यराष्ट्रमा रहेको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्थाका सन्दर्भमा यो नियमावलीको कार्यान्वयन गरिनेछ ।

३. पत्राउ अन्तर्गत वा पुर्पक्षको प्रतीक्षारत अल्पवयस्क

- (१७) पत्राउअन्तर्गत वा पुर्पक्षको प्रतीक्षामा थुनिएका अल्पवयस्कलाई निर्दोष मानिनेछ र तदनुरूप व्यवहार गरिनेछ । पुर्पक्षपूर्वको थुनछेकलाई सम्भव हुने हदसम्म वर्जित गरिनेछ र अपवादजनक परिस्थितिका लागि सीमित गरिनेछ । त्यसर्थ, सम्भव भएसम्म वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न सबै प्रयासहरू गरिनेछन् । यसो गर्दागर्दै पनि निरोधात्मक थुनछेक प्रयोग भएमा थुनछेकको अवधि सम्भव भएसम्म छोटो हुने कुरा सुनिश्चित पार्नका लागि त्यस्ता मुद्दाको कारबाई सर्वाधिक छिटोछरितो पार्नका लागि बालअदालत र अनुसन्धान निकायहरूले उच्चतम प्राथमिकता दिनेछन् । पुर्पक्ष भइनसकेका थुनुवालाई दोषसाबित भएका अल्पवयस्कभन्दा अलग्गै राखिनेछ ।
- (१८) पुर्पक्ष नभएका अल्पवयस्कलाई थुनिएको थुनछेकको अवस्था, निर्दोषिताको अनुमान, थुनछेकको अवधि एवं कानुनी हैसियत तथा अल्पवयस्कको परिस्थितिका खाँचा, आवश्यक र उपयुक्त भएसम्म अतिरिक्त खासखास प्रावधानसाथ तल कायम गरिएका नियमहरूसँग सुसङ्गत हुनुपर्छ । यी प्रावधानहरूमा यिनैमा मात्र सीमित नहुने गरी देहायका कुरालाई समेट्दछन् :
- (क) अल्पवयस्कलाई कानुनी परामर्शको अधिकार हुनेछ, र उपलब्ध भएका ठाउँमा निशुल्क कानुनी सेवाका लागि निवेदन गर्न, तिनका कानुनी सल्लाहकारसँग नियमित रूपमा सञ्चार गर्न तिनलाई सक्षम पारिनेछ । यस्तो सञ्चारमा गोपनीयता र विश्वस्तता सुनिश्चित गरिनेछन्;
- (ख) सम्भव भएसम्म अल्पवयस्कलाई तिनका इच्छानुसार पारिश्रमिक पाउने गरी काम, र पढाइको निरन्तरता तथा तालिमको अवसर उपलब्ध गराउनुपर्छ, तर त्यसो गर्न बाध्य गरिनुहुँदैन । काम, तालिम र पढाइलाई थुनालाई निरन्तर पार्ने कारकतत्त्व भने बनाइनुहुँदैन;
- (ग) अल्पवयस्कले न्यायप्रशासनको हितसँग मिल्ने गरी फुर्सद र मनोरञ्जनका सामग्री प्राप्त गर्न र साथ राख्न पाउनुपर्छ ।

४. अल्पवयस्कको सुविधाको व्यवस्थापन

क. अभिलेख

- (१९) कानुनी, स्वास्थ्य, अनुशासनात्मक कारबाईका अभिलेखलगायतका सबै प्रतिवेदन, र उपचारका पाठ र नालीबेलीका स्वरूपसम्बन्धी सबै दस्तावेजहरू व्यक्तिगत फाइलमा गोपनीयता कायम गर्ने गरी राख्नुपर्छ, जो अद्यावधिक रहनुपर्छ र अख्तियारप्राप्त व्यक्तिका लागि पहुँचयोग्य र सजिलै बुझ्न सक्ने गरी वर्गीकरण गरिएको हुनुपर्छ । सम्भव हुने भएमा, निजको व्यक्तिगत फाइलमा रहेका नमिलेका, भूटा, निराधार, अनुचित कथन वा वक्तव्य सुधार गर्न अनुमति रहने गरी हरेक अल्पवयस्कलाई आफ्ना फाइलमा व्यक्त तथ्य वा विचार खण्डन गर्ने अधिकार हुनुपर्छ । यस अधिकारको प्रचलनका लागि अनुरोध गरेर फाइल हेर्न उपयुक्त तेस्रो पक्षलाई पहुँच रहने कार्यविधि हुनुपर्छ । अल्पवयस्क थुनामुक्त भएपछि सो फाइल बन्द गर्नुपर्छ र उपयुक्त समयमा नष्ट गरिनुपर्छ ।
- (२०) न्यायिक, प्रशासनिक वा अन्य सार्वजनिक अधिकारीको मान्य आदेश प्राप्त नभईकन अल्पवयस्कलाई कुनै पनि थुनागत सुविधामा लिनुहुँदैन । प्राप्त आदेशको सम्पूर्ण विवरण तत्काल दर्तापुस्तिकामा प्रविष्ट गर्नुपर्छ । यस्तो दर्तापुस्तिका नभएको थुनागत सुविधामा अल्पवयस्कलाई थुनामा लिनुहुँदैन ।

ख. भर्ना, दर्ता, आवतजावत र स्थानान्तरण

- (२१) अल्पवयस्कलाई थुनामा राखिएका हरेक स्थानमा लिइएका हरेका अल्पवयस्कसँग सम्बन्धित निम्नानुसारका जानकारीसम्बन्धी पूर्ण र सुरक्षित अभिलेख राख्नुपर्छ :-
- (क) अल्पवयस्कको पहिचानसम्बन्धी जानकारी;
- (ख) अल्पवयस्कलाई थुनामा राखिनुको तथ्य र कारणसहितको आदेश र सोको अख्तियारी;
- (ग) अल्पवयस्कलाई थुनामा लिइएको, स्थानान्तरण र मुक्त गरिएको तिथिमिति र समय;

- (घ) प्राप्त आदेशअनुसार तिनको ख्यालका लागि थुनामा लिएको, स्थानान्तरण र मुक्त गरिएको हरघटनाको बाबुआमा वा संरक्षकलाई दिइएको जनाउको विवरण;
- (ङ) लागू तथा मादक पदार्थको दुर्व्यसनसहित ज्ञात शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यसमस्याको विवरण ।
- (२२) सम्बन्धित अल्पवयस्कका आमाबाबु र संरक्षक वा निकटस्थ नातेदारलाई निजलाई थुनामा लिएको मिति, स्थान, स्थानान्तरण र छुटकारासम्बन्धी सूचना अविलम्ब दिनुपर्छ ।
- (२३) थुनामा लिनासाथ, यथासम्भव छिटो, पूरा प्रतिवेदन र हरेक अल्पवयस्कका व्यक्तिगत अवस्था र परिस्थितिसम्बन्धी सान्दर्भिक जानकारी तयार पार्नुपर्छ र प्रशासनसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।
- (२४) थुनामा लिँदा, सबै अल्पवयस्कलाई तिनले बुझ्ने भाषामा उजुर सुन्ने सक्षम अधिकारी तथा कानुनी सहायता दिने सार्वजनिक वा निजी निकाय तथा सङ्गठनको ठेगानासहित थुनागत सुविधालाई नियमित गर्ने नियमहरू र तिनका अधिकार र दायित्वको लिखित खोलुवा एकएकप्रति उपलब्ध गराउनुपर्छ । निरक्षर र लिखित स्वरूपको जानकारी बुझ्न नसक्ने अल्पवयस्कहरूका लागि निजहरूले बुझ्ने तरिकाले यी सम्पूर्ण कुरा जानकारी गराइनुपर्छ ।
- (२५) थुनामा रहेका सम्पूर्ण अल्पवयस्कलाई थुनागत सुविधाको आन्तरिक सङ्गठनलाई नियमन गर्ने नियम-नियमावली, उपलब्ध गराइने हेरचाहका उद्देश्य र विधि, अनुशासनका आवश्यकता र कार्यविधि, जानकारी माग्ने र उजुर गर्ने अन्य अख्तियारप्राप्त तरिका, र थुनामा रहँदाका तिनका अधिकार र दायित्वलाई पूर्णतः बुझ्न तिनलाई सक्षम पार्न आवश्यक पर्ने अन्य त्यस्तै कुरा बुझ्न मद्दत गर्नुपर्छ ।
- (२६) अल्पवयस्कको स्थानान्तरण प्रशासनका खर्चमा निजलाई अमर्यादा र कठिनाइ नहुने गरी पर्याप्त हावा खेल्ने, उज्यालो छिर्ने सवारीसाधनबाट सम्पन्न गरिनुपर्छ । अल्पवयस्कलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले एकबाट अर्को सुविधामा स्थानान्तरण गर्नुहुँदैन ।

ग. वर्गीकरण र स्थान-निर्दिष्टता

- (२७) थुनामा लिइएलगत्तै प्रत्येक अल्पवयस्कसँग अन्तर्वार्ता गरी निजलाई आवश्यक पर्ने रेखदेख र कार्यक्रमको खास प्रकार र तह पहिचान गरी मनोवैज्ञानिक र सामाजिक प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ । थुनासुविधाभित्र निज अल्पवयस्कलाई राख्ने स्थान निर्दिष्ट गर्न र निजलाई आवश्यक पर्ने हेरचाह र अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यक्रम निर्धारण गर्ने प्रयोजनका लागि भर्नासमयमा अल्पवयस्कको स्वास्थ्यपरीक्षण गर्ने चिकित्सकको जाँचप्रतिवेदनसहित यो प्रतिवेदन निर्देशकहरूलाई पठाउनुपर्छ । विशेष पुनःस्थापनात्मक उपचार आवश्यक देखिएको, र थुनासुविधामा निज रहनुपर्ने समयअवधिदेखि भ्याउने देखिएमा तालिमप्राप्त कर्मचारीले उपचारको उद्देश्य, उपचारमा लाग्ने समयावधि, स्रोतसाधन र चरण तथा विलम्ब गरिनुपर्ने कारण र उद्देश्य खोली प्रत्येक अल्पवयस्कहरूको छुट्टाछुट्टै उपचारयोजना तयार गर्नुपर्छ ।
- (२८) अल्पवयस्कका खास आवश्यकता, हैसियत र तिनका उमेर, व्यक्तित्व, लिङ्ग, कसुरको प्रकार, साथसाथै शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्यको पूरा ख्याल राख्ने र हानिकारक असर र जोखिमपूर्ण स्थितिहरूबाट तिनको संरक्षण प्रत्याभूत गर्ने सर्त र अवस्थामा मात्र अल्पवयस्कलाई थुनछेकमा राख्ने कार्य हुनुपर्छ । स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कहरूका विभिन्न वर्गमा छुट्याउने प्रमुख सर्तधार तिनका सम्बन्धित व्यक्तिगत खास खाँचामा उपयुक्त हुने सर्वोत्तम हेरचाहको प्रकारको प्रबन्ध र तिनका का शारीरिक, मानसिक र नैतिक परिपूर्णता र कल्याणको संरक्षण हुनुपर्छ ।
- (२९) सबै थुनागत सुविधामा एकै परिवारका सदस्य नरहेसम्म, अल्पवयस्कलाई वस्यकहरूबाट अलग राख्नुपर्छ । निश्चित नियन्त्रित अवस्थाभित्र सम्बन्धित अल्पवयस्कको हित हुने विशेष कार्यक्रमअन्तर्गत, विशेष रेखदेखमा अल्पवयस्कलाई छानिएका वस्यकहरूसँग राख्न सकिनेछ ।
- (३०) अल्पवयस्कको निमित्त खुला थुनागत सुविधाको स्थापना गर्नुपर्छ । खुला थुनागत सुविधा भनेका त्यस्ता सुविधा हुन जसमा कुनै सुरक्षाउपाय राखिएको हुँदैन वा न्यूनतम सुरक्षाउपाय राखिएको हुन्छ । यस्ता थुनागत सुविधामा सकेसम्म कम सङ्ख्यामा अल्पवयस्कलाई राख्नुपर्छ । बन्द थुनागत सुविधामा प्रत्येक अल्पवयस्कलाई पर्याप्त व्यक्तिगत उपचार पुग्ने किसिमले स-सानो सङ्ख्यामा राखिनुपर्छ । अल्पवयस्क थुनागत सुविधा विकेन्द्रीकृत र अल्पवयस्क र निजका परिवारका सदस्यबीचको पहुँच र सम्पर्क सहज पार्ने आकारको हुनुपर्छ । सानो आकारका थुनागत सुविधा स्थापना गरी तिनलाई समुदायको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक वातावरणसँग एकीकृत गरिनुपर्छ ।

घ. भौतिक वातावरण र वास

- (३१) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कलाई स्वास्थ्य र मानवीय मर्यादाको खाँचो पूरा गर्ने सरसुविधा र सेवाको अधिकार छ ।
- (३२) अल्पवयस्कका लागि थुनागत सुविधाका सरसुविधाका प्रारूप र भौतिक वातावरण, अल्पवयस्कको गोपनीयता, ज्ञानेन्द्रिय सवेदना, साथीसङ्गातिसँग घुलमिलको अवसर, खेलकुद, कसरत र फुर्सदको समयका क्रियाकलापका खाँचाहरूमा उचित ध्यान पुग्ने गरी आवासीय उपचारको पुनःस्थापनात्मक लक्ष्य राख्ने हुनुपर्छ । थुनागत सुविधाको प्रारूप र बनोट आगोको जोखिम न्यून

गर्ने र आगो लागेको अवस्थामा सुरक्षित तवरबाट सो स्थानबाट उम्कन सक्ने खालको हुनुपर्छ । आगो लागेको अवस्थामा सचेत पार्ने सूचकप्रणालीसाथै अल्पवयस्कको संरक्षण गर्ने औपचारिक र निकासको कार्यविधि कायम रहनुपर्छ । ज्ञात स्वास्थ्य र अन्य खतरा र जोखिम विद्यमान रहेको क्षेत्रमा थुनागत सुविधा रहनुहुँदैन ।

- (३३) स्थानीय मापदण्डलाई ध्यानमा राखी स-साना सामूहिक शयनकक्ष वा व्यक्तिगत कोठाहरूमा सुत्ने बन्दोबस्त रहनुपर्छ । हरेक अल्पवयस्कको संरक्षण सुनिश्चित पार्नका लागि अल्पवयस्कहरू सुतेका बेला तिनको सुताइलाई व्यवधान नहुने गरी सामूहिक शयनकक्ष र व्यक्तिगत कोठाहरूको नियमित र शिष्ट सुपरिवेक्षण गर्नुपर्छ । प्रत्येक अल्पवयस्कलाई स्थानीय र राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार छुट्टाछुट्टै र पर्याप्त ओछ्यानको व्यवस्था गर्नुपर्छ, जुन प्रारम्भमा दिइँदा सफा हालतमा दिइने र समय-समयमा फेरबदल गरी सफासुगंध कायम राखिनुपर्छ ।
- (३४) सरसफाइ-उपकरणहरू हरेक अल्पवयस्कका आवश्यकतासँग मेलखाने, र आवश्यकताअनुसार, गोपनीयता कायम गर्न सक्ने गरी सफा र चिरिचट्ट पाराले राखिएका हुनुपर्छ ।
- (३५) व्यक्तिगत सरसामानको अधीन र भोगचलन नै गोपनीयताको अधिकारको मुख्य, र अल्पवयस्कको मानसि भलाइको अत्यावश्यक तत्त्व हो । व्यक्तिगत सरसामानको अधीन भोगचलन र तिनको राखनधरनका लागि पर्याप्त ठाउँ पाउने अल्पवयस्कको अधिकारलाई पूर्णतः मान्यता दिइनुपर्छ र सम्मान गर्नुपर्छ । अल्पवयस्कले आफूसँग राख्न नचाहेको वा जफत गरिएको सरसामान सुरक्षित राखिनुपर्छ । त्यस्ता फाँटवारी खडा गरी अल्पवयस्कलाई हस्ताक्षर गराई राख्नुपर्छ । ती सरसामानलाई तन्दुरूस्त हालतमा राख्नका लागि पाइला चालिनुपर्छ । त्यस्तो रूपैयाँपैसा खर्च गर्ने वा सरसामान थुनागत सुविधाबाहिर पठाउने अख्तियारी रहेको अवस्थामा बाहेक ती सम्पूर्ण सरसामान र रूपैयाँपैसा अल्पवयस्क थुनाबाट मुक्त हुँदा फिर्ता दिनुपर्छ । अल्पवयस्कले कुनै औषधि प्राप्त गरेमा वा निजसँग रहेको फेला पारिएमा चिकित्साअधिकृतले नै सोको प्रयोग के-कसरी गर्ने भन्ने कुरा निर्धारण गर्नुपर्छ ।
- (३६) सम्भव हुने हदसम्म, अल्पवयस्कलाई तिनका आफ्नै लुगाफाटा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार छ । थुनागत सुविधाले हरेक अल्पवयस्कका लुगाफाटा मौसमअनुकूल स्वास्थ्यस्थिति कायम राख्न पर्याप्त रहेका र अपमानजनक वा हीनभावबोधक गराउने खालका छैनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ । हटाइएको वा कुनै पनि कारणले थुनागत सुविधा छाड्नुपर्दा अल्पवयस्कलाई आफ्नै लुगाफाटा लगाउन दिनुपर्छ ।
- (३७) हरेक थुनागत सुविधाले प्रत्येक अल्पवयस्कले उपयुक्त तवरले तयार पारिएको खाना, खाना खाने सामान्य समयमा पाउने र उपलब्ध गराएको खानामा पर्याप्त मात्रामा पोषण, सरसफाइ र स्वास्थ्यको मापदण्डअनुसारको गुणस्तर र मात्राको रहेको र सम्भव भएसम्म, धार्मिक तथा सांस्कृतिक खाँचासँग अनुकूल रहने कुरा निश्चित पार्नुपर्छ । अल्पवयस्कलाई स्वच्छ खानेपानी जुनसुकै समयमा पनि उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

ड. शिक्षा, व्यावसायिक तालिम र काम

- (३८) अनिवार्य विद्यालय जानुपर्ने उमेरका अल्पवयस्कलाई निजका आवश्यकता र क्षमतासँग सामञ्जस्य राख्ने किसिमको र समाजमा पुनःस्थापना हुनका लागि तय गरिएको शिक्षाको अधिकार छ । यस्तो शिक्षा शिक्षा सम्भव भएसम्म थुनागत सुविधाबाहिर सामुदायिक विद्यालयमा र जुनसुकै हालतमा पनि योग्य शिक्षकद्वारा मुलुकको एकीकृत शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत प्रदान गर्नुपर्छ; जसले गर्दा अल्पवयस्कले थुनामुक्त भएपछि पनि कुनै कठिनाइविना शिक्षालाई निरन्तरता दिन सक्न् । थुनागत सुविधाको प्रशासनले विदेशी उत्पत्तिका वा खास सांस्कृतिक र जातीय आवश्यकता रहेका अल्पवयस्कको शिक्षामा विशेष ध्यान दिनुपर्छ । निरक्षर र संज्ञानात्मक वा सिकाइसम्बन्धी कठिनाइ रहेका अल्पवयस्कलाई विशेष विशेष शिक्षाको अधिकार छ ।
- (३९) अनिवार्य विद्यालय जानुपर्ने उमेरमाथिका अल्पवयस्कले शिक्षालाई निरन्तरता दिन चाहेमा निजहरूलाई सोका लागि अनुमति र प्रोत्साहन प्रदान गर्नुपर्छ, र उपयुक्त शैक्षिक कार्यक्रममा तिनलाई पहुँच दिनका लागि हरप्रयास गर्नुपर्छ ।
- (४०) थुनागत सुविधामा रहँदा अल्पवयस्कलाई प्रदान गरिएका डिप्लोमा र शैक्षिक प्रमाणपत्रमा निज संस्थापनीकृत रहेको कुरा कुनै पनि तरिकाले इङ्गित गरिनुहुँदैन ।
- (४१) हरेक थुनागत सुविधामा अल्पवयस्कलाई तिनको पूर्ण उपयोग गर्नमा प्रोत्साहित र सक्षम बनाउने गरी तिनका लागि मिल्दाजुल्दा निर्देशात्मक र मनोरञ्जनात्मक पुस्तक र आवधिक पत्रपत्रिका पर्याप्त मात्रामा रहेको पुस्तकालय सुलभ हुनुपर्छ ।
- (४२) भविष्यमा रोजगारीका लागि तयार हुन प्रत्येक अल्पवयस्कलाई पेसाको व्यावसायिक तालिमको अधिकार हुनुपर्छ ।
- (४३) उचित व्यावसायिक छनोट र संस्थापनागत प्रशासनको आवश्यकताको सम्मान हुने गरी अल्पवयस्क आफूले गर्न चाहेको कामको प्रकार छनोट गर्न सक्षम हुनुपर्छ ।
- (४४) बालश्रमिक र कलिलो उमेरका कामदारका हकमा लागू हुने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संरक्षणात्मक मापदण्डहरू स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कहरूका हकमा पनि लागू हुनुपर्छ ।
- (४५) सम्भव हुनेसम्म, अल्पवयस्कलाई तिनले समुदायमा फर्कदा उपयुक्त रोजगारी पाउने सम्भावनालाई बढाउनका लागि उपलब्ध गराइएको व्यावसायिक तालिमको परिपूरकका रूपमा भरसक स्थानीय समुदायभित्रै पारिश्रमिकयुक्त काम गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । कामको प्रकार छुटकारापछि अल्पवयस्कलाई फाइदा हुने उपयुक्त तालिम उपलब्ध गराउने खालको हुनुपर्छ । थुनागत सुविधामा प्रदान गरिएका कामका बनोट र तरिका तिनका समुदायमा सम्भव हुने त्यस्तै खालका कामलाई सम्भाउने किसिमको हुनुपर्छ, जसले अल्पवयस्कलाई साधारण व्यावसायिक जीवनको अवस्थातर्फ तयार गरोस् ।

४६) काम गर्ने हरेक अल्पवयस्कलाई समन्यायिक पारिश्रमिकको अधिकार हुनुपर्छ । अल्पवयस्कको हित र व्यावसायिक तालिम थुनागत सुविधा वा तेष्रो पक्षको नाफा आर्जन गर्ने प्रयोजनको अधीनस्थ विषय बनाइनुहुँदैन । अल्पवयस्कको कमाइको केही अंश छुट्टै बचत कोषमा राखिनुपर्छ र अल्पवयस्क थुनामुक्त हुँदा सो रकम निजहरूलाई हस्तान्तरण गरिनुपर्छ । बाँकी रकम आफ्नो प्रयोजनका सरसामान किन्न र निजको कसुरबाट घायल भएका व्यक्तिलाई प्रतिपूर्ति दिन वा थुनागत सुविधाबाहिर रहेका निजका परिवारलाई पठाउन अल्पवयस्कलाई अधिकार हुनुपर्छ ।

च. मनोरञ्जन

(४७) मौसमले साथ दिएसम्म दैनिक रूपमा खुला हावामा स्वतन्त्र शारीरिक व्यायाम गर्न उपयुक्त समय पाउने अधिकार अल्पवयस्कलाई हुनुपर्छ जसमा सामान्यतः उपयुक्त मनोरञ्जनपूर्ण र शारीरिक तालिम उपलब्ध गराइनुपर्छ । यी क्रियाकलापका लागि पर्याप्त ठाउँ र उपकरण तथा साधन उपलब्ध गराउनुपर्छ । इच्छा प्रकट गरेको खण्डमा कला र कौशल सीपविकासमा केही खण्ड समर्पित हुने गरी अल्पवयस्कले फुर्सदका क्रियाकलापका लागि दैनिक थप समय पाउनुपर्छ । थुनागत सुविधाले शारीरिक शिक्षाका उपलब्ध कार्यक्रमहरूमा सहभागी हुन हरेक अल्पवयस्क पाउने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ । त्यस्तो शिक्षा र उपचारको आवश्यक परेका अल्पवयस्कलाई चिकित्सासुपरीवेक्षणमा शारीरिक शिक्षा र उपचार प्रदान गरिनुपर्छ ।

छ. धर्म

(४८) हरेक अल्पवयस्कलाई खास गरी थुनागत सुविधा उपलब्ध गराएका धार्मिक र आध्यात्मिकता सेवा र बैठकमा भाग लिन, स्वयं त्यस्तो सेवा प्रदान र पालन गर्न र आफ्नो धर्मसम्बन्धी पुस्तक र सरसामान आफूसँग राख्ने सुविधाजस्ता तिनका धार्मिक र आध्यात्मिक जीवनका खाँचा पूरा गर्न दिनुपर्छ । थुनागत सुविधामा एकै धर्मका अल्पवयस्क उल्लेख्य सङ्ख्यामा रहेका भए एक वा एकभन्दा बढी योग्य धार्मिक प्रतिनिधि नियुक्ति गर्न वा अनुमोदन गर्न र नियमित रूपमा सेवा प्रदान गर्न र अल्पवयस्कको अनुरोधमा व्यक्तिगत रूपमा शुल्क तिरेर धर्मगुरु भेट्न स्वीकृति प्रदान गर्नुपर्छ । प्रत्येक अल्पवयस्कलाई आफ्नो छनोटको योग्य धार्मिक प्रतिनिधिसँग भेट्न साथै कुनै पनि धार्मिक सेवामा भाग नलिन, धार्मिक शिक्षा वा परामर्श लिन इन्कार गर्ने पनि अधिकार हुनुपर्छ ।

ज. स्वास्थ्योपचार

(४९) प्रत्येक अल्पवयस्कले दन्त, नेत्र, मानसिक स्वास्थ्यका रोकथाममूलक र उपचारात्मक दुवै सेवा पर्याप्त मात्रामा पाउनेछन् र चिकित्सकले निर्देश गरेअनुसार औषधि र विशेष भोजन प्राप्त गर्नेछन् । अल्पवयस्कको कलङ्कीकरणको रोकथाम गर्न र आत्मासम्मान तथा समुदायमा सम्मिलन प्रवर्द्धन गर्नका लागि यस्ता सबै स्वास्थ्योपचार सम्भव भएसम्म थुनागत सुविधा रहेभएको क्षेत्रका समुदायका उपयुक्त स्वास्थ्य सुविधा तथा सेवाबाट उपलब्ध हुनुपर्छ ।

(५०) पूर्ववर्ती दुर्व्यवहारको प्रमाणअभिलेख र चिकित्सागत ध्यानको खाँचो रहेका शारीरिक वा मानसिक अवस्थाहरूको पहिचानको प्रयोजनका लागि थुनागत सुविधामा भर्ना वा प्रवेश हुनासाथ चिकित्सकबाट स्वास्थ्यजाँच गराइपाउने हरेक अल्पवयस्कको अधिकार छ ।

(५१) अल्पवयस्कलाई उपलब्ध गराइएको स्वास्थ्यसेवाले निजका कुनै पनि शारीरिक वा मानसिक रोग, अम्बल दुर्वसन वा समाजमा सम्मिलन हुन बाधा पार्ने अन्य कुनै अवस्था ठम्याउन खोज्नुपर्छ र तिनको उपचार गर्नुपर्छ । अल्पवयस्कका लागि कायम रहेका हरेक थुनागत सुविधासँग तत्काल पर्याप्त मात्रामा उपचार गर्न सकिने स्वास्थ्यसुविधाको पहुँचका साथै अल्पवयस्कको सङ्ख्याअनुसार रोकथाममूलक र आपतकालीन स्वास्थ्यसेवा प्रदान गर्न सक्ने तालिमप्राप्त योग्य व्यक्तिहरू उचित सङ्ख्यामा हुनुपर्छ । विरामी भएको, विरामी परेको गुनासो गर्ने वा शारीरिक र मानसिक अस्वस्थताको लक्षण देखाउने अल्पवयस्कको चिकित्साअधिकारीबाट तत्कालै जाँच गरिनुपर्छ ।

(५२) निरन्तर थुनागत सुविधामा रहनाले, अनसन वा थुनागत सुविधा का अन्य कुनै अवस्थाका कारण कुनै अल्पवयस्क शारीरिक र मानसिक रूपमा अस्वस्थ भएको वा हुन सक्ने कुरा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएमा कुनै पनि चिकित्सा अधिकारीले तद्विषयक थुनागत सुविधाको निर्देशक र अल्पवयस्कको भलाइको रक्षा-संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी रहेको स्वतन्त्र अधिकारीसमक्ष सो तथ्यको प्रतिवेदन गर्नुपर्छ ।

(५३) मानसिक रोगबाट विरामी रहेको अल्पवयस्कलाई स्वतन्त्र चिकित्सा व्यवस्थापनअन्तर्गत विशेष संस्थामा उपचार गर्नुपर्छ । थुनामुक्त भएपश्चात् पनि मानसिक स्वस्थको उपचारलाई निरन्तरता प्रदान गर्न उपयुक्त संस्थापनासँग बन्दोबस्त मिलाउन पाइला चाल्नुपर्छ ।

(५४) अल्पवयस्क थुनागत सुविधाले योग्य कर्मचारीद्वारा लागू औषधि दुर्वसनको रोकथाम तथा पुनःस्थापनासम्बन्धी विशिष्टीकृत कार्यक्रम लागू गरिनुपर्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू अल्पवयस्कको उमेर, लिङ्ग र अन्य आवश्यकताहरूलाई विचार गरी लागू गर्नुपर्छ, र मदिरा र लागू औषधको लत लागेका अल्पवयस्कहरूलाई सो लत छुटाउने विभिन्न सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

(५५) औषधिको प्रयोगप्रचलन चिकित्सागत आधारमा आवश्यक उपचारका लागि मात्र, र सम्भव भएसम्म, सम्बन्धित अल्पवयस्कबाट सुसूचित सम्मति लिएर गरिनुपर्छ । विशेषतः निजहरूबाट कुनै प्रकारको सूचना वा साबिती लिन, सजायस्वरूप वा बन्देजको माध्यमका रूपमा औषधिको प्रयोग हुने हुँदैन । अल्पवयस्कलाई औषधि र उपचारको परीक्षणप्रयोजनमा कदापि जाँच गरिनेछैन । कुनै पनि औषधिको प्रयोगको अख्तियारी सदासर्वदा योग्यताप्राप्त चिकित्साकर्मचारीलाई मात्र हुनुपर्छ र सेवासम्पादन गरिनुपर्छ ।

झ. अस्वस्थता, चोटपटक र मृत्युको सूचना

- (५६) अल्पवयस्कको परिवार वा संरक्षक वा अल्पवयस्कले तोकेको अन्य व्यक्तिलाई अनुरोध गरी अल्पवयस्कको स्वास्थ्यस्थितिको सूचना लिने र स्वास्थ्यस्थितिमा कुनै महत्त्वपूर्ण परिवर्तन भएको अवस्थामा सोको जानकारी लिने अधिकार हुन्छ । अल्पवयस्कको मृत्यु भएमा, विरामी परी बाहिरी सुविधामा औषधोपचार गर्न पठाउनु परेमा वा थुनागत सुविधाभित्रै ४८ घण्टाभन्दा बढी समय औषधि-उपचारमा राख्नुपर्ने भएमा थुनागत सुविधाका निर्देशकलेसम्बन्धित अल्पवयस्कको परिवारको सदस्य, सम्बन्धित संरक्षक वा तोकिएको सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्कालै जनाउ दिनुपर्छ । विदेशी अल्पवयस्कको हकमा निज नागरिक रहेको राज्यको वाणिज्यदूतीय अधिकारीलाई यस्तो जनाउ दिनुपर्छ ।
- (५७) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित रहेका अवधिमा अल्पवयस्कको मृत्यु भएमा नजिकको नातेदारलाई मृत्युको प्रमाणपत्र निरीक्षण गर्ने, शव हेर्ने र शव-अन्त्यष्टिको तरिका निर्धारण गर्ने अधिकार हुन्छ । थुनामा अल्पवयस्कको मृत्यु हुँदा मृत्युको कारण पत्ता लगाउन स्वतन्त्र छानबिन गर्नुपर्छ, सोको प्रतिवेदन निजको नजिकको नातेदारलाई सुलभ बनाइनुपर्छ । थुनामुक्त भएको छ महिनाभित्र अल्पवयस्कको मृत्यु भएमा र थुनामा रहँदाका अवस्थाका कारण मृत्यु भएको हुन सक्ने विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएमा पनि यस्तो छानबिन गरिनुपर्छ ।
- (५८) निकट पारिवारिक सदस्य निधन, विरामी वा घाइते भएमा सकेसम्म चाँडो समयमा अल्पवयस्कलाई सूचना दिनुपर्छ र मृत्यु भएका अवस्थामा अन्तिम संस्कारमा सामेल हुन र नातेदार सिकिस्त भएमा भेट्न जाने अवसर निजलाई उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

ज. बृहत्तर समुदायसँग सम्पर्क

- (५९) स्वच्छ र मानवीय व्यवहारको अभिन्न अङ्ग र अल्पवयस्कलाई समाजमा फर्कने तयारीका लागि अत्यावश्यक रहेको अल्पवयस्कको बाहिरी संसारसँगको पर्याप्त सञ्चारसम्पर्क सुनिश्चित पार्नका लागि हरेक माध्यमहरू उपलब्ध गराइनुपर्छ । अल्पवयस्कलाई तिनका परिवार, साथीसँगी र अन्य व्यक्तिहरू वा ख्यातिप्राप्त संघसंस्थाका प्रतिनिधिसँग सञ्चार गर्न, परिवारसँग भेटघाट गर्न तिनका घरमा जान दिनुपर्छ र तिनले शैक्षिक, व्यावसायिक वा अन्य महत्त्वपूर्ण कारणले थुनागत सुविधाबाट बाहिर जान विशेष अनुमति पाउनुपर्छ । सजायमा रहेका अल्पवयस्कले थुनागत सुविधाबाहिर बिताएको समयलाई सजायको अवधिभित्रै गणना गरिनुपर्छ ।
- (६०) प्रत्येक अल्पवयस्कलाई, सिद्धान्ततः हप्तामा एक पटक र महिनामा एक पटक नघट्ने गरी, अल्पवयस्कको व्यक्तिगत गोपनीयता, परिवार र प्रतिरक्षा सल्लाहकारसँग सम्पर्क र निरावरोध सञ्चारको सम्मान गर्ने परिवेशमा, नियमित र बारम्बार भेटघाट गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- (६१) कानुनतः प्रतिबन्ध गरिएबाहेक प्रत्येक अल्पवयस्कलाई लिखित पत्राचार वा टेलिफोनबाट हप्तामा कम्तीमा दुई पटक आफूले इच्छाएको व्यक्तिसँग बातचित गर्ने अधिकार हुन्छ र यस अधिकारको प्रभावकारी प्रचलनका लागि अल्पवयस्कलाई आवश्यकताअनुसार सहयोग गर्नुपर्छ । प्रत्येक अल्पवयस्कलाई चिठीपत्र प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- (६२) अल्पवयस्कलाई समाचारमूलक पत्रपत्रिका, आवधिक पत्रिका र अन्य प्रकाशनहरू पढेर, रेडियो, टेलिभिजनका कार्यक्रम, विभिन्न विषयगत चलचित्र, निजको चाख रहेका कानुनतः स्थापना भएका क्लब वा संघसंस्थाका प्रतिनिधिसँग भेटघाट गरी समाचारबाट आफूलाई सुसूचित राखिरहने अवसर हुनुपर्छ ।

ट. शारीरिक बन्देज र बलप्रयोगमा हदबन्दी

- (६३) नियम ६४ मा तोकिएबाहेक अन्य अवस्थामा कुनै पनि प्रयोजनका लागि बलको प्रयोग र बन्देजका साधनको प्रचलनमा प्रतिबन्ध हुनुपर्छ ।
- (६४) अन्य विधि प्रभावशून्य र असफल भएको अवस्थामा अपवादजनक मामिलामा मात्र, र कानुन र नियमले किटेर अख्तियारी दिएको र स्पष्टसँग तोकेको स्थितिमा मात्र बलको प्रयोग वा बन्देजका साधनको प्रयोग गरिनुपर्छ । तिनले हीनताबोध गराउनु र मर्यादामा आँच पुऱ्याउनुहुँदैन र तिनको प्रयोग छोटोभन्दा छोटो अवधिका लागि मात्र हुनुपर्छ । अल्पवयस्कले आफै वा अर्काको चोटपटक गराउन सक्ने वा सम्पत्तिको गम्भीर क्षति गर्न सक्ने कुराबाट रोक्नका लागि प्रशासनका निर्देशकको आदेशले यस्ता साधनको प्रयोग हुन सक्नेछ । त्यसो भएमा निर्देशकले चिकित्सक र अन्य सान्दर्भिक कर्मचारीसँग परामर्श गर्नुपर्छ र सोको जानकारी माथिल्लो प्रशासनिक अधिकारीलाई समेत दिनुपर्छ ।
- (६५) अल्पवयस्कलाई राखिएको जुनसुकै थुनागत सुविधाका कर्मचारीहरूलाई हातहतियार बोक्न र प्रयोग गर्नमा प्रतिबन्ध गरिनुपर्छ ।

ठ. अनुशासनात्मक कारबाई

- (६६) हरेक अनुशासनात्मक कारबाई र प्रक्रियाले सुरक्षित अवस्थाको हित र सुमधुर सामुदायिक जीवन कायम गर्नुपर्छ र अल्पवयस्कको अन्तर्निहित मानवीय मर्यादा र संस्थापनागत स्याहारका आधारभूत उद्देश्य खास गरी न्यायको भावनाजागृति, आत्मसम्मान र हरेक व्यक्तिका आधारभूत अधिकारसँग सुसङ्गत हुनुपर्छ ।
- (६७) शारीरिक सजाय, कालकोठरीमा राख्ने, बन्द वा एकान्तको थुना वा सम्बन्धित अल्पवयस्कको मानसिक वा शारीरिक स्वास्थ्यमा असर पार्न सक्ने अन्य कुनै सजायलगायत क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार मिसिएका सबै अनुशासनात्मक उपायहरू कडाइपूर्वक निषेध हुनेछन् । खानपिनमा कटौती, परिवारका सदस्यहरूसँग भेटघाट गर्न वाधाविरोध गर्ने वा भेट्न नदिनेजस्ता कार्य जस्तोसुकै अवस्थामा र जुनसुकै कारणले भए पनि गरिन निषेध हुनुपर्छ । अल्पवयस्कको शैक्षिक संयन्त्र, आत्मसम्मान तथा विकासका साथै समुदायमा फर्कनको निम्ति अल्पवयस्कलाई तयार पार्ने साधनको रूपमा श्रमलाई हेरिनुपर्छ र अनुशासनात्मक सजायका रूपमा लादिन हुँदैन । अनुशासन तोडेको एक घटनामा अल्पवयस्कलाई एक पटकभन्दा बढी सजाय हुनुहुँदैन । गोस्वारा वा सामूहिक सजाय निषेध हुनुपर्छ ।

- (६८) अल्पवयस्कका चारित्रिक वैशिष्ट्य, खाँचा र अधिकारउपर पूरापूर ध्यान राखी, वैधानिक प्रावधान वा सक्षम प्रशासनिक निकायले जारी गरेका कानुन वा नियमहरूले निम्न मानकको स्थापना गर्नुपर्छ :-
- (क) अनुशासनात्मक कसुर कायम गर्ने आचरण;
- (ख) गरिने अनुशासनात्मक सजायका प्रकार र अवधि;
- (ग) सजाय गर्न सक्ने सक्षम अधिकारी;
- (घ) पुनरावेदन सुन्ने सक्षम अधिकारी ।
- (६९) दुराचरणको प्रतिवेदन तत्कालै सक्षम अधिकारीसमक्ष पेस गर्नुपर्छ, जसले अनुचित विलम्बविना सोउपर निर्णय लिनेछ । सक्षम अधिकारीले सो मामिला गहन जाँच गर्नुपर्छ ।
- (७०) प्रचलनमा रहेको कानुन र नियमावलीमा रहेका सर्तबमोजिम बाहेक कुनै पनि अल्पवयस्कलाई कुनै पनि प्रकारको अनुशासनात्मक सजाय दिइनुहुँदैन । निजउपर लगाइएको आरोप निजले उपयुक्त तरिकाबाट बुझ्ने गरी जानकारी नदिई र सक्षम निष्पक्ष अधिकारीसमक्ष पुनरावेदन गर्ने अधिकारलगायत निजको प्रतिरक्षा प्रस्तुत गर्ने उचित अवसर नदिईकन कुनै पनि अल्पवयस्कलाई सजायको भागीदार बनाइनुहुँदैन । सबै अनुशासनात्मक कारबाईप्रक्रियाको पूरा अभिलेख राखिनुपर्छ ।
- (७१) सामाजिक, शैक्षिक वा खेलकुदसम्बन्धी क्रियाकलाप वा आत्मानुशासित कार्यक्रमहरूको सुपरिवेक्षणबाहेक अन्य कुनै पनि अनुशासनात्मक कार्यका लागि कुनै पनि अल्पवयस्कलाई उत्तरदायी बनाइनुहुँदैन ।

ड. निरीक्षण र उजुर

- (७२) सुविधाको प्रशासनको अधीनमा नरहेका योग्यताप्राप्त निरीक्षक वा सोसरह कर्तव्य भएका अधिकारीलाई नियमित रूपमा निरीक्षण गर्न र आफ्नै पहलमा अघोषित रूपले निरीक्षण गर्न सशक्त पारिनुपर्छ र सो कार्यमा स्वतन्त्रताको प्रयोग गर्ने पूर्ण प्रत्याभूति निजलाई दिनुपर्छ । निरीक्षकलाई अल्पवयस्कलाई तिनको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने वा गरिन सक्ने कुनै पनि सुविधामा काम गर्ने वा सोबाट नियुक्त गरिएका सबै व्यक्ति, सबै अल्पवयस्क र यस्ता सुविधाका सबै अभिलेखसम्म रोकटोकविनाको सहज पहुँच हुनुपर्छ ।
- (७३) भौतिक वातावरण, व्यक्तिगत स्वास्थ्य तथा सरसफाइ, आवास, खानपिन, व्यायाम, स्वास्थ्यसेवा, साथसाथै अल्पवयस्कको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यलाई असर पार्न सक्ने संस्थापनागत जीवनका अन्य कुनै पनि पक्ष वा अवस्थाको मूल्याङ्कनका लागि निरीक्षणकारी निकाय वा सार्वजनिक स्वास्थ्यसेवासम्बद्ध योग्यताप्राप्त चिकित्साअधिकारीको निरीक्षणमा सहभागिता रहनुपर्छ । प्रत्येक अल्पवयस्कलाई निरीक्षकसँग गोप्यतापूर्वक कुराकानी गर्ने अधिकार हुनुपर्छ ।
- (७४) निरीक्षण कार्य सम्पन्न गरेपछि निरीक्षकले ठम्याइका आधारमा प्रतिवेदन तयार पारी पेस गर्नुपर्छ । प्रतिवेदनले थुनागत सुविधाको यस नियमावली र राष्ट्रिय कानुनका प्रावधानहरूसँगको सङ्गतिको मूल्याङ्कन र तिनसँगको सङ्गति निश्चित पार्न विचार गर्नुपर्ने आवश्यक कदमका लागि सिफारिस समेटनुपर्छ । अल्पवयस्कका अधिकार वा थुनागत सुविधाको सञ्चालनसम्बन्धी कानुनी प्रावधानको भएको सङ्गत देखा पर्ने निरीक्षकले खुलासा गरेको कुनै पनि तथ्य अनुसन्धान र अभियोजनका लागि सक्षम अधिकारीसमक्ष सञ्चार गरिनुपर्छ ।
- (७५) प्रत्येक अल्पवयस्कलाई थुनागत सुविधाका निर्देशक वा निजको अधिकृत प्रतिनिधिसमक्ष अनुरोध र उजुरगर्ने अवसर पाउनुपर्छ ।
- (७६) हरेक अल्पवयस्कलाई विषयको विनासेन्सर स्वीकृत माध्यममार्फत केन्द्रीय प्रशासन, न्यायिक अधिकारी वा अन्य उपयुक्त अधिकारीसमक्ष अनुरोध र उजुरी पठाउन पाउने, र अविलम्ब सोको प्रत्युक्तिसम्बन्धी जानकारी पाउने अधिकार हुनुपर्छ ।
- (७७) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कले दिएको उजुर प्राप्त गर्ने, सोको अनुसन्धान गर्ने र सो सम्बन्धमा समन्यायिक समाधान हासिल गर्नमा सहयोग गर्ने छुटै स्वतन्त्र कार्यालय (अम्बुइस म्यान) स्थापना गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ ।
- (७८) सम्भव भएसम्म, हरेक अल्पवयस्कलाई उजुर गर्नमा परिवारका सदस्य, कानुनी सल्लाहकार मानवअधिकार समूह र अन्य सम्बन्धित व्यक्तिको सहयोग लिने अधिकार हुनुपर्छ । अशिक्षित अल्पवयस्कलाई तिनले प्रयोग गर्नुपर्ने सहायता कानुनी सल्लाह उपलब्ध गराउने एजेन्सी वा संस्था वा उजुर सुन्ने निकायबाट उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

ढ. समुदायमा फिर्ती

- (७९) सबै अल्पवयस्कले छुटकारापछि समाजमा फर्कन, पारिवारिक जीवन, शिक्षा र रोजगारी सहज बनाउनका लागि गरिएका बन्दोबस्तबाट लाभान्वित हुनुपर्छ । यस प्रयोजनका लागि अग्रछुटकारा, र विशेष पाठ्यक्रमलगायतका कार्यविधि अपनाइनुपर्छ ।
- (८०) सक्षम अधिकारीले अल्पवयस्कलाई समाजमा पुनःस्थापना गर्न सहयोग पुर्याउन र उनीहरूप्रतिको पूर्वाग्रह कम पार्न सेवा प्रदान वा सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यी सेवाले सम्भव भएसम्मका हदमा सफल पुनःसम्मिलनलाई सहज पार्नका लागि छुटकारा हुनासाथ उपयुक्त बास, कपास, रोजगारी र जीवन धान्नका लागि पर्याप्त स्रोतसाधन निश्चित पार्नुपर्छ । तिनलाई समुदायमा फर्काउन सघाउने दृष्टिले यस प्रकारको सेवा प्रदान गर्ने संघसस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श गरिनुपर्छ र अल्पवयस्क थुनामा रहँदा नै तिनसँगको पहुँच रहनुपर्छ ।

५. कर्मचारीवर्ग

- (८१) कर्मचारीहरू योग्यताप्राप्त हुनुपर्छ र तिनमा शिक्षक, प्रशिक्षक, परामर्शदाता, सामाजिक कार्यकर्ता, मनोचिकित्सक, मनोवैज्ञानिकजस्ता विशेषज्ञ यथेष्ट सङ्ख्यामा समेटिनुपर्छ । यी र अन्य विशेषज्ञ कर्मचारीलाई सामान्यतः स्थायी आधारमा नियुक्त गरिनुपर्छ । तर यस कुराले उपयुक्त र लाभदायक सेवा, सहयोग र प्रशिक्षण प्रदान गर्ने स्वयंसेवक र आंशिक समय काम गर्ने कर्मचारीहरूको नियुक्तिलाई बाहेक गर्नुहुँदैन । थुनागत सुविधाले थुनिएका अल्पवयस्कका व्यक्तिगत खाँचा र समस्याअनुसार, उपयुक्त र समुदायमा उपलब्ध सबै उपचारात्मक, शैक्षिक, नैतिक, आध्यात्मिक र अन्य प्रकारका स्रोतसाधन र सहायताका स्वरूपहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- (८२) थुनागत सुविधाको उचित व्यवस्थापन कर्मचारीको सदाचार, मानवता, अल्पवयस्कलाई समाल्ने ल्याकत र पेसागत क्षमता साथसाथै कामको वैयक्तिक उचिततामा निर्भर गर्ने भएकाले प्रशासनले सबै तह र प्रकारका कर्मचारीको छनोट र नियुक्ति होसियारीपूर्वक गर्नुपर्छ ।
- (८३) निर्धारित लक्ष्यप्राप्त गर्न कर्मचारीहरूको नियुक्ति गरिँदा महिला र पुरुष दुवै यथोचित आकर्षित हुने र टिकिराख्ने गरी आकर्षक पारिश्रमिक दिएर व्यावसायिक अधिकृतको रूपमा गरिनुपर्छ । उचित, प्रतिबद्ध, व्यावसायिक, मानवीय र प्रभावकारी ढङ्गले आफ्नो कर्तव्य र दायित्व पालन गर्न कर्मचारीहरूलाई निरन्तर रूपमा प्रोत्साहित गरिनुका साथै अल्पवयस्कमाभन्दा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी एक आदर्श नमुनायुक्त व्यक्तिको रूप र परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत भई अल्पवयस्कबाट आदर र सम्मान पाउन र कायम राख्न प्रोत्साहित गरिनुपर्छ ।
- (८४) प्रशासनले अल्पवयस्कको हेरचाहमा संलग्न विभिन्न सेवाबीच सरसहयोग बढाउनका लागि हरेक थुनागत सुविधाका कर्मचारीहरूका विभिन्न वर्गबीच सञ्चारलाई सहज पार्ने सङ्गठन र व्यवस्थापनका स्वरूपहरूको थालनी गर्नुपर्छ ।
- (८५) कर्मचारीहरूले तिनका उत्तरदायित्व प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न सक्षम बनाउनका लागि विशेषतः बालमनोविज्ञान, बालकल्याण र बालबालिकाका मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र यो नियमावलीलगायतका बालअधिकार विषयका तालिम पाउनुपर्छ । कर्मचारीहरूले वृत्तिविकासका क्रममा उचित समयान्तरमा सेवाकालीन तालिमका माध्यमबाट तिनको ज्ञान र क्षमता कायम र सुधार गरिराख्नुपर्छ ।
- (८६) निर्देशक सम्बन्धित कार्यक्षेत्रमा सुयोग्य, तालिमप्राप्त र अनुभव भएको साथै प्रशासनिक क्षमता भएको र पूर्णकालीन रूपमा सेवारत रहने हुनुपर्छ ।
- (८७) कर्मचारीहरूले आफ्नो कर्तव्य पालना गर्ने क्रममा सबै अल्पवयस्कको मानवमर्यादा र मूलभूत मानवअधिकारको, विशेषतः देहायअनुसार, सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्छ :
- (क) कुनै पनि परिस्थिति वा बहानामा थुनागत सुविधाका सदस्य वा संस्थाका कर्मचारीहरूले अल्पवयस्कलाई यातना दिने, दिन उक्साउने वा सहन गर्ने वा अन्य कुनै स्वरूपको कठोर, क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार, सजाय, सुधारात्मक वा अनुशासनात्मक कारबाई गर्नगराउन हुँदैन ।
- (ख) सबै कर्मचारीले भ्रष्टाचारका कुनै कार्यको कडाइपूर्वक विरोध र मुकाबिला गर्नुपर्छ र यसबारे सक्षम निकायसमक्ष अविलम्ब प्रतिवेदन गर्नुपर्छ ।
- (ग) सबै कर्मचारीले यस नियमावलीको सम्मान र पालन गर्नुपर्छ । यस नियमावलीको गम्भीर उल्लंघन भयो वा हुन लागेको छ भन्ने कसैलाई लागेमा पुनरवलोकन र उपचारात्मक अख्तियारी रहेको माथिल्लो अधिकारी वा निकायसमक्ष सो मामिलाको जानकारी दिनुपर्छ ।
- (घ) सबै कर्मचारीले शारीरिक शोषण, यौनशोषण र भावनात्मक दुर्व्यवहार र शोषणविरुद्ध संरक्षणलगायत अल्पवयस्कको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको पूर्ण संरक्षण सुनिश्चित पार्नुपर्छ, र आवश्यक भएका अवस्थामा औषधिउपचारका लागि तत्काल कारबाई चलाउनुपर्छ ।
- (ङ) सबै कर्मचारीहरूले खास गरी अल्पवयस्क र तिनका परिवारका वारेमा प्राप्त गरेका जानकारीहरूको गोपनीयता कायम राखी अल्पवयस्कको गोपनीयताको हकको सम्मान गर्नुपर्छ ।
- (च) सबै कर्मचारीले मानवका रूपमा अल्पवयस्कको मर्यादाको सम्मानलाई घटाउन सक्ने खालका थुनागत सुविधाभिन्न र बाहिर बीचको अन्तरलाई न्यून पार्न प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली ("बेइजिङ" नियमावली)

महासभाको २९ नोभेम्बर १९८५ को सङ्कल्पलेख ४०/३३ द्वारा जारी

भाग-१ आमसिद्धान्त

१. मूलभूत परिप्रेक्ष्य

- १.१ सदस्यराष्ट्रले सान्दर्भिक आमहितसँग सुसङ्गत रहने गरी अल्पवयस्क र तिनका परिवारहरूको भलाई अघि बढाउन चाहनेछन् ।
- १.२ सदस्यराष्ट्रले विचलित व्यवहारको जोखिमयुक्त जीवनअवधिमा रहेका अल्पवयस्कका लागि सकेसम्म कसुर र बिजाईबाट मुक्त व्यक्तिगत विकास र शिक्षाको प्रक्रिया हुर्काउने गरी समुदायमा सार्थक जीवन सुनिचित गर्ने अवस्था विकास गर्न प्रयास गर्नेछन् ।
- १.३ कानुनअन्तरगत हस्तक्षेप गर्ने आवश्यकतालाई घटाउने र कानुनसँग द्वन्द्वमा रहेका अल्पवयस्कको हकमा प्रभावकारी, स्वच्छ र मानवीय रूपले व्यवहार गर्ने दृष्टिसाथ अल्पवयस्कको भलाई बढाउने प्रयोजनका लागि परिवार, स्वयंमसेवक र अन्य सामुदायिक समूह, साथसाथै विद्यालय र अन्य सामुदायिक संस्थापना लगायतका सम्भाव्य सम्पूर्ण स्रोतसाधनको पूर्ण परिचालन समावेश गर्ने सकारात्मक उपायहरूमा पर्याप्त ध्यान दिइनेछ ।
- १.४ अल्पवयस्क न्यायलाई, सम्पूर्ण अल्पवयस्कका लागि सामाजिक न्यायको विस्तृत ढाँचाभित्र कलिलाहरूको संरक्षण र समाजमा शान्तिव्यवस्था कायम गर्नमा योगदान गर्ने, प्रत्येक देशको राष्ट्रिय विकास प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइनेछ ।
- १.५ प्रत्येक सदस्यराष्ट्रका विद्यमान आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्थाका परिप्रेक्ष्यमा यी नियमहरूलाई कार्यान्वयन गरिनेछन् ।
- १.६ तिनको विधि, पद्धति र अभिवृत्तिलगायत सेवामा संलग्न कर्मचारीहरूको सक्षमता सुधार्ने र दिगो पार्ने उद्देश्यले अल्पवयस्क न्यायसेवाको योजनाबद्ध तरिकाले विकास र समन्वय गरिनेछ ।

टिप्पणी

यी बृहत् आधारभूत दृष्टिकोणले सामान्यतः विस्तृत सामाजिक नीतिलाई निर्देश गर्दछन् र अधिकतम हदसम्म अल्पवयस्कको कल्याण प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राख्दछन् जसले अल्पवयस्क न्यायप्रणालीद्वारा गरिने हस्तक्षेपको आवश्यकतालाई घटाउनेछ र त्यसपछि कुनै पनि हस्तक्षेपद्वारा हुन सक्ने हानिलाई कम गर्नेछ । बिजाईको सुरुआत हुनुअघिका अल्पवयस्कका लागि गरिने यस्ता हेरविचारका उपाय नियमावलीको क्रियान्वयनको आवश्यकता पूरा गर्न निर्मित आधारभूत नीतिगत पूर्वसर्त हुन् ।

अन्य कुराको साथै अल्पवयस्क कसुर र बिजाईको रोकथाममा अल्पवयस्कको रचनात्मक सामाजिक नीतिले खेल्ने महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई नियम १.१ देखी १.३ सम्मका नियमले इंगित गर्छन् । नियम १.४ ले अल्पवयस्कका लागि सामाजिक न्यायको अभिन्न अङ्गको रूपमा अल्पवयस्क न्यायको परिभाषा गर्छ भने नियम १.६ ले सामान्यतः अल्पवयस्कको प्रगतिशील सामाजिक नीतिको विकासमा पछि नपरी एवं कर्मचारी सेवाको निरन्तर अभिवृद्धिको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी अल्पवयस्क न्यायलाई निरन्तर रूपले सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई उल्लेख गर्दछ ।

नियम १.५ ले सदस्यराष्ट्रमा विद्यमान अवस्थालाई दृष्टिगत गर्न खोज्दछ जसले खासखास नियमको कार्यान्वयन आवश्यकताअनुसार अन्य राष्ट्रमा कार्यान्वयन गरिएको तरिकाभन्दा भिन्न तरिकाले गराउने कुरामा ध्यान दिन खोज्छ ।

२. नियमवलीको क्षेत्र र प्रयुक्त परिभाषा

- २.१ उदाहरणका लागि, जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म र राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतजस्ता कुनै पनि कुराको अन्तर नराखी अल्पवयस्क कसुरदारउपर देहायका न्यूनतम मापदण्डका नियमहरूलाई निष्पक्षतापूर्वक लागू गरिनेछन् ।
- २.२ यी नियमहरूको प्रयोजन लागि सदस्यराष्ट्रले आफ्ना कानुनी व्यवस्था र धारणासँग मिल्ने तरिकाले निम्न परिभाषालाई लागू गर्नेछन् :-
  - (क) आफ्ना कानुनी व्यवस्थाअन्तरगत कसुरका लागि वयस्कभन्दा भिन्दै तरिकाले समालिने बालबालिका वा कलिलो व्यक्ति नै अल्पवयस्क हो ।
  - (ख) आफ्ना कानुनी व्यवस्थाअन्तरगत कानुनद्वारा दण्डनीय कुनै पनि व्यवहार (कार्य वा अकार्य) नै कसुर हो ।
  - (ग) कसुर गरेको भनिएको वा कसुर गरेको पाइएको कुनै बालबालिका वा कलिलो व्यक्ति नै अल्पवयस्क कसुरदार हो ।
- २.३ हरेक राष्ट्रिय अधिकारक्षेत्रमा, अल्पवयस्क कसुरदार र अल्पवयस्क न्यायप्रशासनको कार्य सुम्पिएका संस्थापना तथा निकायका हकमा विशेषतः लागू हुने कानुन, नियम र प्रावधानहरूको समुच्चयसङ्ग्रह स्थापना गर्न प्रयास गरिनेछन् र निम्न कुरा रूपाङ्कित गरिनेछन् :-

- (क) तिनकाआधारभूत अधिकारको संरक्षण गर्दा अल्पवयस्क कसुरदारका विविधीकृत खाँचा पूरा गर्ने;
- (ख) समाजका खाँचा पूरा गर्ने;
- (ग) देहायका नियमहरूलाई समग्र रूपमा र उचित तरिकाले कार्यान्वयन गर्ने ।

टिप्पणी

विभिन्न कानुनी व्यवस्थाभित्र लागू गर्ने गरी र साथै अल्पवयस्कको कुनै पनि परिभाषा एवं अल्पवयस्क कसुरदारलाई हेर्ने कुनै व्यवस्था अन्तर्गत अल्पवयस्क कसुरदारका व्यवहारका लागि केही न्यूनतम मापदण्ड तोक्न न्यूनतम मापदण्डको नियमावली विचारपूर्वक तर्जुमा भएको हो । यी नियमहरू सधैं पक्षपातरहित ढङ्गले र कुनै पनि किसिमको भेदभावविना लागू गरिनुपर्छ ।

त्यसैले नियम २.१ ले सधैं पक्षपातरहित ढङ्गले र कुनै पनि किसिमको भेदभावविना लागू भइरहनुपर्ने नियमहरूको महत्त्वलाई जोड दिन्छ । यस नियमले बालअधिकार सम्बन्धी घोषणापत्रको सिद्धान्त २ को बनोटलाई अनुसरण गरेको छ ।

नियम २.२ ले “अल्पवयस्क” र “कसुर” लाई यो न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीलाई मुख्य विषय भएको “अल्पवयस्क कसुरदार” को अवधारणाको अङ्गको रूपमा परिभाषा गर्छ (तथापि नियम ३ र ४ पनि हेर्नुहोस्) । यसरी सदस्यराष्ट्रका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक र कानुनी व्यवस्थाको पूर्ण आदर गरी उमेरको हद प्रत्येक कानुनी व्यवस्थामा निर्भर हुनेछ र स्पष्टतः निर्भर बनाइने कुरामा ध्यान दिनु पर्नेछ । यसले गर्दा ७ देखि १८ वर्षसम्म वा त्यसभन्दा माथिको उमेरसम्म पनि पर्ने गरी “अल्पवयस्क” को परिभाषा अन्तर्गत उमेरको विस्तृत विविधताको व्यवस्था गर्छ । विभिन्न राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाका दृष्टिकोणले यस्तो विविधता देखिन्छ र यसले यो न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको प्रभाव भने घटाउँदैन ।

नियम २.३ ले कानुनी र व्यावहारिक दुवै हिसाबले यी नियमहरूको उच्चतम कार्यान्वयनका निमित्त खास राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दछ ।

३. नियमहरूको विस्तार

- ३.१ नियमावलीका सान्दर्भिक प्रावधान अल्पवयस्क कसुरदारलाई मात्र नभई वयस्कद्वारा गरिँदा दण्डनीय हुन सक्ने कुनै खास व्यवहारका लागि पनि लागू गर्ने गरी कारबाई अगि बढाउन सकिनेछ ।
- ३.२ नियमावलीमा समेटिएका सिद्धान्तहरूलाई कल्याण र हेरचाहको प्रक्रियामा समालिएका सबै अल्पवयस्कसम्म विस्तार गर्न प्रयास गरिनेछ ।
- ३.३ नियमावलीमा समेटिएका सिद्धान्तहरूलाई कम उमेरका वयस्क कसुरदारसम्म विस्तार गर्न प्रयास गरिनेछ ।

टिप्पणी

नियम ३ ले अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका लागि न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीले निम्न कुरा समेट्ने गरी विस्तार गरेको छ :-

- (क) विभिन्न राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थामा वयस्कहरूलाई भन्दा अल्पवयस्कका हकमा बढी दायरामा कसुर ठानिने व्यवहारको परिधिमा तोकिएका (उदाहरणका लागि, पलायन, विद्यालय र परिवारमा अनाज्ञाकारिता, सार्वजनिक स्थलमा मातमताइ आदि) (नियम ३.१) कथित “हैसियती कसुर”;
- (ख) अल्पवयस्कको भलाई र हेरविचारको कारबाईप्रक्रिया (नियम ३.२);
- (ग) तोकिएको हरेक उमेरसीमा मा वास्तवमा निर्भर कम उमेरका वयस्क कसुरदारलाई समाल्ने कारबाई प्रक्रिया (नियम ३.३) ।

यी तीन क्षेत्रलाई समेट्ने गरी गरिने नियमावलीको विस्तारलाई पुष्ट्याइँ हुनुपर्ने देखिन्छ । नियम ३.१ ले ती क्षेत्रमा न्यूनतम प्रत्याभूति उपलब्ध गराएको छ र नियम ३.२ लाई कानुनसँगको टकराउमा रहेका समस्त अल्पवयस्कका लागि बढी स्वच्छ, समानतापूर्ण र मानवीय न्यायको दिशामा अपेक्षित पाइलाका रूपमा हेरिएको छ ।

४. आपराधिक उत्तरदायित्वको उमेर

- ४.१ अल्पवयस्कका लागि आपराधिक उत्तरदायित्वको उमेरको अवधारणालाई मान्यता दिने कानुनी प्रणालीमा उद्देगात्मक, मानसिक र बौद्धिक परिपक्वताका तथ्यहरूलाई ध्यानमा राखी सो उमेर प्रारम्भ हुने हद सारै कम उमेर तहबाट निर्धारण गरिनेछैन ।

टिप्पणी

इतिहास र संस्कृतिको कारणबाट आपराधिक उत्तरदायित्वको न्यूनतम उमेर ठाँउठाँउमा फरकफरक हुन्छ । आपराधिक उत्तरदायित्वको नैतिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्ष बालबालिकाले व्यहोर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने कुरा विचार गर्नुचाहिँ आधुनिक दृष्टिकोण हो; अर्थात् निजका व्यक्तिगत विवेक र समझदारीका कारणले बालबालिकालाई मूलतः असामाजिक व्यवहारका लागि उत्तरदायी बनाउन सकिँदैन । आपराधिक उत्तरदायित्वको उमेर निकै कम निर्धारण भएको छ भने वा न्यूनतम उमेरको निर्धारण भएको छ भने वा न्यूनतम उमेरको सीमा छैन भने उत्तरदायित्वको अवधारणा अर्थहीन हुन्छ । सामान्यतः दोषी वा आपराधिक व्यवहार गर्ने लागि उत्तरदायित्वको अवधारणा र अन्य सामाजिक अधिकार तथा उत्तरदायित्व (जस्तो वैवाहिक हैसियत, नागरिक बहुसंख्या आदि) बीच घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ ।

अतः अन्तर्राष्ट्रिय रूपले लागू हुने मुनासिब न्यूनतम उमेरको हदका सम्बन्धमा सहमतिमा पुग्न प्रयासहरू गरिनुपर्छ ।

५. अल्पवयस्क न्यायका उद्देश्य

५.१ अल्पवयस्क न्यायप्रणालीले अल्पवयस्कको भलाइमा जोड दिनेछ र अल्पवयस्क कसुरदारप्रतिको कुनै पनि प्रतिक्रिया कसुरदार र कसुर दुवैको परिस्थितिप्रति सदासर्वदा समानुपातिक हुने कुरा निश्चित पार्नेछ ।

टिप्पणी

अल्पवयस्क न्यायका महत्त्वपूर्ण उद्देश्यहरूमध्ये दुई वटालाई नियम ५ ले सन्दर्भमा लिएको छ । पहिलो उद्देश्य - अल्पवयस्कको कल्याणको अभिवृद्धि गर्नु हो । पारिवारिक न्यायालय वा प्रशासनिक अधिकारीद्वारा व्यवहार गरिने अल्पवयस्क कसुरदारसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको यो मुख्य केन्द्रबिन्दु हो तर दण्डात्मक सजायको वर्जनलाई योगदान गर्दै फौजदारी अदालतको ढाँचा अवलम्बन गर्ने कानुनी प्रणालीले पनि अल्पवयस्कको भलाइलाई जोड दिनुपर्छ । (नियम १४ पनि हेर्नु होस्) ।

दोस्रो उद्देश्य "समानुपातिकताको सिद्धान्त" हो । कसुरको गम्भीरताका सम्बन्धमा व्यक्त हुने खाँटी दण्डका रूपमा व्यक्त हुने दण्डात्मक सजायलाई करेली लगाउने प्रख्यात साधनको रूपमा यो सिद्धान्त रहेको छ । कलिलो उमेरका कसुरदारप्रतिको प्रतिक्रिया कसुरको गम्भीरताको मात्रामा होइन व्यक्तिगत परिस्थितिको मूल्याङ्कनमा पनि आधारित हुनुपर्दछ । कसुरदारका व्यक्तिगत परिस्थितिले (उदाहरणका लागि, सामाजिक हैसियत, पारिवारिक परिस्थिति, कसुरबाट गरिएको हानि वा व्यक्तिगत परिस्थितिलाई प्रभाव पार्ने अन्य कारकहरू) प्रतिक्रियाहरूको अनुपातलाई (उदाहरणका लागि, कसुरबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई हर्जाना दिने प्रयास वा तिनको वा उनको हितकारी तथा उपयोगी जीवनमा परिणत हुने चाहनालाई ध्यानमा राख्दै) प्रभाव पार्नुपर्दछ ।

सोही कुराले कलिलो उमेरका कसुरदारको कल्याणलाई सुनिश्चित गर्न लक्षित प्रतिक्रियाहरू आवश्यकताभन्दा बाहिर जान सक्दछन् र त्यसैले केही अल्पवयस्क न्यायप्रणालीहरूमा देखिएजस्तै कलिलो उमेरका व्यक्तिका आधारभूत अधिकारहरू उल्लंघन हुन पुग्छन् । यहाँ पनि पीडित व्यक्तिसेमेट कसुरदार र कसुर दुवैका परिस्थितिहरूप्रति प्रतिक्रियाको अनुपातलाई संरक्षण गरिनुपर्दछ ।

नियम ५ ले सारतः अल्पवयस्क बिजाइँ तथा कसुरका कुनै पनि मामिलामा स्वच्छ प्रतिक्रियाभन्दा घटीबढीको आह्वान गर्दै गर्दैन । नियममा मिलाइएको विषयले अल्पवयस्कमाथिको औपचारिक सामाजिक नियन्त्रणको जालोको कुनै पनि अनावश्यक विस्तारका सट्टामा नयाँ र प्रर्वतनात्मक किसिमका प्रतिक्रिया र सतर्कता, दुवैको विकासलाई प्रेरित गर्न मद्दत दिन सक्छ ।

६. तजबिजको क्षेत्र

६.१ अल्पवयस्कका बदल्लिँदा विशेष खाँचा साथसाथै उपलब्ध विविध उपायलाई दृष्टिगत गरी अनुसन्धान, अभियोजन, निरूपण तथा निर्णयहरूको कार्यान्वयनलगायत अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका कारबाईका सबै चरणमा विभिन्न तहमा तजबिजको क्षेत्रलाई उचित स्थान दिइनेछ ।

६.२ तथापि, यस्तो कुनै पनि तजबिजी प्रयोगमा सबै तह र चरणमा यथेष्ट उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिनेछन् ।

६.३ तजबिजको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू न्यायिक रूपले साथै आफ्ना कामकर्तव्य र कार्यादेशअनुसार यसको प्रयोग गर्न विशेष योग्यताप्राप्त र तालिमप्राप्त हुनेछन् ।

टिप्पणी

प्रभावकारी, स्वच्छ र मानवीय अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका धेरै महत्त्वपूर्ण विशेषताहरू नियम ६.१, ६.२ र ६.३ ले समावेश गरेकाछन्; प्रत्येक व्यक्तिगत मुद्दामा एकदमै उपयुक्त ठानिएका कार्यहरू निश्चय गर्नेले गर्न सकोस् भनेर कारबाईका सबै महत्त्वपूर्ण चरण वा तहमा स्वविवेक शक्तिको प्रयोग गर्न अनुमति दिने; र कुनै पनि स्वविवेक शक्तिको दुरुपयोगलाई करेली लगाउने र कलिलो उमेरका कसुरदारका अधिकारको संरक्षण गर्ने क्रममा नियन्त्रण र सन्तुलन प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । उत्तरदायित्व र व्यावसायिकता फराकिलो तजबिजउपर अडुश लाउने उत्तम साधन हुन् । यसरी यहाँ अल्पवयस्क कसुरदारका मामिलामा व्यावसायिक योग्यता र विशेषज्ञता तालिमलाई तजबिजको न्यायिक प्रयोग सुनिश्चित तुल्याउने महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा जोड दिइएको छ (नियम १.६ र २.२ पनि हेर्नुहोस्) । यस सन्दर्भमा निर्णय र उत्तरदायित्वउपर निगरानीलाई स्थान दिनका लागि तजबिजको प्रयोगसम्बन्धी निर्दिष्ट मार्गदर्शन र पुनरवलोकन, पुनरावेदन र यस्तै कुराको प्रणालीको व्यवस्थालाई जोड दिइएको छ । तिनलाई सजिलैसँग अन्तर्राष्ट्रिय न्यूनतम मापदण्डका नियमहरूमा गाभ्न नसकिने र न्यायप्रणालीका सबै पृथकताहरूलाई समेट्न नसकिने हुनाले यस्ता संयन्त्रहरूलाई यहाँ निर्दिष्ट गरिएको छैन ।

७. अल्पवयस्कको अधिकार

७.१ निर्दोषताको अनुमान, आरोपबारे सूचित हुने अधिकार, मौन बस्ने अधिकार, कानुनी परामर्शको अधिकार, आमाबाबु वा संरक्षकको उपस्थितिको अधिकार, साक्षीको परीक्षण तथा जिरह गर्ने अधिकार र माथिल्लो अधिकारीसमक्ष पुनरावेदन गर्ने अधिकारजस्ता आधारभूत कार्यविधिगत संरक्षण कारबाईप्रक्रियाका सबै चरणमा प्रत्याभूत गरिनेछन् ।

टिप्पणी

स्वच्छ र न्यायोचित जाँचका लागि आवश्यक तत्व प्रस्तुत गर्ने र विद्यमान मानवअधिकार अध्यालेख (नियम १४ पनि हेर्नुहोस्) मा अन्तर्राष्ट्रिय रूपले मान्यता पाएका केही महत्त्वपूर्ण बुँदाहरूलाई नियम ७.१ ले जोड दिन्छ । उदाहरणको लागि, निर्दोषताको अनुमानको अधिकार मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ११ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४ प्रकरण २ मा पनि पाइन्छ ।

नियम ७.१ ले सामान्य तरिकाबाट अति आधारभूत कार्यविधिगत संरक्षणलाई पक्का गर्छ भने न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको नियम १४ ले क्रमशः अल्पवयस्कको मुद्दाको कारबाई प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण सवालहरूलाई निर्दिष्ट गर्दछ ।

८. गोप्यताको संरक्षण

- ८.१ नचाहिँदो प्रचारप्रसार वा कलङ्कित पार्ने कुराबाट निजलाई पर्न जाने हानिलाई वर्जित गर्नका लागि अल्पवयस्कको व्यक्तिगत गोपनीयताको अधिकारलाई सबै चरणमा सम्मान गरिनेछ ।
- ८.२ सिद्धान्ततः अल्पवयस्क कसुरदारलाई चिनाउन सक्ने कुनै पनि जानकारीलाई प्रकाशमा ल्याइनेछैन ।

टिप्पणी

व्यक्तिगत गोपनीयता कायम राख्ने अल्पवयस्कको अधिकारको संरक्षणको महत्त्वलाई नियम ८ ले जोड दिन्छ । खास गरी कम उमेरका व्यक्तिहरूलाई बदनामीको दाग लाग्ने कुराप्रति सशङ्क हुन्छन् । बदनामीको दागसम्बन्धी गरिएका अपराधशास्त्रीय अनुसन्धानले “उपद्रवाहा” र “अपराधी” का रूपमा अल्पवयस्कको स्थायी परिचयको नतिजास्वरूप हानिकारक प्रभावको प्रमाण फेला पारेका छन् । नियम ८ ले मुद्दाको विषयमा (उदाहरणका लागि, अभियुक्त वा दोषसाबित भएका कलिलो उमेरका कसुरदारहरूको नाम) आसञ्चारमाध्यममा भएको प्रकाशनबाट उत्पन्न हुन सक्ने खराब प्रभावबाट अल्पवयस्कको संरक्षण गर्नुपर्ने कुराको महत्त्वमा जोड दिन्छ । कम्तीमा सिद्धान्तमै मात्र भए पनि व्यक्तिको हितको संरक्षण गरिनुपर्छ र कायम राखिनुपर्छ । (नियम ८ का आमविषय नियम २१ मा थप निर्दिष्ट गरिएका छन् ।)

९. बचाउ दफा

- ९.१ यस नियमावलीको कुनै कुरालाई संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरिएको बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावली र युवाको हेरचाह र संरक्षण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट मान्यता प्रदान गरिएका अन्य मानवअधिकार अध्यालेख र मापदण्डको प्रचलनलाई अलग्याउने गरी व्याख्या गरिनेछैन ।

टिप्पणी

नियम ९ ले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, र बालअधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र तथा बालअधिकार महासन्धिको मसौदाजस्ता विद्यमान वा विकास भइरहेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार अध्यालेख र मापदण्डहरूमा रहेका सिद्धान्तका अनुरूप यस नियमावलीको व्याख्या र कार्यान्वयनमा सुभ्रबुभहीनताको परित्याग गर्ने कुरा बुझाउँछ । यस नियमावलीको प्रचलन बृहत्तर प्रचलनका प्रावधान रहेका हुन सक्ने यस्ता कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय अध्यालेखसँग आग्रहरहित हुन्छ भन्ने बुझिनुपर्छ । (नियम २७ पनि हेर्नुहोस्) ।

भाग-२

अनुसन्धान र अभियोजन

१०. प्रारम्भिक सम्पर्क

- १०.१ अल्पवयस्कको परिग्रह (पक्राउ) मा निजका आमाबाबु वा संरक्षकलाई सो परिग्रहबारे तत्काल जनाउ दिइनेछ र यस्तो जनाउ तत्काल दिन सम्भव नभएका ठाउँमा त्यसपछि आमाबाबु वा संरक्षकलाई सकेसम्म छोटो समयमा यस्तो जनाउ दिइनेछ ।
- १०.२ न्यायाधीश वा अन्य सक्षम अधिकारीले छुटकाराको सवालमा अविलम्ब विचार गर्नेछन् ।
- १०.३ कानुन कार्यान्वयन निकाय र अल्पवयस्क कसुरदारबीचको सम्पर्क मुद्दाका परिस्थितिहरूप्रति मुनासिब ध्यान राख्दै अल्पवयस्कको कानुनी हैसियतको सम्मान, अल्पवयस्कको भलाइको अभिवृद्धि र निजविरुद्धको हानिलाई वर्जित गर्ने गरी व्यवस्थित गरिनेछ ।

टिप्पणी

नियम १०.१ बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको नियम ९२ मा रहेको सिद्धान्त हो । छुटकाराको प्रश्नलाई (नियम १०.२) न्यायाधीश वा अन्य सक्षम अधिकारीले विनाढिलाई विचार गर्नुपर्छ । पछिल्लो शब्दावली “सक्षम अधिकारी”ले पक्राउ परेको व्यक्तिलाई रिहाई गर्ने अधिकार भएको सामुदायिक समिति वा प्रहरी अधिकारीसमेतका कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई व्यापक अर्थमा इङ्कित गर्छ । (नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ९ अनुच्छेद ३ पनि हेर्नुहोस्) ।

अल्पवयस्क कसुरसम्बन्धी मुद्दामा प्रहरी र कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीको तर्फबाट हुने कारबाई प्रक्रिया र व्यवहारका केही आधारभूत पक्षलाई नियम १०.३ ले छोएको छ । “हानिलाई वर्जित गर्ने” भन्ने शब्दावली आफैँ स्वीकार्यतः लचिलो छ र सम्भावित अन्तरक्रियाका धेरै स्वरूपलाई यसले समेट्छ (उदाहरणका लागि, रूखा शब्दको प्रयोग, शारीरिक हिंसा वा वातावरणमा खुलासा गर्ने कार्य) । अल्पवयस्क न्यायप्रक्रियामा तिनको सहभागिता नै अल्पवयस्कका लागि हानिकारका हुन सक्छ; त्यसैले, “हानिलाई वर्जित गर्ने” शब्दावलीलाई पहिलै पटकमा सकेसम्म हानि कम गर्ने साथसाथै अतिरिक्त र अनुचित हानि नगर्ने व्यापक अर्थमा व्याख्या गरिनुपर्छ । अल्पवयस्कको राज्य र समाजप्रतिको अभिवृत्तिलाई सघन तरिकाले प्रभाव पार्न सक्ने भएकाले यो कुरा कानुन कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूसँगको प्रारम्भिक सम्पर्कमा विशेष महत्वपूर्ण हुन्छ । अझ, अन्य थप हस्तक्षेपको सफलता यस्तो प्रारम्भिक सम्पर्कमै निर्भर हुन्छ । यस्ता अवस्थाहरूमा समानुभूतिभाव र दयाशील दृढनिश्चयता महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

११. दिशान्तरण

- ११.१ उपयुक्त भएसम्म, नियम १४.१ मा उल्लिखित सक्षम अधिकारीद्वारा औपचारिक पुर्पक्ष गर्ने प्रक्रियातर्फ नलागी अल्पवयस्क कसुरदारलाई समाल्ने कुरामा विचार गरिनेछ ।
- ११.२ अल्पवयस्क मुद्दा हेर्ने प्रहरी, अभियोजन वा अन्य एजेन्सीलाई आफ्नो कानुनी प्रणाली सो प्रयोजनका लागि कायम गरिएका सर्त र आधारबमोजिम र यस नियमावलीमा रहेका सिद्धान्तबमोजिम समेत औपचारिक सुनुवाइको उपचारविनै, तिनका तजबिजमा, यस्ता मुद्दा निपटारा गर्न सशक्त तुल्याइनेछ ।
- ११.३ उपयुक्त सामुदायिक वा अन्य सेवामा पठाउने कुरा समावेश रहेको कुनै पनि दिशान्तरणका लागि अल्पवयस्क, वा निजका आमाबाबु वा संरक्षकको सम्मति चाहिनेछ, तर निवेदन परेमा यसरी मुद्दा पठाउने गरी भएको निर्णय सक्षम अधिकारीबाट पुनरावलोकन गरिने विषय हुनेछ ।
- ११.४ अल्पवयस्कका मुद्दाको तजबिजी समाधानलाई सहजता प्रदान गर्नका लागि अस्थायी सुपरिवेक्षण तथा मार्गनिर्देशन, प्रतिपूर्ति, र पीडितलाई क्षतिपूर्तिजस्ता सामुदायिक कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

फौजदारी न्याय कारबाई प्रक्रियाबाट अलग्याउने र बारम्बार सामुदायिक सहयोग सेवामा पुनर्निर्दिष्ट गर्ने - दिशान्तरण - थुप्रै कानुनी प्रणालीहरूमा औपचारिक तथा अनौपचारिक आधारमा साभ्ना रूपमा अभ्यास गरिएको छ । यस अभ्यासले अल्पवयस्क न्यायप्रशासनमा पछिल्ला कारबाईप्रक्रियाका नकारात्मक असर (उदाहरणका लागि, दोषसाबित र सजायको दाग) लाई रोक्नका लागि टेवा दिन्छ । धेरै मुद्दामा अहस्तक्षेप नै उत्तम प्रतिक्रिया वा प्रत्युक्ति हुन सक्छ । यसरी दिशान्तरण, सुरुमै र वैकल्पिक सेवा (सामाजिक) नसाधिकनै उत्तम प्रतिक्रिया हुन सक्छ । कम गम्भीर प्रकृतिको कसुर भएको र परिवार, विद्यालय वा अन्य अनौपचारिक सामाजिक नियन्त्रण भएका संस्थाहरूले उचित र रचनात्मक तरिकाले पहिले नै प्रतिक्रिया जनाइसकेका वा जनाउन सक्ने ठाउँमा यस्तो कुरा विशेष गरी हुन सक्छ ।

नियम ११.३ मा प्रस्तुत भएअनुरूप अन्य उपाय निर्णय गर्दाको कुनै पनि विन्दुमा प्रहरी, मुद्दा चलाउने अधिकारी वा न्यायालय, न्यायाधिकरण, समिति वा परिषद् जस्ता अन्य संस्थाहरूद्वारा दिशान्तरणको प्रयोग हुन सक्छ । सम्बन्धित व्यवस्थाका नियम र नीतिअनुरूप तथा यस नियमावलीसँग मिल्ने गरी एक, धेरै वा सबै अधिकारीले यसको अभ्यास गर्न सक्छन् । यसरी दिशान्तरणलाई महत्वपूर्ण औजारको रूपमा लिँदै, यसलाई खालि साना मुद्दाहरूमा मात्र सीमित राख्न आवश्यक छैन ।

नियम ११.३ ले सुझाइएको दिशान्तरण-उपायका लागि कलिलो उमेरका कसुरदार (वा आमाबाबु वा संरक्षक) को सम्मति लिनुपर्ने महत्वपूर्ण खाँचोलाई जोड दिन्छ । (यस्तो सम्मति नलिई सामुदायिक सेवातर्फको दिशान्तरणको उपाय जबरजस्त श्रमको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिको विपरीत हुन्छ ।) यस सम्मतिलाई हाँकै दिन नपाइने अवस्थामा भने राखिनुहुन्न किनभने कहिलेकाँही अल्पवयस्कको पक्षबाट खालि नैराश्यकै कारणले यस्तो सम्मति नदिइएको हुन्छ । दिशान्तरणप्रक्रियाका सम्पूर्ण तहमा बलप्रयोग र त्रासको सम्भावनालाई कम गर्न होस गर्नुपर्ने कुरालाई यस नियमले जोड दिन्छ । दिशान्तरण कार्यक्रमलाई सम्मति दिन आफूमा दबाव परेको भावना (उदाहरणका लागि, न्यायालयमा हुने उपस्थितिबाट जोगाउन) अल्पवयस्कमा आउन दिनुहुँदैन वा दबाव दिनुहुँदैन । यसरी अल्पवयस्क कसुरदारका बारेमा “निवेदन दिएपछि कुनै सक्षम अधिकारी” ले गरेको निर्णयको औचित्यको वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्न व्यवस्था गरिनुपर्दछ भन्ने कुराको वकालत गरिन्छ । (“सक्षम अधिकारी” नियम १४ मा उल्लेखित व्यक्तिभन्दा भिन्दै हुन सक्छ)

समुदायमा आधारित दिशान्तरणको स्वरूपमा अल्पवयस्क न्यायप्रक्रियाको व्यावहारिक विकल्पको व्यवस्थालाई नियम ११.४ ले सिफारिस गरेको छ । पीडितलाई प्रतिपूर्ति/प्रतिभरण दिएर मामिला टुड्याउने र भविष्यमा कानुनको पालना नहुने कुरालाई अस्थायी सुपरिवेक्षण र मार्गदर्शनबाट जोगाउने कार्यक्रम विशेषतः सिफारिस गरिएका छन् । हरेक मामिला विशेषको अवस्थाले बढी गम्भीर कसुरहरू भएका अवस्था (उदाहरणका लागि पहिले कसुर, पूरै दबावमा परी गरिएको कार्य आदि) मा पनि दिशान्तरणलाई अपनाउन उचित बनाउँछन् ।

१२. प्रहरीभिन्न विशेषज्ञता

१२.१ आफ्ना कार्य उत्तम तरिकाले पूरा गर्नका लागि अल्पवयस्कलाई बारम्बार वा अल्पवयस्कलाई मात्र हेर्ने वा अल्पवयस्क कसुरको रोकथाम गर्ने कार्यमा प्राथमिक रूपमा संलग्न प्रहरीअधिकारीहरूलाई विशेष तरिकाले निर्देशित गरिने र तालिम दिइनेछ । सो प्रयोजनका लागि ठूला सहरमा विशेष प्रहरी एकाई स्थापना गरिनुपर्छ ।

टिप्पणी

नियम १२ ले अल्पवयस्क न्यायको कार्यान्वयनमा संलग्न सबै कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीका लागि विशेषीकृत तालिमको आवश्यकताप्रति ध्यान आकृष्ट गर्दछ । अल्पवयस्क न्याय व्यवस्थासँग सम्पर्क हुने पहिलो विन्दु प्रहरीहरू हुन् भने तिनले सुसूचित रूपमा र उचित तरिकाले कार्य गर्नुपर्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ ।

सहरीकरण र कसुरबीचको सम्बन्ध स्पष्टतः जटिल हुँदा खास गरी तीब्र र योजनारहित रूपमा ठूला सहरहरूको वृद्धिसँगै अल्पवयस्क अपराधको वृद्धि पनि गाँसिएको छ । त्यसैले यस अध्यालेख (जस्ता नियम १.६) मा रहेका खास सिद्धान्तहरूको कार्यान्वयनको हितमा मात्र नभई अभ्र सामान्यतः अल्पवयस्क कसुरको रोकथाम र नियन्त्रण तथा अल्पवयस्क कसुरदारहरूप्रतिको व्यवहारमा सुधार गर्नका लागि पनि विशेषीकृत प्रहरी एकाई अत्यावश्यक हुन्छन् ।

१३. थाती पुर्पक्षको थुना

- १३.१ पुर्पक्ष थाती रहेको थुनालाई अन्तिम उपायका रूपमा र एकदमै छोटो अवधिका लागि मात्र प्रयोग गरिनेछ ।
- १३.२ सम्भव भएका बेला, थाती पुर्पक्षको थुनछेकलाई निकट सुपरिवेक्षण, सघन उपचारात्मक स्याहार, परिवार वा शैक्षिक स्थान वा घरमा राख्नेजस्ता वैकल्पिक उपायद्वारा प्रतिस्थापित गरिनेछ ।
- १३.३ पुर्पक्ष थाती रहेको थुनाअन्तर्गत रहेका अल्पवयस्क संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरिएको बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीले दिएका सबै अधिकार र प्रत्याभूतिको हकदार हुनेछन् ।
- १३.४ पुर्पक्ष थाती रहेको थुनाअन्तर्गत रहेका अल्पवयस्कलाई वयस्कबाट अलग राखिनेछ र छुट्टै संस्था वा वयस्कलाई पनि राखिएको संस्थाको छुट्टै खण्डमा थुनिनेछ ।
- १३.५ हिरासतमा रहँदा, अल्पवयस्कले हेरचाह, संरक्षण तथा तिनका उमेर, लिङ्ग र व्यक्तित्वका हिसाबले चाहिने सामाजिक, शैक्षिक, व्यावसायिक, मनोवैज्ञानिक, चिकित्सात्मक तथा शारीरिकजस्ता सबै आवश्यक व्यक्तिगत मद्दत प्राप्त गर्नेछन् ।

टिप्पणी

पुर्पक्ष बाँकी भई थुनामा राखिएको अल्पवयस्कको “आपराधिक मिश्रण” को खतरालाई कम आँकिनुहुँदैन । अतः वैकल्पिक उपायहरूको आवश्यकतालाई जोड दिइनुपर्छ । यसो गरेर नियम १३.१ ले अल्पवयस्कको हितमा यस्तो थुनालाई प्रतिस्थापन गर्न नयाँ तथा प्रवर्तनात्मक उपायहरूको तर्जुमालाई प्रोत्साहित गर्छ । जाँचबुझअधिको थुनाअन्तर्गतका अल्पवयस्कलाई बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध विशेषतः धारा ९ र धारा १० प्रकरण २ (ख) तथा ३ का सम्पूर्ण अधिकार र प्रत्याभूति प्राप्त हुन्छन् ।

नियम १३.४ ले राज्यहरूलाई कम्तीमा यस नियममा प्रभावकारी भनेर उल्लेख भएका उपाय वयस्क कसुरदारहरूको नकारात्मक प्रभावविरुद्ध अवलम्बन गर्नलाई कुनै रोक लगाउँदैन ।

सम्बोधन गर्नुपर्ने कलिलो उमेरका थुनुवा (उदाहरणका लागि, महिला वा पुरुष, दुर्व्यसनी, जँड्याहा, मनोरोगी अल्पवयस्क, पक्राउ आदिको प्रतिघातबाट पीडित कलिलो उमेरका व्यक्तिका निमित्त) का खास आवश्यकताप्रति बृहद् मात्रामा ध्यानाकृष्ट गराउन आवश्यक हुन सक्ने सहयोग विभिन्न प्रकारले आवश्यक हुन सक्छन् ।

कलिलो उमेरका थुनुवाको शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक चारित्रिक विभिन्नताले वर्गीकरणका उपाय आवश्यक बनाउन सक्छ, जसले गर्दा केहीलाई, पीडितीकरणको वर्जन र अभ्र उपयुक्त मद्दत दिँदै, बाँकी पुर्पक्षका लागि अलग्गै राख्नुपर्ने हुन्छ ।

कसुरको रोकथाम र कसुरदारप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारसम्बन्धी छैटौँ राष्ट्रसंघीय कङ्ग्रेसले अल्पवयस्क न्यायको मापदण्डसम्बन्धी सङ्कल्पलेख ४ मा नियमावलीले अन्य कुराका अतिरिक्त अन्तिम उपायको रूपमा मात्र थाती पुर्पक्षका थुनाको प्रयोग गर्नुपर्छ भनेर तोकेको छ, वयस्क थुनुवाको नकारात्मक प्रभावको असर पर्ने गरी थुनागत सुविधामा कम उमेरका थुनुवालाई राखिनुहुँदैन र खास गरी तिनको विकास-चरणका खाँचालाई सर्वदा ध्यानमा राख्नुपर्छ ।

भाग-३

न्यायनिरूपण र निप्टारा

१४. न्याय दिने सक्षम अधिकारी

- १४.१ दिशान्तरण (नियम ११ अन्तर्गत) नगरिएमा अल्पवयस्क कसुरदारको मामिला सक्षम अधिकारीले (अदालत, न्यायाधिकरण, समिति, परिषद् आदि) स्वच्छ र न्यायोचित र पुर्पक्षका सिद्धान्तअनुसार हेर्नेछन् ।
- १४.२ कारबाईप्रक्रिया अल्पवयस्कको सर्वोत्तम हितअनुकूल रहनेछ र अल्पवयस्कलाई त्यसमा स्वतन्त्रतापूर्वक सहभागी हुने र आफ्ना कुरा व्यक्त गर्न पाउने गरी सुभ्रुभ्रूपूर्ण वातावरणमा सञ्चालन हुनेछ ।

टिप्पणी

न्यायनिरूपण अधिकारी भनेर विश्वव्यापी रूपले वर्णन हुने सक्षम निकाय वा व्यक्तिको परिभाषा तर्जुमा गर्न कठिन छ । “सक्षम अधिकारी” को अर्थमा पेसागत तथा सामान्य न्यायायुक्तका साथै प्रशासनिक समिति (उदाहरणका लागि स्कटेली र स्क्याण्डिनाभियाली व्यवस्था) अथवा न्याय दिने प्रकृतिका अन्य बढी अनौपचारिक समुदाय तथा विवादनिरूपण संस्थापनासमेत न्यायालय वा न्यायाधिकरणको (एकजना न्यायाधीश वा धेरै सदस्यहरूले बनेको) आसन ग्रहण गर्ने व्यक्तिहरू समावेश हुन्छन् ।

अल्पवयस्क कसुरदारलाई हेर्ने कारबाईप्रक्रियाले उचित कानुनी प्रक्रिया भनेर चिनिने कारबाईप्रक्रियाअन्तर्गत कुनै पनि फौजदारी प्रतिवादीका लागि औसत सर्वव्यापी रूपले लागू हुने न्यूनतम मापदण्डकै अनुसरण गर्ने गर्दछ । उचित प्रक्रियाअनुसार “स्वच्छ र न्यायोचित पुर्पक्ष” ले निर्दोषताको पूर्वमान, साक्षीको उपस्थिति र परीक्षण, सामान्य कानुनी प्रतिरक्षा, मौन बस्ने अधिकार, पुर्पक्षमा अन्तिम कुरा भन्ने अधिकार, पुनरावेदन गर्ने अधिकार आदि (नियम ७.१ पनि हेर्नुहोस्) जस्ता आधारभूत संरक्षणलाई समावेश गर्दछ ।

१५. कानुनव्यवसायी, आमाबाबु तथा संरक्षक

- १५.१ कारबाईप्रक्रियाभर अल्पवयस्कलाई कानुनी सल्लाहकारबाट प्रतिनिधित्व गराउने वा मुलुकमा सहायताको व्यवस्था भएमा निःशुल्क कानुनी सहयोगका लागि निवेदन दिने अधिकार हुनेछ ।
- १५.२ आमाबाबु वा संरक्षकको कारबाईप्रक्रियामा सहभागी हुने अधिकार हुनेछ र अल्पवयस्कको हितका लागि सक्षम अधिकारीले तिनलाई उपस्थित गराउन चाहन सक्नेछन् । तर, अल्पवयस्कको हितमा यस्तो अनुपस्थिति आवश्यक देखिने कारण भएमा सक्षम अधिकारीले तिनको सहभागितालाई इन्कार गर्न भने सक्नेछन् ।

टिप्पणी

बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको नियम ९३ मा पाइएसरहको शब्दावली नियम १५.१ ले प्रयोग गरेको छ । अल्पवयस्कको कानुनी सहयोगलाई आश्वस्त पार्न कानुनव्यवसायी र निःशुल्क कानुनी सहयोग आवश्यक हुन्छन् भने नियम १५.२ मा देखाइए अनुरूप आमाबाबु वा संरक्षकले सहभागी हुने अधिकारलाई अल्पवयस्कको कारबाईप्रक्रियाको अवधिभर विस्तार हुने कार्यलाई सामान्य मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक सहयोगका रूपमा हेरिनुपर्छ ।

मुद्दाको पर्याप्त निप्टाराका लागि सक्षम अधिकारीले गर्ने खोजीलाई खास गरी अल्पवयस्कका कानुनी प्रतिनिधिहरूको सहयोगबाट (अथवा त्यस कुराका लागि अल्पवयस्कले विश्वास गर्न सक्ने र साँच्चै विश्वास गर्ने अन्य व्यक्तिगत सहयोग) फाइदा पुग्न सक्छ । पुर्पक्षप्रक्रियामा आमाबाबु वा संरक्षकको उपस्थितिले नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेमा, तिनले अल्पवयस्कप्रति वैरभाव देखाएमा यस्तो चासोलाई धक्का पुग्छ, त्यस कारण तिनको सम्भावित अनुपस्थितिलाई व्यवस्थित गरिनुपर्छ ।

१६. सामाजिक जाँचबुझ प्रतिवेदन

- १६.१ सक्षम अधिकारीबाट गरिने न्यायिक निरूपणलाई सहज तुल्याउनका लागि, मामुली मामिलाबोहक, सबै मुद्दामा सक्षम अधिकारीले सजायनिर्धारणअगावै अन्तिम निप्टारापूर्व अल्पवयस्क रहेको पृष्ठभूमि तथा सो कसुर भएको परिस्थितिको उचित रूपमा अनुसन्धान गरिनेछ ।

टिप्पणी

सामाजिक सोधपुछ प्रतिवेदनहरू (सामाजिक प्रतिवेदन वा सजायपूर्वका प्रतिवेदन) अल्पवयस्क संलग्न भएको अधिकांश कानुनी कारबाईका लागि अपरिहार्य सहयोग हुन् । सामाजिक तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि, विद्यालय जीवन, शैक्षिक अनुभवजस्ता अल्पवयस्कबारेका सान्दर्भिक तथ्यबारे सक्षम अधिकारीलाई सूचना दिइनुपर्छ । यस उद्देश्यका लागि कुनै न्यायप्रणालीले खास सामाजिक सेवा वा न्यायालय वा समितिसँग सम्बद्ध कर्मचारीको प्रयोग गर्छ । दण्डपरीक्षण अधिकारी वा सुपरिवेक्षकसमेत अन्य कर्मचारीले त्यही कार्य गर्न सक्छन् । अतः योग्य प्रकृतिका सामाजिक जाँचबुझ प्रतिवेदन दिने पर्याप्त सामाजिक सेवा प्राप्त हुनुपर्ने कुरा यस नियमका लागि आवश्यक छ ।

१७. न्यायनिरूपण र निपटाराका निर्देशक सिद्धान्त

१७.१ सक्षम अधिकारीको निपटारानिर्णय निम्न सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनेछ :

- (क) लिइएका प्रतिक्रिया सधैं परिस्थिति र कसुरको गम्भीरताको मात्रामा मात्र समानुपातिक नभई अल्पवयस्कका परिस्थिति र आवश्यकताका साथै समाजको आवश्यकताको मात्रामा पनि समानुपातिक हुनेछ ।
- (ख) अल्पवयस्कको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामाथिको रोकटोक होसियारीपूर्वक विचार गरेपछि मात्र अवलम्बन गरिनेछ र सकेसम्म न्यूनतममा सीमित हुनेछ ।
- (ग) अन्य व्यक्तिविरुद्धको हिंसामा संलग्न हुने गम्भीर कार्यको वा अन्य गम्भीर कसुर गर्न निरन्तर दृढता देखाएको कुरा निरूपित गर्नुपर्ने भएमा र अन्य उचित प्रत्युक्ति नभएका अवस्थामा मात्र अल्पवयस्कलाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाइनेछ ।
- (घ) अल्पवयस्कको भलाई निजको मुद्दाको विचार गर्ने कुरामा मार्गदर्शक तत्व हुनेछ ।

१७.२ अल्पवयस्कले गरेको कुनै पनि कसुरका लागि मृत्युदण्ड दिइनेछैन ।

१७.३ अल्पवयस्कलाई शारीरिक सजाय दिइनेछैन ।

१७.४ सक्षम अधिकारीलाई कुनै पनि बेला कारबाई प्रक्रिया टुटाउने अधिकार हुनेछ ।

टिप्पणी

कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको न्याय दिने कार्यका लागि मार्गदर्शनको तर्जुमा गर्ने कार्यमा मुख्य कठिनाई दार्शनिक प्रकृतिबाट समाधान नहुने विद्यमान रहने विवादबाट उत्पन्न हुन्छ, जुन निम्नानुसारका छन् :-

- (क) पुनःस्थापनविरुद्ध खाँटी दण्ड
- (ख) सहयोगविरुद्ध दमन र सजाय
- (ग) व्यक्तिगत मुद्दाको एकल गुणदोष विरुद्ध आमसमाजको संरक्षणअनुसारको प्रतिक्रिया
- (घ) आमनिरोधविरुद्ध व्यक्तिगत अक्षमकरण

यी दृष्टिकोणबीचको अन्तरविरोध वयस्कका मुद्दामा भन्दा अल्पवयस्कको मुद्दामा बढी स्पष्ट हुनुपर्छ । अल्पवयस्कको मुद्दाबाट देखिने विभिन्न कारण र प्रत्युक्ति वा प्रतिक्रियाले गर्दा यस्ता विकल्पहरू जटिलतापूर्वक अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् ।

अल्पवयस्क न्यायको कार्यान्वयनका लागि कुन दृष्टिकोण अपनाउने भनी किटान गर्नु न्यूनतम मापदण्डगत नियमावलीको कार्य होइन बरु अन्तर्राष्ट्रिय रूपले स्वीकृत सिद्धान्तअनुरूप सारै निकट हुने दृष्टिकोणलाई तोक्नु हो । अतः नियम १७.१ खास गरी उपप्रकरण क र ग मा स्थापित अत्यावश्यक तत्त्वहरूलाई साभ्मा आरम्भ विन्दु सुनिश्चित गर्ने मुख्यतः व्यावहारिक मार्गदर्शनका रूपमा बुझिनुपर्छ; सम्बन्धित अधिकारीले (नियम ५ पनि हेर्नुहोस्) ध्यान दिएमा अल्पवयस्क कसुरदारहरूका आधारभूत अधिकारहरूको संरक्षण गर्न विशेषतः व्यक्तिगत विकास र शिक्षाका आधारभूत अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने कार्यमा उल्लेखनीय रूपले योगदान पुऱ्याउन सक्छन् ।

कडाईका साथ दण्डात्मक दृष्टिकोण राख्नु उपयुक्त छैन भन्ने कुरा नियम १७.१ (ख) ले अर्थार्जैछ । वयस्कहरूको मुद्दामा र सम्भवतः अल्पवयस्कले गरेको केही गम्भीर कसुरको मुद्दामा खाँटी दण्ड र प्रतिशोधात्मक बन्देजको केही तुक हुन्छ भनेर विचार गर्न सकिन्छ भने अल्पवयस्कका मुद्दामा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको भलाइ र भविष्य सुरक्षित पार्ने विचारले नै प्राथमिकता पाउनुपर्छ ।

छैटौँ राष्ट्रसंघीय कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ८ सँग मिल्ने गरी कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको खास खाँचालाई सम्बोधन गर्ने कुरा ध्यानमा राखी सकेसम्म अधिकतम सीमासम्म संस्थापनीकरणका विकल्पहरूको प्रयोग गर्ने कुरालाई नियम १७.१ (ख) ले प्रोत्साहित गर्छ । यसरी सार्वजनिक सुरक्षालाई ध्यानमा राखी विद्यमान वैकल्पिक दण्डभारका दायराको पूर्ण प्रयोग गर्नुपर्छ र नयाँ वैकल्पिक दण्डभारको विकास गर्नुपर्छ । निलम्बित सजाय, सर्तयुक्त सजाय, समितिका आदेश र अन्य निपटारामार्फत सक्दो उच्चतम सीमासम्म दण्डपरीक्षण छुटकारा (प्रोबेसन) दिइनुपर्छ ।

सार्वजनिक सुरक्षालाई जोगाउने अन्य कुनै उपयुक्त प्रतिक्रिया नभएसम्म अल्पवयस्कको मुद्दामा कैदलाई छल्न लक्षित छैटौँ कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ४ मा भएको एक मार्गदर्शक सिद्धान्तसँग नियम १७.१ (ग) मेल खान्छ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ प्रकरण ५ अनुरूप धारा १७.२ मा मृत्युदण्डलाई निषेध गर्ने व्यवस्था छ ।

शारीरिक सजायविरुद्धको व्यवस्था नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ७ र यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि तथा बालअधिकार महासन्धिअनुरूप छ ।

कारबाईप्रक्रियालाई कुनै पनि बेला रोक्न सक्ने अधिकार (नियम १७.४) अल्पवयस्क कसुरदारलाई समाल्नामा अन्तर्निहित विशिष्टता हो, हो जुन वयस्कका लागि अस्वीकार्य हुन्छ । सक्षम अधिकारीलाई कुनै पनि बेला मुद्दा सर्वोत्तम निपटारा नै हस्तक्षेपको पूर्ण समाप्ति हो भन्ने परिस्थिति ज्ञात सक्छ ।

१८. निपटाराका विभिन्न उपाय

१८.१ सकेसम्म उच्चतम हदमा संस्थापनाकरणलाई त्याग्ने लचकताका लागि, सक्षम अधिकारीलाई निपटाराका विभिन्न उपायहरू उपलब्ध गराइनेछ । केहीलाई मिश्रित गर्न सकिने यस्ता उपायहरूमा निम्न कुरा समेटिनेछन् :-

- (क) हेरचाह, मार्गदर्शन र निरीक्षण आदेश,
- (ख) दण्डपरीक्षण,
- (ग) सामुदायिक सेवाआदेश
- (घ) वित्तीय दण्ड, क्षतिपूर्ति र हर्जाना
- (ङ) अन्तरमाध्यमिक तथा अन्य उपचार आदेश
- (च) समूहगत विमर्श र त्यस्तै क्रियाकलापमा सहभागी हुने आदेश
- (छ) लालनपालन, समुदायगत बसोबास वा अन्य शैक्षिक स्थानसँग सम्बन्धित आदेश,
- (ज) अन्य सान्दर्भिक आदेश ।

१८.२ निजको मुद्दाको परिस्थितिले आवश्यक नबनाएसम्म अल्पवयस्कलाई पैत्रिक सुपरिवेक्षणबाट आंशिक वा पूर्ण कुनै रूपमा पनि अलग्याइनेछैन ।

टिप्पणी

नियम १८.१ ले विभिन्न कानुनी व्यवस्थामा निककै व्यवहार गरिएका र सफल प्रमाणित भएका कुनै महत्वपूर्ण प्रत्युक्ति वा प्रतिक्रिया र दण्डभारलाई क्रमिक रूपमा राख्ने प्रयास गर्छ । समग्रमा तिनले अन्य ठाउँमा तिनको फौलाउने र थप विकास गर्ने प्रतिबद्ध राय प्रतिनिधित्व गर्छन् । केही क्षेत्रमा पर्याप्त कर्मचारीको सम्भावित कमीका कारणले नियमले कर्मचारी राख्ने आवश्यकतालाई खुलाउँदैनन् । ती क्षेत्रमा कम कर्मचारी चाहिने उपायहरूलाई प्रयोगमा ल्याउन वा विकास गर्न सकिन्छ ।

नियम १८.१ मा दिएका उदाहरणहरूमा, साभ्ना रूपमा, वैकल्पिक व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समुदायप्रतिको भर व्यक्त र त्यसका लागि आग्रह गरिएको छ । सामुदाय-आधारित सुधार वा शुद्धीकरण धेरै पक्षमा परम्परागत उपाय हो । त्यस आधारमा समुदायमा आधारित सेवा प्रदान गर्न सम्बन्धित अधिकारीहरू प्रोत्साहित हुनुपर्छ ।

नियम १८.२ ले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १० प्रकरण १ अनुसार समाजको प्राकृतिक र आधारभूत एकाई - परिवार - को महत्त्वलाई दर्साउँछ । परिवारभित्र आफ्ना बालबालिकाको हेरचाह र सुपरिवेक्षण गर्ने आमाबाबुको अधिकार मात्र होइन उत्तरदायित्व पनि हो । त्यसैले बालबालिकालाई तिनका आमाबाबुबाट अलग राख्ने कुरा अन्तिम उपाय हो भन्ने कुरा नियम १८.२ ले व्यवस्था गरेको छ । मुद्दाको तथ्य यो गम्भीर पाइला (उदाहरणका लागि, बालदुर्व्यसन) स्पष्टतः खोज्ने खालको भएमा मात्र यसलाई अपनाउन खोज्नुपर्छ ।

१९. संस्थापनाकरणको सारै कम सम्भाव्य प्रयोग

१९.१ अल्पवयस्कलाई कुनै पनि संस्थापनामा राख्ने कुरा सधैं अन्तिम उपायको निपटारास्वरूप र न्यूनतम आवश्यक अवधिका लागि हुनेछ । प्रगतिशील अपराधशास्त्रले संस्थापनागतको सट्टा संस्थापनेत्तर व्यवहारका प्रयोगको वकालत गर्दछ । संस्थापनेत्तरीकरणको तुलनामा संस्थापनीकरणको सफलता साह्रै कम पाइएको छ । संस्थापनागत परिवेशभित्र सामना गर्नु नै पर्ने देखिएका व्यक्तिमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई प्रस्टतः उपचारप्रयासबाट सन्तुलितमा राख्न सकिन्छ । यो मामिला नकारात्मक प्रभावप्रति सङ्कटापन्न रहने अल्पवयस्कमा विशेष रहन्छ । अझ, नकारात्मक प्रभावहरूले स्वतन्त्रता घाटा पार्ने मात्र होइन तिनका विकासका प्रारम्भिक चरणका कारण वयस्कका लागि भन्दा अल्पवयस्कलाई निश्चय नै बढी तीव्र हुने सामान्य सामाजिक वातावरणबाट पनि अलग्याउँछ ।

नियम १९ ले संस्थापनीकरणलाई दुई सन्दर्भमा नियन्त्रण गर्ने लक्ष्य राखेको छ : परिमाणमा (अन्तिम उपाय) र समयमा (न्यूनतम आवश्यक अवधि) । छैटौँ राष्ट्रसंघीय कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ४ का आधारभूत मार्गदर्शक सिद्धान्तमध्ये एकलाई नियम १९ ले प्रतिबिम्बित गर्दछ । अन्य उचित प्रत्युक्ति (उपाय) नभएका अवस्थामा बाहेक अल्पवयस्क कसुरदारलाई कैद गरिनुहुँदैन । त्यसैले अल्पवयस्कको संस्थापनीकरण गर्नुपर्ने भएमा बन्धनका लागि विशेष संस्थापनासम्बन्धी व्यवस्थासँगै र कसुरदार, कसुर र संस्थापनाका प्रकारमा भएका विभिन्नतालाई ध्यानमा राखी सकेसम्म कम मात्रामा स्वतन्त्रताको घाटालाई सीमित गरिनुपर्ने कुराको वकालत यस नियमले गर्दछ । वास्तवमा "बन्द" संस्थालाई भन्दा "खुला" लाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । अझ कुनै पनि सुविधा बन्दीगृह प्रकारको भन्दा पनि सुधार वा शुद्धीकरण गर्ने वा शैक्षिक प्रकारको हुनुपर्छ ।

२०. अनावश्यक ढिलाइको अन्त्य

२०.१ अनावश्यक विलम्ब नगरी प्रत्येक मुद्दा प्रारम्भबाटै शीघ्रतापूर्वक अगाडि बढाइनेछ ।

टिप्पणी

अल्पवयस्कको मुद्दामा औपचारिक कारबाई प्रक्रियाको छिटो सञ्चालन परम चासोको विषय हो; अन्यथा कारबाई प्रक्रिया र निर्णयबाट प्राप्त गर्न सकिने कुनै पनि राम्रा कुरा जोखिममा पर्छ । समय बित्दै जाँदा, असम्भवै नभए पनि, अल्पवयस्कले बौद्धिक तथा मनोवैज्ञानिक दुवै हिसाबले कारबाईप्रक्रिया र निर्णयलाई कसुरसँग जोड्न बढो कठिनाई अनुभव गर्न थाल्नेछन् ।

२१. अभिलेख

२१.१ अल्पवयस्क कसुरदारको अभिलेख बिल्कुलै गोप्य राखिनेछ र तेस्रो पक्षका लागि बन्द रहनेछ । निप्टारासँग तत्क्षण प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको वा विधिवत् अधिकार पाएका व्यक्तिसम्म मात्र यस्तो अभिलेखको पहुँचलाई सीमित तुल्याइनेछ ।

२१.२ अल्पवयस्क कसुरदारको अभिलेखलाई उही कसुरदार संलग्न भएको वयस्क कारबाईप्रक्रियाको पछिल्लो मुद्दामा प्रयोग गरिनेछैन ।

टिप्पणी

यस नियमले अभिलेख वा फाइलसँग गाँसिएका परस्पर बाझिएका स्वार्थ : नियन्त्रणमा सुधार ल्याउने प्रहरी, अभियोजन र अन्य अधिकारीहरूको हितविरुद्ध अल्पवयस्क कसुरदारका हितबीच सन्तुलन हासिल गर्न प्रयास गरेको छ । (नियम ८ पनि हेर्नुहोस्) । “विधिवत् अधिकार पाएका व्यक्ति” मा सामान्यतः अन्यबीच अनुसन्धानकर्ता पनि समेटिन्छन् ।

२२. व्यावसायिकता तथा तालिमको आवश्यकता

२२.१ अल्पवयस्कको मुद्दा हेर्नमा संलग्न रहने सबै कर्मचारीको आवश्यक व्यावसायिक सक्षमता स्थापना गर्न र कायम राख्न व्यावसायिक शिक्षा, सेवाकालीन तालिम, पुनर्तागजी र निर्देशनका अन्य उचित तरिकाहरूको उपयोग गरिनेछ ।

२२.२ अल्पवयस्क न्यायका कर्मचारीहरूले अल्पवयस्क न्यायप्रणालीको सम्पर्कमा आउने अल्पवयस्कको विविधतालाई प्रतिबिम्बित गर्नेछन् । अल्पवयस्क न्यायका एजेन्सीहरूमा महिला र अल्पसङ्ख्यकहरूको स्वच्छ प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

निर्णयका लागि सक्षम अधिकारीहरू विभिन्न पृष्ठभूमि भएका हुन सक्छन् (बेलायत तथा उत्तरी आयरल्यान्डका एकीकृत अधिराज्य र बेलायती न्यायप्रणालीबाट प्रभावित क्षेत्रहरूका मेजिस्ट्रेट रोम कानून प्रणाली प्रयोग गरिरहेका देश र तिनबाट प्रभावित क्षेत्रमा कानुनी रूपले तालिमप्राप्त न्यायाधीश, अन्यत्र निर्वाचित वा नियुक्त साधारण व्यक्ति वा कानूनविद, समुदायमा आधारित समितिका सदस्य आदि) कानून, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, कसुरशास्त्र तथा व्यावहारिक विज्ञानहरूमा न्यूनतम तालिममा यी सबै अधिकारीले पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यसलाई संगठनात्मक विशिष्टीकरण र अधिकारीको स्वतन्त्रता जतिसुकै महत्वपूर्ण मानिएको छ ।

सामाजिक कार्यकर्ता र दण्डपरीक्षणअधिकारीका लागि अल्पवयस्क कसुरदारलाई हेर्ने कुनै पनि कार्यको उत्तरदायित्व लिने पूर्वाधारका रूपमा पेसागत विशिष्टीकरणलाई आवश्यकता राख्नु अव्यावहारिक हुन पनि सक्छ । अतः पेसागत सेवाकालीन प्रशिक्षण न्यूनतम योग्यता नै हुन जान्छ ।

अल्पवयस्क न्यायको निष्पक्ष र प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न पेसागत योग्यता अति आवश्यक कारक हुन सक्छ । त्यस्तै कर्मचारीको नियुक्ति, पदोन्नति र पेसागत तालिमलाई सुधार गर्ने तथा आफ्ना कार्यकलाप ठीकसँग सम्पन्न गर्न तिनलाई समर्थ पार्ने आवश्यक स्रोतसाधन उपलब्ध गराउन आवश्यक छ ।

अल्पवयस्क न्यायप्रशासनमा निष्पक्षता प्राप्त गर्न अल्पवयस्क न्यायका कर्मचारीको छनोट, नियुक्ति र पदोन्नतिमा सबै राजनीतिक, सामाजिक, लैङ्गिक, जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक वा अन्य कुनै पनि प्रकारको भेदभावलाई प्रवेश गर्न दिनुहुँदैन । यो कुरा छैटौँ कङ्ग्रेसले सिफारिस गरेको थियो । अझ, छैटौँ कङ्ग्रेसले फौजदारी न्यायप्रणालीका कर्मचारीका रूपमा महिलाको स्वच्छ र समान व्यवहार निश्चित गर्न सदस्यराष्ट्रलाई आह्वान गर्‍यो र अल्पवयस्क न्यायप्रशासनमा महिला कर्मचारीको नियुक्ति, तालिम र पदोन्नतिलाई सघाउ पुऱ्याउन विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको छ ।

**भाग-४
संस्थापनेत्तर उपचार**

२३. निप्टारा-उपायको प्रभावकारी कार्यान्वयन

२३.१ माथि नियम १४.१ मा उल्लेख गरिएअनुसार सक्षम अधिकारीको आदेशको अधिकारी आफै वा परिस्थितिले आवश्यक पारेअनुसार अन्य केही अधिकारीबाट कार्यान्वयनका लागि उचित व्यवस्था गरिनेछ ।

२३.२ यस्ता व्यवस्थामा यस नियमावलीमा रहेका सिद्धान्तहरूअनुरूप त्यस्ता फेरबदल निर्धारण हुने गरी समक्ष अधिकारीले समयसमयमा आवश्यक ठानेअनुसार आदेशलाई फेरबदल गर्ने अधिकार यस्ता परिवर्तन गर्ने अधिकार समावेश हुनेछ ।

टिप्पणी

वयस्कहरूका मुद्दाको भन्दा अल्पवयस्कका मुद्दाको निपटाराले लामो समयसम्मका लागि कसुरदारको जीवनलाई प्रभाव पार्न सक्छ । यसरी प्रथमतः मुद्दा छिन्ने सक्षम अधिकारीसरहको योग्यता भएको सक्षम अधिकारी वा कुनै पनि स्वतन्त्र निकायले (दण्डजमानी समिति, दण्डपरीक्षण कार्यालय, युवा कल्याणसंस्था वा अन्य) निर्णयको कार्यान्वयनलाई सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण छ । यस प्रयोजनका लागि केहीकेही मुलुकमा सजाय कार्यान्वयन न्यायाधिकारी पनि राखिएका छन् ।

यस्तो निकायको बनोट, अधिकार र कार्य लचिलो हुनै पर्छ; व्यापक स्वीकारयोग्यता सुनिश्चित गर्नका लागि तिनलाई नियम २३ मा सरल शब्दावलीमा वर्णन गरिएको छ ।

२४. आवश्यक सहयोग व्यवस्था

२४.१ पुनर्स्थापनाप्रक्रियालाई सहज बनाउनका लागि, कारबाई प्रक्रियाका सबै चरणमा अल्पवयस्कलाई बास, शिक्षा वा व्यावसायिक तालिम, रोजगारी वा अन्य कुनै सहयोगी र व्यावहारिक मद्दत उपलब्ध गराउने प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

अल्पवयस्कको भलाईको प्रवर्द्धन नै ध्यान दिनुपर्ने शिखर विषय हो । यसरी पुनःस्थापनाप्रक्रियाको अवधिभर अल्पवयस्कको सर्वोत्तम हितलाई बढावा दिन सक्ने आधारभूत सुविधा, सेवा र अन्य आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने महत्त्वलाई नियम २४ ले जोड दिन्छ ।

२५. स्वयंसेवक तथा र अन्य सामुदायिक सेवाको परिचालन

२५.१ स्वयंसेवक, स्वयंसेवी सङ्गठन, स्थानीय संस्थापना र अन्य सामुदायिक स्रोतसाधनलाई सामुदायिक ढाँचाभित्रै र सकेसम्म पारिवारिक एकाइभित्र पर्ने गरी प्रभावकारी रूपले अल्पवयस्कको पुनःस्थापनामा योगदान गर्न आह्वान गरिनेछ ।

टिप्पणी

यस नियमले अल्पवयस्क कसुरदारहरूसँगै सम्पूर्ण कार्यको पुनःस्थापनात्मक अभिमुखीकरणका लागि चाहिने आवश्यकतालाई प्रतिबिम्बित गर्छ । सक्षम अधिकारीहरूका निर्देशनलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्छ भने समुदायसँगको सहयोग अपरिहार्य छ । खास गरी स्वयंसेवक र स्वयंसेवक संस्थाहरू सेवकहरू मूल्यवान् प्रमाणित भएका छन् तर हाल कम मात्रामा मात्र प्रयोग गरिएका छन् । केही अवस्थामा पूर्वकसुरदार (पूर्वदुर्व्यसनीसमेत) को हातेमालो उल्लेखनीय सहायता हुन सक्छ ।

नियम १.१ र १.६ मा स्थापित सिद्धान्तबाट नियम २५ सिर्जना भएको हो र यो नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धका सान्दर्भिक प्रावधानहरूसँग सुसङ्गत छ ।

भाग-५

संस्थापनागत उपचार

२६. संस्थापनागत उपचारका उद्देश्य

२६.१ संस्थापनामा राखिएका अल्पवयस्कका लागि गरिने तालिम र व्यवहार-उपचारको उद्देश्य तिनले समाजमा आफ्नो भूमिका सामाजिक रूपले रचनात्मक र उत्पादक छ भन्ने ठान्नु भन्ने दृष्टिले तिनलाई हेरचाह, संरक्षण, शिक्षा र व्यावसायिक सीप प्रदान गर्नु हो ।

२६.२ संस्थापनाका अल्पवयस्कले तिनको हेरविचार, संरक्षण र तिनका उमेर, लिङ्ग तथा व्यक्तित्व र समग्र विकासको हितका कारणले चाहिन सक्ने सामाजिक, शैक्षिक, व्यावसायिक, मनोवैज्ञानिक, स्वास्थ्यसम्बन्धी तथा शारीरिकजस्ता सबै आवश्यक सहयोग प्राप्त गर्नेछन् ।

२६.३ अल्पवयस्कलाई संस्थापनामा वयस्कबाट अलग्गै राखिनेछ र छुट्टै संस्थापनामा वा वयस्कलाई पनि राखिएको संस्थापना भए छुट्टै खण्डको थुनामा राखिनेछ ।

२६.४ तिनका व्यक्तिगत आवश्यकता र समस्याअनुरूप संस्थापनामा राखिएका कलिलो उमेरका महिला कसुरदारउपर विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । तिनले कलिलो उमेरका पुरुष कसुरदारभन्दा कम हेरचाह, संरक्षण, सहयोग, उपचार र तालिम कुनै हालतमा पनि पाउनेछैनन् । तिनको स्वच्छ उपचार-व्यवहारलाई सुनिश्चित गरिनेछ ।

२६.५ संस्थापनीकरण गरिएका अल्पवयस्कको हित र भलाईमा आमाबाबु वा संरक्षकलाई पहुँचको अधिकार हुनेछ ।

२६.६ शैक्षिक बेफाइदासाथ संस्थापना छाडेर जान नपरोस् भन्ने कुरालाई सुनिश्चित पार्ने दृष्टिले संस्थापनीकरण गरिएका अल्पवयस्कलाई पर्याप्त प्राज्ञिक वा उचित भएअनुरूप व्यावसायिक तालिम प्रदान गर्ने उद्देश्यका लागि अन्तरमन्त्रालयगत तथा अन्तरविभागीय सरसहयोगलाई हुर्काइने-बढाइनेछ ।

टिप्पणी

नियम २६.१ र २६.२ मा अपेक्षा गरिएअनुरूप संस्थापनागत उपचारका उद्देश्यहरू कुनै पनि व्यवस्था र संस्कृतिलाई मान्य हुनेछ । यद्यपि, अभै ती कुरा जहाँ पनि प्राप्त भएका छैनन् र यस सन्दर्भमा धेरै गर्न बाँकी छ ।

वयस्क कसुरदारहरूमाफत नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिन र संस्थापनागत संरचनामा अल्पवयस्कको भलाईको संरक्षण नियम २६.३ मा प्रोत्साहित गरिएअनुरूप छैटौँ कङ्ग्रेसले आफ्नो सङ्कल्पलेख ४ मा प्रस्तुत गरेको मूलभूत मार्गदर्शक सिद्धान्तमध्येको एक सिद्धान्तअनुरूप छ । यस नियमले राज्यलाई नियममा उल्लिखित (नियम १३.४ पनि हेर्नुहोस्) उपायहरूभन्दा काम प्रभावकारी देखिएका वयस्क कसुरदारको नकारात्मक प्रभावहरूविरुद्ध अन्य उपायहरू अपनाउनका लागि रोक लगाउँदैन ।

छैटौँ कङ्ग्रेसले देखाएअनुरूप पुरुष कसुरदारभन्दा महिला कसुरदारले कम ध्यान पाउँछन् भन्ने तथ्यलाई नियम २६.४ ले देखाएको छ । खास गरी छैटौँ कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ९ ले महिला कसुरदारको फौजदारी न्यायप्रक्रियाको प्रत्येक तहमा स्वच्छ पुर्पक्षका लागि र हिरासतमा हुँदा तिनका खास समस्या र आवश्यकताप्रति विशेष दृष्टि दिनका लागि आह्वान गरेको छ । अझ यस नियमलाई छैटौँ कङ्ग्रेसको क्याराकास घोषणाका परिपेक्ष्यमा हेर्नुपर्छ, जसले अन्य कुराका साथै महिलामाथि भेदभावको उन्मूलनसम्बन्धी घोषणा एवं महिलामाथि सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिको परिपेक्ष्यमा फौजदारी न्यायप्रशासनमा समान व्यवहारको आह्वान गर्छ ।

पहुँचको अधिकार (नियम २६.५) नियम ७.१, १०.१, १५.२ र १८.२ का व्यवस्थाहरूबाट आएको हो । सामान्यतः संस्थापनागत उपचार र तालिमको गुणस्तर प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यका लागि अन्तरमन्त्रालयगत र अन्तरविभागीय सहयोग (नियम २६.६) खास महत्त्वका छन् ।

२७. राष्ट्रसंघद्वारा जारी बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डका नियमावलीको कार्यान्वयन

२७.१ बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली र सम्बन्धित सिफारिस सान्दर्भिक रहेको हद र मात्रामा न्यायनिरूपण थाती राख्दा राखिने थुनछेकलगायत संस्थापनामा रहेका अल्पवयस्क कसुरदारका उपचार-व्यवहारमा लागू हुनेछन् ।

२७.२ बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीमा स्थापित सान्दर्भिक सिद्धान्तलाई अल्पवयस्कको उमेर, लिङ्ग र व्यक्तित्वअनुरूप तिनका बदलिँदा आवश्यकताको परिपूर्ति गर्नका लागि सम्भव भएसम्म अधिकतम हदमा कार्यान्वयन गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली राष्ट्रसंघबाट जारी गरिएका यस किसिमका पहिला अध्यालेखमध्येका हुन् । तिनको प्रभाव विश्वभर परेको छ भन्ने कुरा आमरूपमा स्वीकार गरिएको छ । तर पनि, अझै यस्ता देशहरू छन्, तिनको कार्यान्वयन तथ्यमा भन्दा उत्प्रेरणाको स्रोत मात्र बनेका छन् । ती मापदण्डका नियमावली सुधार/शुद्धीकरण संस्थापनाहरूको मानवीय एवं समन्यायिक प्रशासनमा अझै पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारिराखेकै छन् ।

संस्थापनामा अल्पवयस्क कसुरदारलाई समेट्ने गरी केही अति आवश्यक संरक्षणहरू (बास, भवन, ओछ्यान, लत्ताकपडा, उजुर तथा गुनासा, बाहिरी विश्वसँगको सम्पर्क, भोजन, स्वास्थ्यको हेरचाह, धार्मिक सेवा, उमेरको पृथकता, कर्मचारी नियुक्ति आदि) सजाय र अनुशासन तथा खतरनाक कसुरदारका लागि नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू भएजस्तै व्यवस्था बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीमा परेका छन् । अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका लागि न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको क्षेत्रभिन्न अल्पवयस्क कसुरदारका लागि संस्थाको खास प्रकृति अनुसार ती मापदण्डका नियमहरूलाई परिवर्तन गर्नु उचित हुँदैन ।

संस्थापनामा रहेका (नियम २७.१) अल्पवयस्कका साथै तिनको उमेर, लिङ्ग र व्यक्तित्व (नियम २७.२) सँग मिल्ने बदलिँदा आवश्यकताहरूका लागि आवश्यक आधारहरूमाथि नियम २७ ले मुख्य ध्यान दिएको छ । यसरी नियमका उद्देश्य र त्यसमा निहित कुराहरू बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीका सान्दर्भिक व्यवस्थाहरूसँग अन्तरसम्बद्ध छन् ।

२८. ससर्त छुटकाराको निरन्तर र छिटोछरितो उपचार

२८.१ संस्थापनाबाट ससर्त छुटकाराको सम्भव भएसम्म अधिकतम हदमा उपयुक्त अधिकारीबाट प्रयोग हुनेछ र यथाशक्य छिटो समयमा प्रदान गरिनेछ ।

२८.२ संस्थापनाबाट ससर्त छुटकारा दिइएका अल्पवयस्कलाई उपयुक्त अधिकारीबाट मद्दत र सुपरिवेक्षण गरिनेछ र समुदायबाट पूर्ण सहयोग पाउनेछन् ।

टिप्पणी

ससर्त छुटकाराको आदेश दिने अधिकार नियम १४.१ मा उल्लेख गरेअनुरूप सक्षम अधिकारी वा अन्य कुनै अधिकारीसँग रहन सक्छ । यसको विचार गरी "सक्षम" अधिकारीभन्दा पनि "उचित" भनी यहाँ उल्लेख गर्नु पर्याप्त छ । परिस्थितिहरूले दिएमा ससर्त रिहाईलाई पूर्ण सजायको दाँजोमा रोजिनेछ । पुनःस्थापनतिरको सन्तोषजनक प्रगतिको प्रमाणका आधारमा संस्थापनीकरणको समयमा खतरनाक देखिएका कसुरदारहरूलाई पनि जुन बेला सम्भव हुन्छ त्यस बेला ससर्त छुटकारा दिन सकिनेछ । दण्डपरीक्षण रिहाईजस्तै यस्तो रिहाई उदाहरणका लागि, कसुरदारका राम्रो चालचलन, सामुदायिक कार्यक्रमहरूमा उपस्थिति, मार्गस्थगृहमा बास आदि निर्णयमा निर्देशित समयावधिकी लागि सान्दर्भिक अधिकारीबाट तोकिएका आधारहरूको सन्तोषजनक परिपूर्तिमा ससर्त हुन सक्नेछ ।

संस्थापनाबाट ससर्त आधारमा रिहाई भएका कसुरदारहरूका हकमा परीक्षण रिहाई वा अन्य अधिकारीबाट हुने सहयोग र सुपरिवेक्षण (खास गरी परीक्षण रिहाई अभै ग्रहण नगरिएका स्थानमा) उपलब्ध गराइनेछ र सामुदायिक टेवालाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।

२९. अर्धसंस्थापनागत बन्दोबस्त

२९.१ मार्गस्थगृह, शैक्षिक गृह, दिवा तालिमकेन्द्र र समाजमा तिनको उचित पुनःसम्मिलनका लागि अल्पवयस्कलाई मद्दत गर्न सक्ने अन्य यस्तै उपयुक्त बन्दोबस्तजस्ता अर्धसंस्थापनागत बन्दोबस्त उपलब्ध गराउन प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

संस्थापनाकरणको अवधिपछिको हेरचाहको महत्वलाई न्यूनाङ्कन गरिनुहुँदैन । यस नियमले अर्धसंस्थापनागत व्यवस्थाको सञ्जाल निर्माण गर्ने अवस्थालाई जोड दिन्छ । समुदायमा पुनःसम्मिलन गरेका अल्पवयस्क कसुरदारको विभिन्न आवश्यकता पूरा गर्न निर्मित सुविधा र सेवाको विविधतायुक्त मात्राको आवश्यकतालाई र समाजमा सफलतापूर्वक पुनःसम्मिलन गर्नेतर्फ महत्वपूर्ण पाइलाको रूपमा मार्गदर्शन र संरचनात्मक टेवा उपलब्ध गराउन यस नियमले जोड दिन्छ ।

भाग-६

अनुसन्धान, योजना, नीतिनिर्माण र मूल्याङ्कन

३०. योजना, नीतिनिर्माण र मूल्याङ्कनका आधारका रूपमा अनुसन्धान

- ३०.१ प्रभावकारी योजनातर्जुमा र नीतिनिर्माणको आधारका रूपमा आवश्यक अनुसन्धानको व्यवस्था र प्रवर्द्धन गर्न प्रयास गरिनेछन् ।
- ३०.२ अल्पवयस्कको बिजाई एवं कसुरका प्रवृत्ति, समस्या र कारणका साथसाथै हिरासतमा रहेका अल्पवयस्कका बदलिँदा खासखास खाँचाहरूको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन र लेखाजोखा गर्न प्रयास गरिनेछन् ।
- ३०.३ अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका प्रणालीमा समाहित नियमित मूल्याङ्कनकारी अनुसन्धान संयन्त्र स्थापना गर्न र प्रशासनको उचित लेखाजोखा र भावी परिमार्जन र सुधारका लागि सान्दर्भिक तथ्याङ्क र सूचनाको सङ्कलन तथा विश्लेषण गर्न प्रयास गरिनेछन् ।
- ३०.४ अल्पवयस्क न्यायप्रशासनमा प्रदान गरिने सेवालाई राष्ट्रिय विकास प्रयासको अभिन्न अङ्गका रूपमा सुव्यवस्थित तरहले योजनाबद्ध र कार्यान्वयन गरिनेछ ।

टिप्पणी

सुसूचित अल्पवयस्क न्यायनीतिका लागि एक आधारको रूपमा अनुसन्धानको उपायलाई ज्ञानको अभिवृद्धिभन्दा व्यवहारलाई अगि नै राख्न र अल्पवयस्क न्यायको निरन्तर विकास र समृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण संयन्त्रसरह व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको छ । अनुसन्धान र नीतिको आपसी सूचनाको आदानप्रदान अल्पवयस्क न्यायमा विशेष रूपले महत्त्वपूर्ण छ । कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको जीवनशैलीमा द्रुत र औसत आमूल परिवर्तन तथा अल्पवयस्क कसुरको किसिम र आयामसँगै अल्पवयस्क कसुर वा बिजाईप्रतिको सामाजिक तथा न्यायिक प्रक्रिया तुरुन्तै समयसँग नमिल्दो र अपर्याप्त हुन जान्छ ।

यसरी अल्पवयस्क न्यायप्रशासनमा अनुसन्धानलाई नीतिनिर्माण र कार्यान्वयनको प्रक्रियामा एकीकृत गर्नका लागि नियम ३० ले मापदण्ड निर्धारण गर्दछ । विद्यमान कार्यक्रम र उपायहरूको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कनको आवश्यकताप्रति सम्पूर्ण विकासको उद्देश्यको बृहत्तर परिप्रेक्ष्यमा योजनाका लागि सो नियमले खास ध्यानाकर्षण गर्दछ ।

अल्पवयस्कको आवश्यकताका साथै बिजाईका प्रवृत्ति र समस्याको नियमित मूल्याङ्कन नै उचित नीतिहरूको निर्णय गर्ने तरिकामा सुधार ल्याउने र औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै स्तरमा स्थापना गरिने पर्याप्त सहयोगात्मक हस्तक्षेपको पूर्वाधार हो ।

यस परिप्रेक्ष्यमा स्वतन्त्र व्यक्ति तथा निकायबाट हुने अनुसन्धानलाई उत्तरदायी संस्थाहरूबाट सघाउ पुऱ्याइनेछ र व्यवस्थाको सम्पर्कमा आएका मात्र नभई अल्पवयस्क स्वयंको विचार प्राप्त गर्नु र त्यसलाई ध्यानमा राख्नु महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ ।

योजनाप्रक्रियाले आवश्यक सेवा पुऱ्याउनका लागि बढी प्रभावकारी न्यायोचित व्यवस्थालाई विशेष जोड दिनुपर्छ । त्यसका लागि अल्पवयस्कका खासखास बृहत्तर दायराका आवश्यकता र समस्याको बृहत् एवं नियमित मूल्याङ्कन हुनुपर्छ तथा प्राथमिकताको स्पष्ट पहिचान हुनुपर्छ । सो सन्दर्भमा, स्थापित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने उपयुक्त कार्यविधिको स्थापना गर्न सुहाउँदा विकल्प र सामुदायिक टेवालागतका विद्यमान स्रोतसाधनको प्रयोगमा समन्वय पनि हुनुपर्छ ।

अल्पवयस्क बिजाई रोकथामका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन (रियाद मार्गदर्शन)

महासभाको १४ डिसेम्बर १९९० को सङ्कल्पलेख ४५/११२ द्वारा घोषित तथा जारी

१. मूलभूत सिद्धान्त

- (१) बालबिजाईको रोकथाम समाजमा अपराधको रोकथामको अत्यावश्यक पक्ष हो । कानुनसम्मत, सामाजिक रूपमा उपयोगी क्रियाकलापमा सामेल गराएर र समाज र जीवनदृष्टितर्फ मानवेली अभिमुखीकरणको अवलम्बन गरेर कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूले गैरअपराधमूलक दृष्टिभाव विकास गर्न सक्छन् ।
- (२) बालबिजाईको रोकथामका लागि पूरै सिङ्गो समाजबाटै प्रारम्भिक बाल्यावस्थादेखिकै तिनको व्यक्तिको सम्मान र प्रवर्द्धनसाथ किशोरकिशोरीहरूको सन्तुलित विकास निश्चित पार्न आवश्यक हुन्छ ।
- (३) यस मार्गदर्शनको व्याख्याको प्रयोजनका लागि, बालकेन्द्री अभिमुखीकरणबाट प्रेरित रहनुपर्छ । समाजभित्र कलिलाहरूको सक्रिय भूमिका र सहभागिता रहनुपर्छ र उनीहरूलाई खालि सामाजिकीकरण वा नियन्त्रणका विषय मानिनुहुँदैन ।
- (४) यस मार्गदर्शनको कार्यान्वयनको प्रयोजनका लागि, राष्ट्रिय कानुनी प्रणालीबमोजिम प्रारम्भिक बाल्यावस्थादेखिकै कलिलाहरूको भलाइमा कुनै पनि रोकथामपरक कार्यक्रमको जोड रहनुपर्छ ।
- (५) बालबिजाई रोकथामको प्रगतिशील नीति तथा पद्धतिगत अध्ययन र उपायहरूको विस्तारको आवश्यकता र महत्त्वलाई मान्यता दिनुपर्छ । तिनले बालबालिकाको विकासलाई गम्भीर क्षति र अरूलाई हानि नपुऱ्याउने आचारव्यवहारको आपराधीकरण र दण्डीकरणलाई त्याग्नुपर्छ । त्यस्ता नीति तथा उपायहरूमा निम्न कुरा समाहित हुनुपर्छ :
  - (क) सबै कलिला, खास गरी स्पष्टै सङ्गोन्मुख वा सामाजिक जोखिममा रहेका र विशेष हेरचाह र संरक्षणको खाँचो परेका, को व्यक्तिगत विकासलाई सुरक्षित गर्नका लागि सहयोगी ढाँचालाई टेवा पुऱ्याउन र कलिलाहरूका भिन्नभिन्न आवश्यकताहरू पूरा गर्न अवसरहरू, विशेषतः शैक्षिक अवसरहरूको प्रबन्ध;
  - (ख) कानुन, प्रक्रिया, संस्थापना, सरसुविधा तथा सेवा प्रदान गर्ने सञ्जालका आधारमा अतिक्रम गराइका उत्प्रेरणा, सोको उद्घत गराउने आवश्यकता र अवसर वा अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्नमा लक्षित बिजाई रोकथामका विशिष्टीकृत दर्शन र पद्धतिहरू;
  - (ग) कलिला व्यक्तिको समग्र हितमा प्राथमिक रूपले प्रेरित र स्वच्छता तथा समानताबाट दिग्दर्शित औपचारिक हस्तक्षेप;
  - (घ) सबै कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको भलाइ, विकास, अधिकार तथा हितको सुरक्षण;
  - (ङ) समग्र सामाजिक मूल्यमान्यतासँग मेल नखाने र प्रायः परिपक्वता तथा विकासप्रक्रियामा अभिन्न भएर हुने वयस्कताको सङ्क्रमणसँगै आफै हराएर जाने खालका युवाअवस्थाका बानीबेहोरा र आचरणउपरको ख्याल;
  - (च) धेरै विशेषज्ञहरूको रायमुताबिक कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई “विचलित”, “उपद्रोही” वा “पूर्वउपद्रोही” जस्ता लेबल लगाउनाले कलिलो उमेरका व्यक्तिमा स्थिर रूपमा अवाञ्छित व्यवहार गरिराख्ने कुरा विकास गराउनमा बल पुग्छ भन्ने कुरामा सचेतता ।
- (६) बालबिजाईको रोकथामका लागि विशेष गरी कुनै पनि निकाय स्थापना नभएका ठाउँमा समुदायमा आधारित सेवा र कार्यक्रमको विकास गर्नुपर्छ । सामाजिक नियन्त्रणका औपचारिक निकायहरूलाई अन्तिम उपायको रूपमा मात्र उपयोग गरिनुपर्छ ।

२. मार्गदर्शनको क्षेत्र

- (७) यो मार्गदर्शनको व्याख्या मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, बालअधिकार घोषणापत्र एवं बालअधिकार महासन्धिको बृहत् ढाँचा र अल्पवयस्क न्यायप्रशासनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली (बेइजिङ नियमावली) साथसाथै बालबालिका तथा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका अधिकार, हित तथा भलाइसम्बन्धी अध्यालेख तथा मान्यताका सन्दर्भमा हुनुपर्दछ ।
- (८) यो मार्गदर्शन हरेक सदस्यराष्ट्रमा विद्यमान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थासमेतका सन्दर्भमा कार्यन्वयन हुनुपर्दछ ।

३. आमरोकथाम

- (९) सरकारका हरेक तहमा व्यापक रोकथाम योजनाहरू संस्थागत हुनुपर्दछ र निम्न कुरा समावेश हुनुपर्दछ :

- (क) समस्याको गहन विश्लेषण र उपलब्ध कार्यक्रम, सेवा, सुविधा र स्रोतसाधनको लगत;
- (ख) रोकथाम प्रयासमा संलग्न योग्यतापूर्ण एजेन्सी, संस्थापना तथा कर्मचारीगणको सुस्पष्ट परिभाषित उत्तरदायित्व;
- (ग) रोकथाम प्रयासको उपयुक्त समन्वय निमित्त सरकारी तथा गैरसरकारी एजेन्सीहरूबीचको संयन्त्र;
- (घ) कार्यान्वयनका क्रममा नियमित रूपले अनुगमन तथा सतर्कतापूर्वक मूल्याङ्कन गर्न पर्ने अग्रसूचक अध्ययनमा आधारित नीति, कार्यक्रम र रणनीति;
- (ङ) बिजाइपूर्ण कार्य गर्ने मौकाहरू प्रभावकारी रूपमा घटाउने विधि;
- (च) बृहत् दायरामा सेवार कार्यक्रममार्फत समुदायको संलग्नता;
- (छ) अल्पवयस्क बिजाइ र युवाअपराध रोकथाम गर्ने कार्यमा केन्द्रित भई काम गर्ने निजी क्षेत्र, सेवा गरिनुपर्ने समुदायका प्रतिनिधि नागरिक तथा श्रम, बालस्याहार, स्वास्थ्यशिक्षा, सामाजिक, कानूनकार्यान्वयन र न्यायिक निकायहरूको संलग्नतामा राष्ट्रिय, राज्य, प्रान्तीय तथा स्थानीय सरकारहरूका बीचको घनिष्ट अन्तरविभागीय सरसहयोग;
- (ज) सामुदायिक स्रोतसाधनको प्रयोग, युवा हातेमालो र पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा सहयोग कार्यक्रममलगायत बिजाइ रोकथाम नीति तथा प्रक्रियामा युवा सहभागिता;
- (झ) सबै तहमा विशिष्टीकृत कर्मचारीगण ।

४. सामाजिकीकरण प्रक्रिया

- (१०) सबै बालबालिका र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको विशेषतः परिवार, समुदाय, सँगती समूह, विद्यालय, व्यावसायिक तालिम र कामका अन्य क्षेत्र साथसाथ स्वैच्छिक सङ्गठनहरूमार्फत सफल सामाजिकीकरण र सम्मिलनलाई सहज बनाउने रोकथाममूलक नीतिमा जोड दिइनुपर्दछ । बालबालिका तथा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको मुनासिब व्यक्तिगत विकासमा उत्तिकै ख्याल राखिनुपर्दछ र उनीहरूलाई सामाजिकीकरण तथा सम्मिलन प्रक्रियामा पूर्ण र समान साभेदार सकार गरिनुपर्दछ ।

क. परिवार

- (११) हरेक समाजले परिवार र तिनका सबै सदस्यका खाँचा र भलाईप्रति उच्च प्राथमिकता दिनुपर्दछ ।
- (१२) बालबालिकाको प्रारम्भिक सामाजिकीकरणको केन्द्रीय उत्तरदायी एकाइ नै परिवार भएकाले संयुक्त परिवार लगायत परिवारको परिपूर्णता बचाउनका लागि सरकारी तथा सामाजिक प्रयासहरूको अनुसरण गरिनुपर्छ । हेरचाह र संरक्षण उपलब्ध गराउने र बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक भलाई सुनिश्चित पार्ने कुरामा परिवारलाई मद्दत गर्ने समाजको उत्तरदायित्व छ । दिवा हेरचाह लगायतका बन्दोबस्तहरूको पर्याप्त व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- (१३) सरकारहरूले बालबालिकाको हुर्काइ स्थिर र व्यवस्थित पारिवारिक वातावरणमा हुने कुरालाई अनुकूल बनाउने नीतिहरू स्थापित गर्नुपर्दछ । अस्थिरता वा द्वन्द्वका अवस्थामा समाधानका लागि सहयोगको खाँचोमा रहेका परिवारहरूलाई चाहिएको सेवा उपलब्ध गराइनुपर्दछ ।
- (१४) स्थिर र व्यवस्थित पारिवारिक वातावरणको कमी भएको र सो सन्दर्भमा बाबुआमालाई सघाउने सामुदायिक प्रयास असफल भएका अवस्था र संयुक्त परिवारले यो भूमिका पूरा गर्न नसकेका अवस्थामा लालनपालन स्याहार (फोस्टर केयर) तथा धर्मसन्तान राख्नेलगायतका वैकल्पिक थान्कोथितिबारे विचार गर्नुपर्दछ । यस्तो थान्कोथितिको कुरा स्थिर र व्यवस्थित पारिवारिक वातावरणका लागि सकेसम्म विस्तार गर्नुपर्दछ भने साथसाथै लालनपालन स्याहार ओइरासँग जोडिएका समस्याहरूलाई वर्जित गर्दै बालबालिकाका लागि स्थायित्वको भाव स्थापित पनि गरिनुपर्दछ ।
- (१५) तीव्र र विशृङ्खल आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तन, खास गरी आदिवासी, प्रवासी तथा शरणार्थी परिवारका बालबालिकाजस्ता तीव्र र विशृङ्खल आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनबाट उब्जेका समस्याबाट प्रभावित परिवारका बालबालिकालाई विशेष ध्यान दिइनुपर्दछ । यस्ता परिवर्तनहरूले द्वन्द्वको भूमिका र संस्कृतिको परिणामस्वरूप, परिवारको बालबालिकालाई हुर्काउने-बढाउने परम्परा बचाउनमा परिवारको सामाजिक क्षमतालाई भत्काउन सक्ने भएकाले बालबालिकाको सामाजिकीकरणका लागि नयाँ सोचका र सामाजिक रूपले सिर्जनात्मक प्रारूपहरूको रूपाङ्कन गरिनुपर्दछ ।
- (१६) बाबुआमा र बालबालिकाबीचको सकारात्मक सम्बन्ध प्रवर्द्धन गर्दै, बालबालिका र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका समस्याप्रति बाबुआमाको संवेदनशीलता जगाउँदै र पारिवारिक तथा सामुदायिक क्रियाकलापमा तिनको संलग्नतालाई प्रोत्साहित गर्दै बालबालिकाको विकास र हेरचाहका सिलसिलामा बाबुआमाको अभिभावकीय भूमिका बुझ्ने अवसर परिवारहरूलाई उपलब्ध गराउनका लागि उपायहरू अपनाइनुपर्दछ र कार्यक्रमहरू विकास गरिनुपर्दछ ।

- (१७) सरकारहरूले परिवारमा मोतोजोतो र सामाञ्जस्य बढाउन र बालबालिकाको कल्याण र भविष्यलाई असर पार्ने परिस्थितिको सम्भाव्य विकल्प नरहेको अवस्थामा बाहेक तिनका बाबुआमाबाट बालबालिकालाई अलग्याउने कुरालाई निरुत्साहित गर्न उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
- (१८) परिवार र संयुक्त परिवारको सामाजिकीकरण कार्यमा जोड दिनु महत्त्वपूर्ण छ; अनि, समाजमा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको भावी भूमिका, उत्तरदायित्व, सहभागिता र साभेदारीलाई मान्यता दिनु पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।
- (१९) बालबालिकाको उचित सामाजिकीकरणको अधिकारलाई निश्चित पार्नमा सरकार र अन्य एजेन्सीहरूले विद्यमान सामाजिक तथा कानुनी एजेन्सीहरूमा भर गर्नुपर्दछ तर, परम्परागत संस्थापना र प्रथाहरू प्रभावकारी नरहेमा उनीहरूले नयाँ सोचका उपायहरू उपलब्ध गराउनु र मन्जुर गर्नुपर्दछ ।

ख. शिक्षा

- (२०) सरकारहरू सबै कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक शिक्षा सुलभ गराउने दायित्वमा रहेका छन् ।
- (२१) शिक्षा प्रणालीहरूले तिनको शैक्षिक तथा व्यावसायिक तालिमका क्रियाकालपको अतिरिक्त देहायका कुरामा ध्यान समर्पित गर्नुपर्दछ :-
- (क) मूलभूत मूल्यमान्यता र बालबालिका रहनेबस्ने मुलुकको सामाजिक मूल्यमान्यता र सोभन्दा भिन्न सभ्यताहरू र मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूका लागि बालबालिकाको सांस्कृतिक पहिचान तथा ढाँचाकाँचाप्रति आदर विकास गर्ने शिक्षण;
- (ख) तिनको पूर्णतम सम्भाव्यतासम्म कलिलो उमेरका मानिसहरूको व्यक्तित्व, मेधा तथा मानसिक तथा शारीरिक क्षमताहरूको प्रवर्द्धन र विकास;
- (ग) शैक्षिक प्रक्रियामा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको विषयस्वरूप होइन, सक्रिय र प्रभावकारी सहभागीका रूपमा संलग्नता;
- (घ) विद्यालय र समुदायसँग पहिचान र अपनत्वको भावना बढाउने क्रियाकलापको सञ्चालन;
- (ङ) विभिन्न दृष्टिकोण र अभिमत साथसाथै सांस्कृतिक तथा अन्य अन्तरहरूलाई बुझ्न र तिनको आदर गर्न कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई प्रोत्साहन;
- (च) व्यावसायिक तालिम, रोजगारीको अवसर तथा वृत्तिविकासका बारेमा सूचना तथा पथप्रदर्शनको प्रबन्ध;
- (छ) कलिला व्यक्तिहरूलाई भावनात्मक मद्दत र मनोवैज्ञानिक दुर्व्यवहारको वर्जनको प्रावधान;
- (ज) कठोर अनुशासनात्मक उपाय खास गरी शारीरिक सजायको वर्जन ।
- (२२) शैक्षिक प्रणालीले कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका क्रियाकलापका सम्बन्धमा बाबुआमा, सामुदायिक सङ्गठन तथा एजेन्सीहरूसँग साथसाथमा कार्य गर्न खोज्नुपर्दछ ।
- (२३) कलिला व्यक्तिहरू र तिनका परिवारलाई कानुन र कानुनअन्तर्गत तिनका अधिकार तथा उत्तरदायित्वहरूका साथसाथै संयुक्त राष्ट्रसंघीय अध्यालेखहरूलगायत विश्वव्यापी मूल्यमान्यताका पद्धतिहरूबारे जानकारी गराइनुपर्दछ ।
- (२४) शैक्षिक प्रणालीले सामाजिक जोखिममा रहेका कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूमा विशेष हेरचाह र ध्यान बढाउनुपर्दछ । विशिष्टीकृत रोकथाममूलक कार्यक्रम तथा शैक्षिक सामग्री, पाठ्यक्रम, पद्धति र साधनहरूको विकास र पूर्ण उपयोग गरिनुपर्दछ ।
- (२५) कलिला व्यक्तिहरूबाट हुन सक्ने मादक, लागू वा अन्य पदार्थको दुरुपयोगको रोकथामका लागि विस्तृत नीति तथा रणनीतिमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । यी समस्याहरूसँग मुकाबिला गर्नका लागि शिक्षकशिक्षिका तथा अन्य व्यवसायीहरू साधनसुसज्जित र तालिमप्राप्त हुनुपर्दछ । मादक पदार्थलगायतका औषधिजन्य वस्तुको प्रयोग र दुरुपयोगका बारेमा जानकारी विद्यार्थीवर्गलाई उपलब्ध गराइनुपर्दछ ।
- (२६) कलिला व्यक्तिहरू, खास गरी विशेष खाँचो भएका, दुर्व्यवहार, उपेक्षा, पीडन र शोषणबाट सताइएकाहरूका लागि विद्यालयले स्वास्थ्योपचार, मनोविमर्श तथा अन्य सेवाहरूको स्रोत तथा सिफारिस केन्द्रका रूपमा काम गर्नुपर्दछ ।
- (२७) विविधीकृत शैक्षिक कार्यक्रमहरूमार्फत विशेषतः सुविधाविहीन, लाभवञ्चित, जातीय तथा अन्य अल्पसङ्ख्यक र निम्नआय भएका समूहका कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका समस्या, आवश्यकता र अवबोधनहरूबारे शिक्षकशिक्षिका, अन्य वयस्क र विद्यार्थीगणलाई सचेष्ट बनाइनुपर्छ ।
- (२८) विद्यालयप्रणालीले पाठ्यक्रम, शिक्षण तथा सिकाइ विधि र पद्धति, अनि योग्य शिक्षकको नियुक्ति तथा तालिमका सम्बन्धमा उच्चतम व्यावसायिक तथा शैक्षिक मापदण्ड हासिल गर्न र प्रवर्द्धन गर्न कोसिस गर्नुपर्दछ । उपयुक्त व्यावसायिक सङ्गठन तथा अधिकारीहरूबाट कार्यसम्पादनको नियमित अनुगमन र लेखाजोखा गरिने कुरा निश्चित हुनुपर्दछ ।
- (२९) विद्यालयप्रणालीले सामुदायिक समूहहरूको सरसहयोगमा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका चाखका अतिरिक्त क्रियाकलापको तर्जुमा, विकास तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

- (३०) हाजिरीसहिताको पालना गर्न नसकेका र विद्यालय छाड्नुपरेका बालबालिका तथा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई विशेष सहायता गरिनुपर्दछ ।
- (३१) विद्यालयहरूले स्वच्छ र न्यायोचित नीतिनियमहरू प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ; अनुशासननीति र निर्णयप्रक्रियालागायतका विद्यालयनीतिको तर्जुमाकारी अङ्गमा विद्यार्थीको प्रतिनिधित्व गराइनुपर्दछ ।

ग. समुदाय

- (३२) कलिला व्यक्तिहरूका विशेष खाँचा, समस्या, चाख र सरोकारहरूको प्रत्युक्ति गर्ने र कलिलो उमेरका व्यक्ति तथा तिनका परिवारलाई उपयुक्त मनोविमर्श तथा पथप्रदर्शन गर्ने समुदायमा आधारित सेवा तथा कार्यक्रमहरूको विकास गरिनुपर्दछ र तिनीहरू रहेभएका अवस्थामा तिनको सुदृढीकरण गरिनुपर्दछ ।
- (३३) समुदायहरूले सामाजिक जोखिममा रहेका बालबालिकाका विशेष समस्याहरूको प्रत्युक्तिका लागि सामुदायिक विकास केन्द्र, खेलकुद तथा मनोरञ्जनका सरसुविधा र सेवालागायत कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका लागि समुदायमा आधारित सहयोगी उपायहरू उपलब्ध गराउनुपर्छ र तिनीहरू रहेभएका अवस्थामा तिनको सुदृढीकरण गर्नुपर्दछ ।
- (३४) घरमा बस्न नसकेका र बस्नका लागि घर नभएका कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका लागि पर्याप्त आश्रय उपलब्ध गराउनका लागि विशेष सुविधागृहहरू खडा गरिनुपर्छ ।
- (३५) वयस्कताको सङ्क्रमणमा रहेका कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूले भोगेका कठिनाइहरूको मुकाबिलाका लागि व्यापक सेवा तथा सहयोग उपायहरू उपलब्ध गराइनुपर्छ । यस्ता सेवाहरूले कलिलो उमेरका औषधदुर्व्यसनीहरूका लागि हेरचाह, परामर्श, सहायता र उपचारोन्मुख मद्दतका लागि विशेष कार्यक्रमहरूलाई समेट्न पर्दछ ।
- (३६) कलिला व्यक्तिहरूलाई सेवा उपलब्ध गराउने स्वैच्छिक सङ्गठनहरूलाई सरकार तथा अन्य निकायहरूले आर्थिक तथा अन्य टेवा उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।
- (३७) स्थानीय स्तरमा युवा सङ्गठनहरू सिर्जना गरिनु र सुदृढ बनाइनुपर्दछ साथै सामुदायिक मामिलाहरूको व्यवस्थापनमा तिनलाई पूर्ण सहभागी हैसियत प्रदान गरिनुपर्दछ । यी सङ्गठनहरूले युवाहरूलाई सामूहिक र स्वयंसेवी, खास गरी सहायताको खाँचो परेका कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्नमा लक्षित, परियोजना सङ्गठित गर्नमा उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ ।
- (३८) सरकारी एजेन्सीहरूले विशेष उत्तरदायित्व लिई घरविहीन वा सडक बालबालिकालाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउनुपर्दछ; स्थानीय सुविधागृह, बसोबास, रोजगारी र सहायताका अन्य स्वरूप र स्रोतहरू कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई तन्मयार रूपले उपलब्ध गराइनुपर्दछ ।
- (३९) व्यापक दायरामा मनोविनोदका सरसुविधा र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका विशेष चाखका सेवाहरूको स्थापना गरिनुपर्छ र उनीहरूलाई सोको पहुँच सुलभ हुनुपर्दछ ।

घ. आमसञ्चारमाध्यम

- (४०) राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विविध स्रोतहरूका सूचना र सामग्रीमा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको पहुँच सुनिश्चित पार्नमा आमसञ्चारलाई प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ ।
- (४१) आमसञ्चारलाई कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको समाजप्रतिको सकारात्मक योगदान देखाउनमा प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ ।
- (४२) कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका लागि समाजमा रहेका सेवा, सुविधा तथा अवसरहरूको विद्यमानता सम्बन्धी सूचनाको प्रचारप्रसार गर्नमा आमसञ्चारलाई प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ ।
- (४३) सामान्यतः आमसञ्चार, विशेषतः टेलिभिजन र चलचित्र सञ्चारमाध्यमलाई अश्लील चित्रण, लागूऔषध, हिंसा दर्साउने तथा हिंसा र शोषणलाई प्रतिकूलतापूर्ण तरिकाले प्रदर्शित गर्ने कुरा न्यूनीकरण गर्न, साथसाथै खास गरी बालबालिका, महिला र अन्तर्वैयक्तिक सम्बन्धबारेका मर्यादाको तेजोबध गर्ने तथा अपमानजनक प्रस्तुति वर्जन गर्नमा र समतावादी सिद्धान्त र भूमिका प्रवर्द्धन गर्नमा प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ ।
- (४४) कलिलो उमेरका मानिसहरूबाट हुने लागू तथा मादक पदार्थको दुरुपयोगसम्बन्धी सञ्चारहरूका बारेमा आफ्नो सघन सामाजिक भूमिका र दायित्व साथसाथै प्रभावतर्फ आमसञ्चारमाध्यम सचेष्ट रहनुपर्दछ । यसले आफ्नो शक्ति लागूको दुर्व्यसनीको रोगथामका लागि सन्तुलित तरिकाकोमाध्यमबाट सुसङ्गत सन्देशहरू प्रसार (रिले) गर्नमा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

ङ. सामाजिक नीति

- (४५) सरकारी एजेन्सीहरूले कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका निमित्तका योजना र कार्यक्रमहरूलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्दछ र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूमा पुग्ने र यथार्थतः तिनले लाभ पाउने कुरा निश्चित गर्दै प्रभावकारी सेवासञ्चालन, सरसुविधा र

पर्याप्त स्वास्थ्य तथा मानसिक हेरचाह, पोषण, आवास तथा लागू तथा मादक पदार्थको रोकथाम तथा उपचारलगायतका अन्य सान्दर्भिक सेवाका लागि पर्याप्त कोष तथा अन्य स्रोतसाधन उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

- (४६) कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको संस्थापनाकरण अन्तिम विकल्पस्वरूपको उपायका रूपमा लिइनुपर्दछ र न्यूनतम आवश्यक अवधिका लागि मात्र हुनुपर्दछ, र कलिलो उमेरका व्यक्तिको सर्वोत्तम हितलाई नै सर्वोच्च महत्व दिइनुपर्दछ । यस्तो औपचारिक हस्तक्षेपको अख्तियारी प्रदान गर्ने सर्त कठोर हिसाबले परिभाषित हुनुपर्दछ र निम्न अवस्थाहरूमा सीमित हुनुपर्दछ :-
- (क) बालबालिका वा कलिलो उमेरको व्यक्तिले आमाबाबु वा संरक्षकले गरेको क्षति बेहोरेको;
- (ख) बालबालिका वा कलिलो उमेरको व्यक्ति आमाबाबु वा संरक्षकबाट यौन, भौतिक वा भावनात्मक दुर्व्यवहारको सिकार भएको;
- (ग) बालबालिका वा कलिलो उमेरको व्यक्ति आमाबाबु वा संरक्षकद्वारा उपेक्षित, परित्यक्त वा शोषित भएको;
- (घ) बालबालिका वा कलिलो उमेरको व्यक्ति आमाबाबु वा संरक्षकको व्यवहारबाट भौतिक वा नैतिक खतराको सन्त्रासमा पारिएको; र
- (ङ) बालबालिका वा कलिलो उमेरको व्यक्तिमा आफै गम्भीर शारीरिक वा मनोवैज्ञानिक खतरा देखा परेको र बाबुआमा, संरक्षक, सो बालबालिका वा कलिलो उमेरको व्यक्ति स्वयं साथसाथै गैरआवासीय सामुदायिक सेवाले संस्थापनाकरणबाहेकका माध्यमबाट सो खतराको सामना गर्न नसक्ने अवस्था रहेको ।
- (४७) आमाबाबु वा संरक्षकहरूले कलिलो उमेरका व्यक्तिलाई सहयोग गर्न नसकेको अवस्थामा सरकारी एजेन्सीहरूले कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई राज्यको कोषको अनुदानवाला पूर्णकालीन शिक्षा र कार्यअनुभव हासिल गराउने कुरा उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।
- (४८) बिजाई रोकथामका कार्यक्रमहरू भरपर्दा वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा तर्जुमा र विकास गरिनुपर्दछ र त्यसैअनुसार आवधिक हिसाबले अनुगमन, मूल्याङ्कन र समायोजन गरिनुपर्दछ ।
- (४९) व्यावसायिक समुदाय र विस्तृत जनसाधारणलाई कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको शारीरिक वा मनोवैज्ञानिक पीडन, क्षति वा दुर्व्यवहार साथसाथै शोषण औल्याउने वा त्यस्तो नतिजा दिन सक्ने बानीबेहोरा वा अवस्थाका बारेमा वैज्ञानिक जानकारीको वितरण तथा प्रचारप्रसार गरिनुपर्दछ ।
- (५०) योजना तथा कार्यक्रमहरूको सहभागिता सामान्यतः स्वैच्छिक हुनुपर्दछ । तिनको तर्जुमा, विकास र कार्यान्वयनमा कलिलो उमेरका व्यक्तिहरू आफै संलग्न हुनुपर्दछ ।
- (५१) कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूविरुद्धका र तिनलाई असर पार्ने घरेलु हिंसालाई रोक्न र घरेलु हिंसाका यी पीडितहरूउपर स्वच्छ व्यवहार सुनिश्चित पार्न सरकारले फौजदारी न्यायप्रणालीभित्र र बाहिर नीति, उपाय र रणनीतिहरूको खोजी, विकास र कार्यान्वयन थालनी गर्नु वा निरन्तरता दिनुपर्दछ ।

च. विधायन र अल्पवयस्क न्यायप्रशासन

- (५२) सबै कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको अधिकार तथा भलाइ प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्नका लागि सरकारहरूले खास कानून र कार्यविधि जारी गरी लागू गर्नुपर्दछ ।
- (५३) पीडन, दुर्व्यवहार, शोषण र अपराधिक क्रियाकलापका लागि बालबालिका र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको प्रयोग रोक्ने विधायन जारी गरिनु र लागू गरिनुपर्दछ ।
- (५४) घर, विद्यालय वा अन्य कुनै पनि संस्थापनामा कुनै पनि बालबालिका वा कलिलो उमेरका व्यक्तिलाई कठोर, अपमानजनक सुधारउपाय वा सजायको भागीदार बनाइनुहुँदैन ।
- (५५) कुनै पनि किसिमका बालबालिका र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको हातहतियारमा पहुँचलाई रोक्न वा नियन्त्रण गर्नमा लक्ष्यित विधायन र कार्यान्वयनलाई प्रेरित गरिनुपर्दछ ।
- (५६) कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको थप कलङ्कन (निन्दा), पीडितीकरण र अपराधीकरण रोक्नका लागि कुनै वयस्कले गर्दा कसुर नहुने र दण्डभार नलाग्ने आचरण कलिलो उमेरको व्यक्तिले गरेमा कसुर मानिनेछैन र दण्डभार बेहोराइनेछैन भन्ने कुरा सुनिश्चित पार्न कानून जारी गरिनुपर्दछ ।
- (५७) कलिलो उमेरका व्यक्तिका हैसियत, अधिकार तथा चाखहरूको पालना हुने र उपलब्ध सेवाको उचित सिफारिस हुने कुरालाई निश्चित पार्ने निरीक्षाधिकारी (अम्बुड्सम्यान) को कार्यालय वा यस्तै स्वतन्त्र अङ्गको स्थापनाका लागि विचार पुऱ्याइनुपर्दछ । निर्दिष्ट निरीक्षाधिकारी वा अन्य अङ्गले रियाद मार्गदर्शन, बेइजिड नियमावली र स्वतन्त्रताबाट वञ्चित अल्पवयस्कहरूको संरक्षणसम्बन्धी नियमावलीको कार्यान्वयनको पनि सुपरिवेक्षण गर्न सक्दछ । निरीक्षाधिकारी वा अन्य अङ्गले नियमित अन्तरालमा अध्यालेखको कार्यान्वयनमा भएका प्रगति र सामना गरिएका कठिनाइसम्बन्धी प्रतिवेदन पनि प्रकाशित गर्न सक्दछ । बालवकालत सेवाहरू पनि स्थापना गरिनुपर्दछ ।

- (५८) दुवै लिङ्गका, कानूनकार्यान्वयन तथा अन्य सम्बन्धित कर्मचारीगणलाई कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूका विशेष आवश्यकताहरूलाई प्रत्युक्ति गर्न र न्यायप्रणालीबाट कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको दिशान्तरण गर्ने कार्यक्रम र सिफारिस सम्भाव्यताबारे जानपहिचान राख्न र हुन सक्ने अधिकतम हदमा प्रयोग गर्नका लागि प्रशिक्षित गर्नुपर्दछ ।
- (५९) लागू पदार्थको दुर्व्यसन र लागू पदार्थको ओसारपसारकर्ताहरूबाट बालबालिका र कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नका लागि विधायन जारी गर्नुपर्छ र कडाइपूर्वक लागू गर्नुपर्छ ।

छ. अनुसन्धान, नीतिविकास र समन्वय

- (६०) बहुविषयक र विषयान्तरिक दुवै आधारमा, आर्थिक, सामाजिक, शिक्षा तथा स्वास्थ्य एजेन्सी र सेवाहरू, अल्पवयस्क न्यायप्रणाली, युवा, समुदाय र विकास एजेन्सी तथा अन्य सान्दर्भिक संस्थापनाहरूबीचको अन्तरक्रिया र समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्न प्रयास गर्नुपर्छ र उपयुक्त संयन्त्र स्थापना गरिनुपर्दछ ।
- (६१) युवाअपराध, बिजाई रोकथाम र अल्पवयस्क न्यायसँग सम्बन्धित परियोजना, कार्यक्रम, अभ्यास र पहलबाट हासिल गरिएका सूचना, अनुभव र विज्ञताको आदानप्रदान राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा घनीभूत बनाइनुपर्दछ ।
- (६२) अभ्यासकर्ता, विज्ञ तथा नीतिनिर्माताहरूलाई संलग्न गरी युवाअपराध, बिजाई रोकथाम र अल्पवयस्क न्यायसँग सम्बन्धित मामिलासम्बन्धी क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सरसहयोगको थप विकास र सुदृढीकरण गर्नुपर्दछ ।
- (६३) अभ्यास तथा नीतिसम्बन्धी मामिलामा प्राविधिक तथा वैज्ञानिक सरसहयोग खास गरी तालिम, नमुना तथा प्रदर्शनात्मक परियोजना, र युवाअपराध तथा अल्पवयस्क बिजाईको रोकथामसँग सम्बन्धित खास सवालहरूलाई सबै सरकारहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणाली र अन्य सम्बन्धित सङ्गठनहरूले सबल रूपमा सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- (६४) युवाअपराध तथा अल्पवयस्क बिजाईको रोकथामका प्रभावकारी प्रारूपहरूका सम्बन्धमा वैज्ञानिक अनुसन्धानका सहकार्यलाई प्रोत्साहित गरिनुपर्छ र यस्ता अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षहरूलाई व्यापक रूपले प्रसार र मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।
- (६५) संयुक्त राष्ट्रसंघका उपयुक्त निकाय, संस्थापना र एजेन्सीहरू र कार्यालयहरूले बाल अल्पवयस्क न्याय, युवाअपराध तथा अल्पवयस्क बिजाईको रोकथामसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रश्नमा घनिष्ठ सहकार्य र समन्वयलाई प्रेरित गर्नुपर्दछ ।
- (६६) यस मार्गदर्शनका आधारमा संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले इच्छुक संस्थापनाहरूको सहयोगमा अनुसन्धान सञ्चालन गर्न, वैज्ञानिक सहकार्यमा, नीति तर्जुमा गर्न, र कार्यान्वयनको पुनरवलोकन र अनुगमन गर्नमा सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्दछ र बिजाई रोकथामका प्रभावकारी ढाँचाहरूसम्बन्धी भरपर्दा जानकारीहरूको स्रोतको रूपमा सेवा गर्नुपर्दछ ।

गैरहिरासतीय उपायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली (टोकियो नियमावली)

महासभाको १४ डिसेम्बर १९९० को प्रस्ताव ४५/११० द्वारा जारी

१. सामान्य सिद्धान्त

१. मौलिक लक्ष्य

- १.१ यी न्यूनतम मापदण्डका नियमहरूले गैरहिरासतीय उपायहरूको प्रवर्द्धन गर्ने साथै कैदसजायको विकल्पका भागीदार व्यक्तिहरूको न्यूनतम सुरक्षाका आधारभूत सिद्धान्त समुच्चय (सेट अफ प्रिन्सिपल्स) उपलब्ध गराउँछन्।
- १.२ फौजदारी न्यायमा खास गरी कसुरदारलाई गरिने व्यवहार साथै कसुरदारहरूमा समाजप्रतिको उत्तरदायित्वको भावना बढाउने कुरामा यी नियमहरू अभिप्रेरित छन्।
- १.३ यी नियमहरूलाई हरेक मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था साथै मुलुकको फौजदारी न्यायप्रणालीको लक्ष्य र उद्देश्य समेत विचार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ।
- १.४ यी नियमहरूको कार्यान्वयन गर्दा सदस्य राष्ट्रहरूले कसुरदारको व्यक्तिगत अधिकार, पीडितको अधिकार, सार्वजनिक निर्भयता तथा अपराधरोकथामका लागि समाजको सरोकारबीच उपयुक्त सन्तुलन निश्चित पार्न प्रयत्न गर्नेछन्।
- १.५ सदस्यराष्ट्रहरूले आफ्नो कानुनी प्रणालीमा कैदसजायको प्रयोग घटाउने गरी अन्य उपाय उपलब्ध गराउने र मानवअधिकारको पालना, सामाजिक न्यायका आवश्यकता र कसुरदारको पुनःस्थापनाको खाँचोलाई ध्यान दिई फौजदारी न्यायका नीतिहरूलाई युक्तिसङ्गत बनाउनका लागि गैरहिरासतीय उपायहरूको विकास गर्नेछन्।

२. गैरहिरासतीय उपायको क्षेत्र

- २.१ यस नियमावलीका सान्दर्भिक प्रावधानहरू फौजदारी न्यायप्रशासनको सबै चरणमा अभियोजन, पुर्पच्छे वा सजायको कार्यान्वयनका निमित्त रहेका सबै व्यक्तिहरूलाई लागू हुनेछन्। यस नियमावलीको प्रयोजनका लागि व्यक्तिहरूको उल्लेख गर्दा उनीहरूको आशङ्कित, अभियोग लगाइएका वा सजाय ठेकिएका जे भए पनि "कसुरदार" भनी उल्लेख गरिएको छ।
- २.२ यो नियमावली जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, उमेर, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उद्भव, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै भेदभाव नराखी लागू हुनेछ।
- २.३ कसुरको प्रकृति र गम्भीरता, कसुरदारको व्यक्तित्व र पृष्ठभूमि तथा समाजको संरक्षण र कैदसजायको अनावश्यक प्रयोगको परित्यागको सामान्जस्यमा बृहत्तर लचिलोपना उपलब्ध गराउनका लागि फौजदारी न्यायप्रणालीले पुर्पच्छेपूर्वको अवस्थादेखि सजायपछिको अवस्थासम्मको चाँजोपाँजोमा गैरहिरासतीय उपायको फराकिलो दायरा वा क्षेत्र उपलब्ध गराउनुपर्छ। उपलब्ध गैरहिरासतीय उपायहरूको किसिम र सङ्ख्या स्थिर सजाय सम्भव रहने गरी निर्धारण हुनुपर्छ।
- २.४ नयाँ गैरहिरासतीय उपायहरूको विकासलाई उत्प्रेरित-अभिप्रेरित एवं राम्ररी अनुगमन गर्नुपर्छ र तिनको प्रयोगको व्यवस्थित मूल्याङ्कन हुनुपर्छ।
- २.५ कानुनी सुरक्षा र विधिको शासनअनुसार यथासम्भव औपचारिक प्रक्रिया वा अदालतद्वारा पुर्पच्छे गरी टुट्याउने कुरालाई टार्ने गरी कसुरदारलाई समुदायमै समाल्नेतर्फ विचार पुऱ्याइनेछ।
- २.६ गैरहिरासतीय उपायको प्रयोग न्यूनतम हस्तक्षेपको सिद्धान्त अनुरूप हुनुपर्छ।
- २.७ गैरहिरासतीय उपायहरू निर्दण्डीकरणको दिशाका प्रयत्नमा अड्डुश लाउने वा विलम्ब पार्ने कुराको सट्टा निर्दण्डीकरण र निरपराधीकरणतर्फको अभियानको अङ्ग बन्नुपर्छ।

३. कानुनी सुरक्षा

- ३.१ गैरहिरासतीय उपायहरूको सुरुआत, परिभाषा र कार्यान्वयन कानुनद्वारा तोकिनेछ।
- ३.२ गैरहिरासतीय उपायको छनोट कसुरको प्रकृति र गम्भीरता तथा कसुरदारको व्यक्तित्व, पृष्ठभूमि, सजायको गर्नुको परिलक्ष्य र पीडितको अधिकार दुवैतर्फ विचार समेत पुऱ्याई स्थापित आधारको लेखाजोखामा आधारित हुनेछ।
- ३.३ न्यायिक वा अन्य सक्षम स्वतन्त्र अधिकारीद्वारा प्रक्रियाका सबै चरणमा उत्तरदायित्वको पूर्ण सुनिश्चितता दिई र विधिको शासन अनुसार मात्र तजबिजको प्रयोग हुनेछ।

- ३.४ औपचारिक प्रक्रिया वा पुर्पच्छेपूर्व वा सोका सट्टामा कसुरदार उपर दायित्व बहन गराउने गरी कार्यान्वित हुने गैरहिरासतीय उपायका लागि कसुरदारको सम्मति आवश्यक हुनेछ ।
- ३.५ कसुरदारले निवेदन गरेमा गैरहिरासतीय उपाय लगाउने निर्णय न्यायिक वा अन्य सक्षम स्वतन्त्र अधिकारीबाट पुनरवलोकन हुने विषय हुनेछ ।
- ३.६ गैरहिरासतीय उपायको कार्यान्वयनबाट आफ्नो व्यक्तिगत अधिकारलाई असर गर्ने मामिलामा न्यायिक वा अन्य सक्षम स्वतन्त्र अधिकारीसमक्ष अनुरोध वा उजुर गर्ने हक कसुरदारलाई हुनेछ ।
- ३.७ अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मानवअधिकारसँग मेल नखाएको कुरामा उपचार र सम्भव भए पुनरूद्धारको गुनासो सुन्ने उपयुक्त संयन्त्र उपलब्ध गराइनेछ ।
- ३.८ गैरहिरासतीय उपायमा कसुरदारको चिकित्साजन्य वा मनोवैज्ञानिक प्रयोगपरीक्षण वा शारीरिक वा मानसिक चोटको अनुचित जोखिम समावेश गरिनेछैन ।
- ३.९ गैरहिरासतीय उपायअन्तर्गत रहेको कसुरदारको मर्यादालाई सबै समयमा संरक्षण गरिनेछ ।
- ३.१० गैरहिरासतीय उपायको कार्यान्वयनमा सुरुकिनाराका लागि सक्षम अधिकारीलाई प्रदत्त अधिकारभन्दा बढी कसुरदारको अधिकारलाई बन्देज लगाइनेछैन ।
- ३.११ गैरहिरासतीय उपाय लागू गर्दा परिवारिक गोपनीयताको अधिकारसह कसुरदारको गोपनीयताको अधिकारको सम्मान गरिनेछ ।
- ३.१२ कसुरदारको व्यक्तिगत अभिलेख कडाइसाथ गोप्य राखिनेछ र तेश्रो पक्षका निति खुला हुनेछैन । कसुरदारको मुद्दाको चाँजोपाँजोमा प्रत्यक्ष सरोकार भएको व्यक्ति वा उचित रूपले अधिकारप्रदत्त अन्य व्यक्तिको मात्र यस्तो अभिलेखमा पहुँच रहनेछ ।

४. बचाउ दफा

बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली, अल्पवयस्कको न्यायप्रशासनसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली, जुनसुकै स्वरूपको थुनछेक वा कैदसजायअन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्तसङ्ग्रह वा कसुरदारहरूप्रति गर्नुपर्ने व्यवहार र उनीहरूको आधारभूत मानवअधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट मान्यताप्राप्त अन्य कुनै पनि अध्यालेख वा मापदण्डहरूलाई बाहेक गर्ने गरी यी नियमहरूको कुनै कुरालाई व्याख्या गरिनेछैन ।

२. पुर्पच्छेपूर्वको चरण

५. पुर्पच्छेपूर्वको चाँजोपाँजो

- ५.१ उपयुक्त र कानुनी व्यवस्थासँग अनुकूल भएसम्म समाजको संरक्षण, अपराधरोकथाम वा कानुनको सम्मान र पीडितको अधिकारको प्रवर्द्धनका निमित्त मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउन आवश्यक छैन भन्ने देखेमा प्रहरी, अभियोजनसेवा वा फौजदारी मामिला समाल्ने अन्य निकायलाई कसुरदारलाई छुटकारा दिने अधिकार दिइनेछ । छुटकारा दिने कुराको उपयुक्तता वा कारबाई चलाउने निर्णय गर्ने प्रयोजनका लागि कानुनी व्यवस्थामा सोको स्थापित सर्त-आधारको एक समुच्चय (सेट) विकास गरिनेछ । सानातिना मामिलामा अभियोजनकर्ताले उपयुक्त गैरहिरासतीय उपाय लागू गराउन सक्नेछन् ।

६. पुर्पच्छेपूर्व थुनछेकको परित्यज्यता

- ६.१ आरोपित कसुरदारको अनुसन्धान र समाज तथा पीडितको संरक्षणलाई उचित ध्यान पुऱ्याई पुर्पच्छेपूर्वको थुनछेकलाई फौजदारी प्रक्रियामा अन्तिम साधनको रूपमा प्रयोग गरिनेछ ।
- ६.२ पुर्पच्छेपूर्वको थुनछेक नियम ५.१ मा उल्लेख भएका उद्देश्यको प्राप्तिका निमित्त भन्दा बढीको लागि हुनेछैन र मानवीयतासाथ र मानिसमा अन्तर्निहित मर्यादाको सम्मानसाथ लागू गरिनेछ ।
- ६.३ पुर्पच्छेपूर्वको थुनछेक अवलम्बन गरिएको अवस्थामा सोउपर न्यायिक वा अन्य सक्षम स्वतन्त्र अधिकारीसमक्ष पुनरावेदन गर्ने अधिकार कसुरदारलाई रहनेछ ।

३. पुर्पच्छे तथा सजाय-निदान चरण

७. सामाजिक जाँचबुझ प्रतिवेदन

- ७.१ सामाजिक जाँचबुझको प्रतिवेदनको सम्भावना छ भने सक्षम र अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निकायबाट तयार गरिएको प्रतिवेदन न्यायिक अधिकारीले स्वयं ग्रहण गर्न सक्नेछ । प्रतिवेदनमा कसुरदारको हालको कसुर र निजको कसुरगराइको स्वरूपसँग सान्दर्भिक हुने सामाजिक जानकारी रहनुपर्छ । सजाय-निदानको प्रक्रियासँग सम्बन्धित जानकारी

र सुभाउहरू पनि प्रतिवेदनमा समेटिएको हुनुपर्छ । प्रतिवेदनमा व्यक्त जुनसुकै विचार सुस्पष्ट पहिचानसाथ तथ्यपरक, वस्तुनिष्ठ र निष्पक्ष हुनेछ ।

८. सजाय-निदानको चाँजोपाँजो

- ८.१ गैरहिरासतीय उपायको किनारा गर्ने दायरामा न्यायिक अधिकारीले यससम्बन्धी निर्णय गर्दा कसुरदारको पुनःस्थापनाको खाँचो, उपयुक्त अवस्थामा परामर्श गर्नुपर्ने पीडितको हित र समाजको संरक्षणलाई विचार गर्नुपर्छ ।
- ८.२ सजाय-निदान गर्ने अधिकारीले देहायका तरिकाद्वारा मुद्दा किनारा लगाउन सक्नेछन् :
- (क) नसिहत, सतर्क-आज्ञा वा चेतावनीजस्ता मौखिक निग्रह (सजाय)
- (ख) ससर्त छुटकारा
- (ग) प्रतिष्ठा-दण्ड
- (घ) जरिवाना र हाजिर- जरिवानाजस्ता आर्थिक निग्रह र मौद्रिक सजाय
- (ङ) जफत वा जैजात-आदेश
- (छ) सजाय-निलम्बन वा सजायस्थगन
- (ज) दण्डपरीक्षण (प्रोवेसन) र न्यायिक सुपरिवेक्षण
- (झ) सामुदायिक सेवा-आदेश
- (ञ) हाजिर-जमानी (कुनै केन्द्रमा उपस्थित हुने गरी पठाउने)
- (ट) घरबन्दी (हाउस एरेस्ट)
- (ठ) गैरसंस्थागत व्यवहारको कुनै तरिका
- (ड) माथिका उपायहरू केहीको संयोजन ।

४. सजाय-निदानोत्तर चरण

९. सजाय-निदानपछिको चाँजोपाँजो

- ९.१ सक्षम अधिकारीलाई संस्थापनाकरण (इस्टिच्युसनलाइजेसन) छल्ने र कसुरदारको समाजमा चाँडो पुनःसम्मिलन गराउनका लागि सजायनिर्धारणपछि व्यापक दायरामा विकल्पहरू रहनेछन् ।
- ९.२ सजाय-निदानपछिका चाँजोपाँजोमा निम्न कुरा समावेश हुन सक्नेछन्:
- (क) बिदा र फिर्तीबास (हाफ वे हाउसेस)
- (ख) श्रम वा शैक्षिक छुटकारा
- (ग) दण्डजमानी (प्यारोल) का अनेक स्वरूप
- (घ) मिनाहा (रेमिसन)
- (ङ) माफी
- ९.३ कसुरदारले निवेदन गरेमा माफीबाहेक अन्य चाँजोपाँजो उपर न्यायिक वा अन्य सक्षम स्वतन्त्र अधिकारीद्वारा पुनरावलोकन हुनेछ ।
- ९.४ कुनै संस्थापनाद्वारा गैरहिरासतीय कार्यक्रममा छुट्ने कुनै पनि स्वरूप यथासम्भव अगिल्लो चरणमा विचार गरिनेछ ।

५. गैरहिरासतीय उपायको कार्यान्वयन

१०. सुपरिवेक्षण

- १०.१ सुपरिवेक्षणको परिलक्ष्य पुनः कसुर गर्ने कुरालाई घटाउने र कसुरदार पुनः अपराधतर्फ लाग्ने सम्भावनालाई न्यूनीकरण गर्ने किसिमले निजको समाजमा पुनःसम्मिलनलाई सहयोग पुऱ्याउने हो ।
- १०.२ गैरहिरासतीय उपायले सुपरिवेक्षणलाई समेत समेटेमा यस्तो सुपरिवेक्षण कानूनद्वारा तोकिएको खास सर्तअन्तर्गत सक्षम अधिकारीद्वारा सम्पादन हुनेछ ।
- १०.३ निर्दिष्ट गैरहिरासतीय उपायको ढाँचाभित्र कसुरदारको कसुरलाई काम गर्ने गरी कसुरदारको हरेक पृथकपृथक मामिलालाई लक्षित गर्ने गरी सुपरिवेक्षण र व्यवहारसर्वोपयुक्त किसिमको हुनुपर्छ । सुपरिवेक्षण र व्यवहारको आवधिक पुनरावलोकन हुनुपर्छ र अवश्यकताअनुसार समायोजन गरिनुपर्छ ।
- १०.४ कसुरदारहरूलाई आवश्यक भएअनुसार समुदायसँगको सम्पर्क सुदृढ गर्न र उनीहरूको सामाजिक पुनःसम्मिलनलाई सहज बनाउन मनोवैज्ञानिक, सामाजिक र भौतिक सरसहायता तथा अवसरहरू उपलब्ध गराइनुपर्छ ।

११. अवधि

- ११.१ गैरहिरासतीय उपायको अवधि कानूनअनुसार सक्षम अधिकारीले कायम गरेको अवधिभन्दा बढी हुनेछैन ।
- ११.२ कसुरदारले उपायलाई अनुकुल हुने गरी सार्थक बनाएमा तोकिएको अवधि पहिल्यै पनि अन्त्य हुने प्रावधान राख्न सकिनेछ ।

१२. सर्त-अवस्था

- १२.१ कसुरदारले पालना गर्नुपर्ने सर्त वा अवस्था सक्षम अधिकारीले निर्धारण गर्ने भएमा समाजको आवश्यकता र कसुरदार तथा पीडितको अधिकार र आवश्यकता दुवैलाई ध्यान दिनुपर्छ ।
- १२.२ पालना गर्नुपर्ने सर्त-अवस्था व्यावहारिक, छरितो र यथाशक्य थोरै तथा कसुरदारमा अपराधिक बानीबेहोरा बल्किने सम्भावनालाई घटाउने र पीडितको अवश्यकतामा ध्यान दिई कसुरदारको सामाजिक पुनःसम्मिलनको अवसर बढाउने तर्फ लक्षित हुनेछ ।
- १२.३ गैरहिरासतीय उपाय लागू गर्दाको सुरुअवस्थामा कसुरदारले लिखित र मौखिक रूपमा कसुरदारको दायित्व र अधिकारसहित सो उपायलाई व्यवस्थित गर्ने सर्त-अवस्थाको स्पष्ट खोलुवा वा स्पष्टीकरण प्राप्त गर्नेछ ।
- १२.४ कसुरदारले गरे-देखाएको प्रगतिअनुसार स्थापित वैधानिक प्रावधानअन्तर्गत सक्षम अधिकारीले सर्तअवस्थालाई फेरबदल गर्न सक्नेछ ।

१३. व्यवहारविधि

- १३.१ निर्दिष्ट गैरहिरासतीय पद्धतिको ढाँचाभित्र कसुरदारका खाँचाहरू प्रभावकारी रूपले पुरा गर्न उपयुक्त मामिलामा विषयकार्य (केस-वर्क), समूह-उपचार (ग्रुपथेरापी) आवासीय कार्यक्रम र विविध वर्गका कसुरदारहरूका लागि विशिष्टीकृत उपचारव्यवहारका अनेक योजना विकास गर्नुपर्छ ।
- १३.२ उचित तालिम पाएका र व्यावहारिक अनुभव भएका व्यावसायिक व्यक्तिहरूबाट उपचार-व्यवहार सञ्चालन गरिनुपर्छ ।
- १३.३ उपचार-व्यवहार आवश्यक छ भनेर निर्णय गरिएका अवस्थामा कसुरदारको पृष्ठभूमि, व्यक्तित्व, अन्तर्वृत्ति, चातुर्य, मुल्यमान्यता र विशेष गरी अपराधतिर डोयाउने परिवेश बुझ्न प्रयत्न गर्नुपर्छ ।
- १३.४ गैरहिरासतीय उपायको कार्यान्वयन सक्षम अधिकारीले समुदाय र सामाजिक सहयोग व्यवस्थालाई समावेश गराउन सक्नेछन् ।
- १३.५ व्यवहार-उपचारको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित पार्नका लागि व्यवस्थापकीय तहमा सकेसम्म व्यावहारिक हुने गरी कार्यबोर्डको खटनपटन मिलाइनेछ ।
- १३.६ सक्षम अधिकारीले हरेक कसुरदारको स्थितिअभिलेख (केस रेकर्ड) को स्थापना र व्यवस्थापन गर्नेछन् ।

१४. अनुशासन र सर्त-अवस्थाको उल्लङ्घन

- १४.१ कसुरदारद्वारा भएको सर्तअवस्थाको उल्लङ्घनको परिणाम गैरहिरासतीय उपायको फेरबदल वा खारिजी हुन सक्नेछ ।
- १४.२ गैरहिरासतीय उपायको फेरबदल वा खारिजी सक्षम अधिकारीबाट हुनेछ र सुपरिवेक्षण-अधिकृत र कसुरदार दुवैले पेस गरेका तथ्यहरूको सावधानीपूर्वकको छानबीनपछि मात्र सो कार्य गरिनेछ ।
- १४.३ गैरहिरासतीय उपायको विफलता स्वतः हिरासतीय पद्धति लाइनमा उन्मुख हुनुहुँदैन ।
- १४.४ गैरहिरासतीय उपायको फेरबदल वा खारिजीको क्रममा सक्षम अधिकारीले वैकल्पिक गैरहिरासतीय उपाय स्थापित गर्न प्रयास गर्नेछन् । अन्य उपयुक्त विकल्पको अभावमा मात्र कारावासको सजाय लगाउन सकिनेछ ।
- १४.५ सर्त-अवस्थाको उल्लङ्घनमा सुपरिवेक्षणअन्तर्गतको कसुरदारलाई पक्राउ गर्ने र थुन्ने अधिकार कानूनद्वारा तोकिनेछ ।
- १४.६ गैरहिरासतीय उपायको फेरबदल वा खारिजीउपर न्यायिक वा अन्य सक्षम स्वतन्त्र अधिकारीसमक्ष पुनरावेदन गर्ने अधिकार कसुरदारलाई हुनेछ ।

६. कर्मचारी

१५. नियुक्ति

- १५.१ कर्मचारीको नियुक्तिमा जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, उमेर, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उद्भव, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा भेदभाव गरिनेछैन । कर्मचारीको नियुक्तिसम्बन्धी नीतिले सकारात्मक कदमका राष्ट्रिय नीतिहरूलाई ध्यान दिनुपर्छ र सुपरिवेक्षण हुनुपर्ने कसुरदारको विविधतालाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्छ ।
- १५.२ गैरहिरासतीय उपाय अवलम्बन गर्न नियुक्त व्यक्तिहरू व्यक्तिगत हिसाबले उपयुक्त र सम्भव भएसम्म उपयुक्त व्यावसायिक तालिम र व्यावहारिक अनुभव भएका हुनुपर्छ । यस्तो योग्यता स्पष्ट निर्धारित हुनुपर्छ ।
- १५.३ योग्य व्यावसायिक कर्मचारी कायम गरिराख्न र थामी राख्न सेवाको उपयुक्त हैसियत, कामको प्रकृतिअनुरूप पर्याप्त तलब र सरसुविधा सुनिश्चित हुनुपर्छ र व्यावसायिक उन्नयन र वित्तविकासका लागि मनगो अवसर उपलब्ध हुनुपर्छ ।

१६. कर्मचारी-तालिम

- १६.१ कसुरदारलाई पुनःस्थापित गर्ने, कसुरदारका अधिकार सुनिश्चित पार्ने र समाजलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा कर्मचारीको उत्तरदायित्व सुस्पष्ट बनाउने कर्मचारी-तालिमको उद्देश्य हुनेछ । तालिमले कर्मचारीलाई सम्बन्धित अन्य निकायहरूसँग सरसहयोग गर्ने र क्रियाकलापको समन्वयको आवश्यकताबारे सुझबुझ पनि दिलाउनुपर्छ ।
- १६.२ सेवा सुरुगर्नुपूर्व कर्मचारीलाई गैरहिरासतीय उपायहरूको प्रकृति, सुपरिवेक्षणको परिलक्ष्य र गैरहिरासतीय उपायको कार्यान्वयनका विविध ढाँचा वा स्वरूपका बारेमा निर्देशन समावेश भएको तालिम दिइनेछ ।
- १६.३ सेवा सुरु गरिसकेपछि सेवाकालीन तालिम र पुनःतागजी तालिममा सहभागी भएर कर्मचारीले आफ्नो ज्ञान र व्यावसायिक क्षमता कायम राख्ने तथा सुधार गर्नेछन् ।

७. स्वयमसेवक र अन्य सामुदायिक स्रोतसाधन

१७. जनसहभागिता

- १७.१ जनसहभागितालाई एक प्रमुख स्रोत र गैरहिरासतीय उपाय अवलम्बन गरिरहेको कसुरदार र परिवार तथा समुदायबीचको सम्बन्ध सुधार्ने महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । यसले फौजदारी न्यायप्रशासनको प्रयासलाई परिपुरकको काम गर्नुपर्छ ।
- १७.२ जनसहभागितालाई आफ्नो समाजको संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउन समुदायका सदस्यहरूका लागि एक अवसर मानिनुपर्छ ।

१८. सार्वजनिक सुभ्रबुध र सरसहयोग

- १८.१ गैरहिरासतीय उपायको प्रवर्द्धन गर्ने स्वयंसेवी सङ्घसंस्थालाई महत्त गर्न सरकारी निकाय, निजी क्षेत्र र सर्वसाधारणलाई उत्प्रेरित गर्नुपर्छ ।
- १८.२ गैरहिरासतीय उपायको कार्यान्वयनमा जनसहभागिताको खाँचोबारे जनचेतना तीव्र पार्न सभा-सम्मेलन, भेला, सेमिनार र अन्य क्रियाकलाप नियमित रूपमा आयोजना गर्नुपर्छ ।
- १८.३ गैरहिरासतीय व्यवहारको बृहत् कार्यान्वयन र कसुरदारको सामाजिक पुनःसम्मिलनका लागि अनुकुल क्रियाकलापतर्फ डोऱ्याउने रचनात्मक जनअभिवृत्ति (पब्लिक एटिच्युड) सिर्जना गर्न सघाउ पुऱ्याउनका लागि आमसञ्चारका सबै स्वरूपको उपयोग गर्नुपर्छ ।
- १८.४ गैरहिरासतीय उपायको तात्पर्यमा सर्वसाधारणको भूमिकाको महत्त्वबारे जानकारी गराउन हरप्रयास गर्नुपर्छ ।

१९. स्वयंसेवक

- १९.१ समाविष्ट कामप्रतिको अन्तरवृत्ति (एटिच्युड) र चाखका आधारमा स्वयंसेवकहरू सावधानीपुर्वक छनोट र नियुक्ति गरिनेछ । वहन गर्नुपर्ने कार्यका बारेमा उनीहरूलाई राम्ररी तालिम दिइनेछ र सक्षम अधिकारीबाट महत्त र सरसल्लाह पाउने तथा यस्ता अधिकारीसँग परामर्श गर्ने कुरा उनीहरूलाई सुलभ हुनेछ ।
- १९.२ सरसल्लाह उपलब्ध गराएर र आफ्नो क्षमता तथा कसुरदारको खाँचोअनुसार सहयोगका अन्य अन्य रूपद्वारा कसुरदार र तिनका परिवारलाई समुदायसँग सार्थक सम्बन्ध विकास गर्न र सम्पर्क विस्तार गर्न स्वयंसेवकले प्रोत्साहन गर्नुपर्छ ।
- १९.३ कर्तव्यपालनाका क्रममा हुने दुर्घटना, चोटपटक र सार्वजनिक दायित्वका सम्बन्धमा स्वयंसेवकहरूको बिमा हुनेछ । सुम्पिएको काम गर्दाका क्रममा भएको अख्तियार गरिएको अनुसन्धानको खर्चको उनीहरूलाई सोधभर्ना दिइनेछ । उनीहरूले समुदायको भलाइमा दिएको सेवाका लागि सार्वजनिक मान्यताको विस्तार गर्नुपर्छ ।

८. अनुसन्धान, योजनातर्जुमा, नीतिनिर्माण तथा मूल्याङ्कन

२० अनुसन्धान र योजना-तर्जुमा

- २०.१ योजनातर्जुमा-प्रक्रियाको अत्यावश्यक पक्षका रूपमा कसुरदारलाई गरिने गैरहिरासतीय व्यवहारबारे अनुसन्धानका तत्वाधान र प्रवर्द्धनमा सार्वजनिक तथा निजी दुवै क्षेत्रका अङ्गहरूलाई सहभागी गराउन प्रयत्न गर्नुपर्छ ।
- २०.२ पक्ष, व्यावसायिक अभ्यासकर्ता, समुदाय र नीतिनिर्माताहरूले भेल्लुपरेका समस्याका बारेमा नियमित तरिकाले अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ।
- २०.३ कसुरदारप्रतिको गैरहिरासतीय व्यवहारको कार्यान्वयनसम्बन्धी तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषणका निमित्त फौजदारी न्यायप्रणालीमै अनुसन्धान तथा सूचना संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्छ ।

२१. नीतिनिर्माण तथा कार्यक्रमविकास

- २१.१ गैरहिरासतीय उपायका कार्यक्रमहरूको व्यवस्थित रूपले योजनातर्जुमा गर्नुपर्छ र राष्ट्रिय विकासप्रक्रियाभित्र फौजदारी न्यायप्रणालीको एकीकृत अंशका रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- २१.२ गैरहिरासतीय उपायहरूको अर्थ प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्ने दृष्टिले नियमित मुल्याङ्कन गरिराख्नुपर्छ ।
- २१.३ गैरहिरासतीय उपायहरूको उद्देश्य, कार्यरूप र प्रभावकारिताको लेखाजोखा गर्न आवधिक पुनरालोकन सम्पन्न गर्नुपर्छ ।

२२. सम्बन्धित निकाय र क्रियाकलापसँग को सम्पर्क-सम्बन्ध

- २२.१ गैरहिरासतीय उपायको जिम्मेवारी रहेको सेवाहरू, फौजदारी न्यायका अन्य अङ्गहरू र सरकारी तथा गैरसरकारी दुवै तवरका स्वास्थ्य, आवस, शिक्षा तथा श्रम र आमसञ्चारजस्ता क्षेत्रका सामाजिक विकास तथा कल्याणकारी निकायहरूका बीचमा सम्पर्क-सम्बन्ध सहज बनाउनका लागि विभिन्न तहमा उपयुक्त संयन्त्र सक्रिय पारिनुपर्छ ।

२३. अन्तर्राष्ट्रिय सरसहयोग

- २३.१ संस्थापनेत्तर व्यवहारका क्षेत्रमा राष्ट्रहरूबीच वैज्ञानिक सरसहयोग प्रवर्द्धन गर्न प्रयत्न गरिनेछ । सदस्यराष्ट्रहरूबीचमा गैरहिरासतीय उपायसम्बन्धी अनुसन्धान, तालिम, प्राविधिक सहयोग र सूचना आदानप्रदानको कार्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सचिवालयको सामाजिक विकास तथा मानवीय मामिला केन्द्रको अपराधरोकथाम तथा फौजदारी न्याय शाखाको घनिष्ट समन्वयमा अपराधको रोकथाम र कसुरदारप्रतिको व्यवहारसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय संस्थापनाहरूमार्फत सुदृढ पार्नुपर्छ ।
- २३.२ संस्थापनेत्तर विकल्पहरूको दायरा फराकिलो पार्ने र ससर्त सजाय पाएका तथा ससर्त छुटकारा पाएका कसुरदारहरूको सुपरिवेक्षणको स्थानान्तरणसम्बन्धी नमुना सन्धिअनुसार राष्ट्रिय सीमापारसम्म तिनको प्रयोगलाई सहज बनाउन तुलनात्मक अध्ययन र वैधानिक प्रावधानहरूको समायोजनलाई बढाउनुपर्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठन-सम्बन्धी महासन्धिहरू (बालबालिका सम्बन्धी) महासन्धि सङ्ख्या, १३८८

रोजगारीमा संलग्न हुन पाउने न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि १

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको कार्यकारी समितिले जेनेभामा ६ जुन सन् १९७३ मा आह्वान गरेबमोजिम बसेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको अन्टाउन्नी सत्रले सो सत्रको चौथो एजेन्डाको रूपमा रहेको रोजगारीमा संलग्न हुने न्यूनतम उमेर सम्बन्धमा केही निश्चित प्रस्तावहरू पारित गर्ने निर्णय गरेको तथा न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि, १९१९, न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि, १९२०, न्यूनतम उमेर (कृषि) महासन्धि, १९२१, न्यूनतम उमेर (ट्रिभर्स तथा स्टाकर्स) (जहाजमा पाल टाँग्ने तथा भट्टिमा आगो बाल्ने) महासन्धि (संशोधित), १९२१, न्यूनतम उमेर (गैर औद्योगिक रोजगारी) महासन्धि, १९३२ न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि (संशोधित), १९३६ न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि (संशोधित), १९३७, न्यूनतम उमेर गैरऔद्योगिक रोजगारी महासन्धि (संशोधित), १९३७, न्यूनतम उमेर (माइजी) महासन्धि, १९५९ र न्यूनतम उमेर (भूमिगत कार्य) महासन्धि, १९६५, का सर्तहरूलाई दृष्टिगत गरि, तथा बालश्रमलाई पूर्ण रूपले समाप्त गर्न सीमित आर्थिक क्षेत्रमा लागू रहेको विद्यमान व्यवस्थाहरूलाई हटाइ यस विषयसँग सम्बन्धित एउटै कानूनको व्यवस्था गर्नु समय भई सकेको छ भन्ने विचारले, तथा यी प्रस्तावहरूले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको रूप लिनेछ भन्ने विश्वास गरी, देहायको महासन्धिलाई इस्वी सन् एक हजार नौ सय त्रिहत्तरको जुन छब्बीसको दिन पारित गरेको छ जसलाई न्यूनतम उमेर महासन्धि, १९७३ भनिनेछ ।

धारा १

यो महासन्धि लागू रहेको हरेक सदस्यले बालश्रमलाई प्रभावकारी रूपमा उन्मुलन गर्ने कार्य निश्चित गर्न तथा रोजगारीमा वा काममा संलग्न हुने न्यूनतम उमेर कम उमेरको व्यक्तिहरूको पूर्ण शारीरिक तथा मानसिक विकाससँग मिल्ने गरी प्रगतिशिल रूपमा बढाउँदै लैजान तयार गरिएको राष्ट्रिय नीति अवलम्बन गर्नेछन् ।

धारा २

- (१) यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने हरेक राष्ट्रले यस महासन्धिको अनुमोदनको परिशिष्टमा रहेको घोषणामा, आफ्नो सीमा भित्रको क्षेत्रमा वा आफ्नो सीमा भित्रको क्षेत्रमा दर्ता भएको यातायातका साधनहरूमा रोजगारीमा लाग्ने वा काम गर्ने न्यूनतम उमेर, तथा यस महासन्धिका धारा ४ देखि ८ सम्मका प्रावधानअनुरूप सो उमेरभन्दा तलका कुनै पनि व्यक्ति कुनै पनि काममा संलग्न गर्न नपाउने भनी स्पष्ट व्यवस्था गर्नेछ ।
- (२) यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हरेक राष्ट्रले पहिले तोकिएको भन्दा बढाई न्यूनतम उमेर तोकिएको घोषणाहरू समय समयमा गरी त्यसपछि त्यसको सूचना अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महानिर्देशकलाई दिन सक्नेछन् ।
- (३) यस धाराको अनुच्छेद १ को प्रावधानअनुसार तोकिएको न्यूनतम उमेर अनिवार्य शिक्षा पढा गर्दा पुग्ने उमेरभन्दा कम हुनेछैन साथै कुनै पनि अवस्थामा १५ वर्ष भन्दा कम हुनेछैन ।
- (४) यस धाराका अनुच्छेद ३ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि, आर्थिक र शैक्षिक सुविधा पर्याप्त विकसित नभएको सदस्य राष्ट्रले सम्बन्धित रोजगारदाताहरू तथा कामदारहरूको सङ्गठन भएमा तिनीहरूसँग सल्लाह गरी सुरुमा न्यूनतम उमेर १४ वर्ष कायम गर्न सक्नेछ ।
- (५) यस अधि उल्लेख गरिएको अनुच्छेदले गरेको व्यवस्था अनुरूप न्यूनतम उमेर १४ वर्ष तोकेंका हरेक सदस्यराष्ट्रले, अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको विधानको धारा २२ बमोजिम प्रस्तुत यस महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदनमा देहायका व्यहोराहरू समेत समावेश गर्नेछन् :-
(क) यसबमोजिम गर्नको लागि विद्यमान रहेको कारण, वा
(ख) विचाराधीन रहेका प्रावधान अन्तर्गतका आफूले प्राप्त गर्न पाउने अधिकारहरू परित्याग गर्न तोिएको मिति ।

धारा ३

- (१) रोजगारी वा कार्यको प्रकृति वा कार्य सम्पादन गर्दाको परिस्थितिले कम उमेरका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य सुरक्षा वा नैतिकता खतरामा पर्न सक्ने कुनै पनि प्रकारको कार्य वा रोजगारीमा संलग्न हुने न्यूनतम उमेर १८ वर्ष भन्दा कम हुनेछैन ।
- (२) यस धाराको अनुच्छेद १ मा लागू हुने प्रकारका काम वा रोजगारी, राष्ट्रिय कानून वा नियमहरू वा अधिकारप्राप्त व्यक्तिले सम्बन्धित रोजगारदाताहरू वा कामदारहरूका सङ्गठन भएमा तिनीहरूसँग छलफल गरी निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
- (३) यस धाराको अनुच्छेद १ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए ता पनि सम्बन्धित रोजगारदाताहरू वा कामदारहरूको सङ्गठन भएमा तिनीहरूसँग सल्लाह गरी कम उमेरका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य सुरक्षा वा नैतिकता पूर्ण रूपमा सुरक्षित भएमा र कामदारहरूले सम्बन्धित कार्य क्षेत्र विषयमा पर्याप्त निर्देशन वा व्यावसायिक तालिम प्राप्त गरेको भएमा राष्ट्रिय कानून वा नियम वा अधिकार प्राप्त अधिकारीहरूद्वारा १६ वर्षको उमेर देखि नै रोजगार वा कार्यमा लाग्ने अधिकार दिन सक्नेछ ।

धारा ४

- (१) आवश्यक भएमा अधिकार प्राप्त अधिकारीले सम्बन्धित रोजगारदाताहरू वा कामदारहरूका सङ्गठन भएका तिनीहरूसँग छलफल गरी यो महासन्धि लागू गर्दा विशेष र ठूलो समस्या आउने किसिमको सीमित सङ्ख्याको रोजगारी वा काममा यो महासन्धि लागू नगर्ने गरी हटाउन सक्नेछ ।
- (२) यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने हरेक सदस्यले अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको विधानको धारा २२ को प्रावधानअनुरूप महासन्धिको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा पेस गर्ने प्रथम प्रतिवेदनमा यस धाराको अनुच्छेद १ को प्रावधानअन्तर्गत हटाएको रोजगारीका कामको सँचि र सो हटाउनाको कारणहरू उल्लेख गर्ने छन् र यसपछिका प्रतिवेदनहरूमा यसरी हटाइएका प्रकारको रोजगारी वा कामहरूसम्बन्धी भएका कानून तथा व्यवहारको स्थिति र हटाइएका यस्ता विषयहरूमा महासन्धि कुन हदसम्म प्रभावित तुल्याएको छ वा तुल्याउने प्रस्ताव छ सोसमेत उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।
- (३) यस महासन्धिको धारा ३ अन्तर्गत समावेश भएको काम वा रोजगारीहरूलाई यस धाराको प्रावधान अन्तर्गत महासन्धि लागू नहुने गरी हटाइनेछैन ।

धारा ५

- (१) आर्थिक तथा प्रशासनिक क्षमता राम्ररी विकसित भई नसकेका सदस्यराष्ट्रले सम्बन्धित रोजगारदाताहरू र कामदारहरूको सङ्गठन भए तिनीहरूसँग सल्लाह गरी आरम्भमा यो महासन्धि प्रभावी हुने क्षेत्र सीमित गर्न सक्नेछ ।
- (२) यस धाराको अनुच्छेद १ को प्रावधान उपयोग गर्ने हरेक सदस्यले यस महासन्धिको अनुमोदन साथ संलग्नघोषणापत्रमा यो महासन्धिको प्रावधानहरू लागू हुने आर्थिक गतिविधिका पक्षहरू वा प्रतिष्ठानका किसिमहरू तोक्नेछ ।
- (३) यस महासन्धिका प्रावधानहरू :
कम्तीमा खानीको उत्खनन् वा ढुङ्गा झिक्ने, कारखानामा उत्पादन गर्ने, निर्माण, विद्युत, ग्यास र पानी, फोहोरमैलाव्यस्थापनका सेवाहरू, यातायात, भण्डार तथा सञ्चार, तथा नियमित रूपमा कामदारहरू काममा लगाउने नगरी स्थानीय उपभोगका लागि साना वा पारिवारिक खेतीबाट उत्पादन गर्ने बाहेकको मुख्यतः व्यापारिक प्रयोजनका लागि उत्पादन गर्ने कृषि तथा बगानसम्बन्धी उद्यमहरूमा लागू हुनेछ । यस धाराका प्रावधानबमोजिम यस महासन्धिको प्रावधान लागू हुने क्षेत्रलाई सीमित गरेका कुनै पनि सदस्यले :
(क) अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको विधानको धारा २२बमोजिम पेस गर्ने आफ्नो प्रतिवेदनमा यस महासन्धिका प्रावधानहरू लागू हुने क्षेत्रबाट हटाइएका प्रकारको रोजगार वा काममा रहेका कम उमेरका व्यक्तिहरू र बालकहरूको रोजगारी तथा कामको सामान्य स्थितिको जानकारी तथा यस महासन्धिका प्रावधानहरूलाई विस्तृत रूपमा लागू गर्दै जाने तर्फ गरिएको वा गर्न सकिने प्रगति बारे पनि जानकारी दिन पर्नेछ ।
(ख) कुनै पनि बेला अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महानिर्देशकलाई घोषणाद्वारा जानकारी दिई यस महासन्धि लागू हुने क्षेत्र बढाउन सक्नेछ ।

धारा ६

- बालक वा कम उमेरका व्यक्तिहरूले सामान्य, व्यावसायिक वा प्राविधिक शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालय वा अन्य प्रशिक्षण संस्थामा गरेको काम, वासम्बन्धीत रोजगारदाता र कामदारहरूको भएका सङ्गठनहरूसँग सल्लाह गरी अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट तोकिएको सर्तहरूबमोजिम कार्य सञ्चालन भएका प्रतिस्थानहरूमा कम्तीमा १४ वर्षको उमेर पुगेको व्यक्तिहरूले गरेका कार्यहरूमा, जसको देहायको कुरा अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेका छन् यो महासन्धि लागू हुनेछैन ।
- (क) विद्यालय वा प्रशिक्षण दिने संस्था मुख्य रूपले जिम्मेवार भएको शिक्षा वा प्रशिक्षणको पाठ्यक्रम ।
  - (ख) प्रतिष्ठानभित्र मुख्य वा सम्पूर्ण रूपले दिइने तालिमको अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत कार्यक्रम, वा
  - (ग) कुनै पेसा छान्न वा तालिम लिने क्षेत्र छान्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले तयार गरिएको निर्देशन वा अभिमंत्रणा कार्यक्रम ।

धारा ७

- (१) राष्ट्रिय कानून वा नियमावलीहरूले १३ देखि १५ वर्षसम्म उमेर पुगेका व्यक्तिहरूलाई देहाय बमोजिमको हलुका किसिमको काम रोजगारीको लागि स्वीकृति दिन सक्नेछ :
(क) उनीहरूको स्वास्थ्य र विकासको लागि हानिकारक हुने सम्भावना नभएको, र
(ख) उनीहरूको विद्यालयमा उपस्थिति, अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा स्वीकृत व्यावसायिक अभिमंत्रणा वा तालिम कार्यक्रममा भाग लिन वा लिइएको तालिमबाट हुने फाइदा लिन सक्ने क्षमतामा अवरोध खडा नगर्ने ।
- (२) यस धाराको अनुच्छेद १ को खण्ड (क) र (ख) मा उल्लेख भएका सर्त बन्दैज पुरा गरेको काममा अनिवार्य विद्यालय शिक्षा पुरा गर्न बाँकी कम्तीमा १५ वर्ष उमेर पुगेका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रिय कानून र नियमावलीले काम वा रोजगारीमा संलग्न हुन अनुमति दिन सक्नेछ ।

- (३) अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस धाराको अनुच्छेद १ र २ अन्तर्गत रोजगारी वा कामको निमित्त अनुमति दिने क्रियाकलापहरू तथा त्यस्तो काम गर्न पाउने वा रोजगारीमा संलग्न हुन पाउने अवस्था र काम गर्ने समयावधि तोक्नेछ ।
- (४) यस धाराको अनुच्छेद १ र २ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि यस महासन्धिको धारा २ को अनुच्छेद ४ बमोजिमको प्रावधानअनुरूप सुविधा प्राप्त गरेका सदस्यले सो सुविधा प्राप्त गरून्जेल यो धाराको अनुच्छेद १ मा भएको १३ र १५ वर्षलाई १२ र १४ वर्षले तथा अनुच्छेद २ मा भएका १५ वर्षलाई १४ वर्षले प्रतिस्थापन गर्न सक्नेछ ।

धारा ८

- (१) अधिकार प्राप्त अधिकारीले कलात्मक प्रस्तुती जस्ता प्रयोजनका लागि सम्बन्धित रोजगारदाताहरू र कामदारहरूको भएका सङ्गठनसँग छलफल गरी काम वा रोजगारमा संलग्न हुनुमा यस महासन्धिको धारा २ ले लगाएको बन्देजमा अपवादको रूपमा प्रत्येक मामिलामा छुट्टा छुट्टै अनुमति दिने गरी स्वीकृति प्रदान गर्न सक्नेछ ।
- (२) यस्तो अनुमतिमा रोजगारी वा काम गर्ने समयावधिको सीमा वा अनुमति पाएको काम गर्दा हुनुपर्ने अवस्था पनि निर्धारित गरिनुपर्दछ ।

धारा ९

- (१) यस महासन्धिका प्रावधानहरू प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न, अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा उपयुक्त सजायलगायतका सम्पूर्ण उपायहरू कार्यान्वयन गरिनेछन् ।
- (२) राष्ट्रिय कानून, नियमावली वा अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस महासन्धिका प्रावधानहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने जिम्मेवार पदाधिकारी तोक्नेछ ।
- (३) राष्ट्रिय कानून, नियमावली वा अधिकार प्राप्त अधिकारीले, रोजगारदाताले राख्नुपर्ने तथा उपलब्ध गराउनुपर्ने र रजिस्टर वा अन्य कागजातहरू तोक्नेछ । यस्ता रजिस्टर तथा कागजातहरूमा रोजगारदाताले रोजगार दिएका वा रोजगारदाताको लागि काम गर्ने १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका कामदारको नाम, उमेर वा जन्म मितिहरू सम्भव भएसम्म रितपर्वक प्रमाणित गराई राख्नुपर्छ ।

धारा १०

- (१) यस महासन्धिले यस धारामा व्यवस्थित गरिएको सर्तहरूबमोजिम हुने गरी न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि १९१९, न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि, १९२०, न्यूनतम उमेर (कृषि) महासन्धि, १९२१, न्यूनतम उमेर (ट्रिमर्श तथा स्टाकर्स) (जहाजमा पाल टाँगे तथा भट्टिमा आगो बाल्ने) महासन्धि १९२१, न्यूनतम उमेर (गैरऔद्योगिक) रोजगारी महासन्धि १९३२, न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि (संशोधित), १९३६, न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि (संशोधित) १९३७, न्यूनतम उमेर गैर औद्योगिक रोजगारी महासन्धि (संशोधित) १९३७, न्यूनतम उमेर (माइती माछामार्ने) महासन्धि, १९५९ र न्यूनतम उमेर (भूमिगत कार्य) महासन्धि, १९६५, मा संशोधन गर्दछ ।
- (२) यस महासन्धि लागू भएको कारणले न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि (संशोधित) १९३६, न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि (संशोधित), १९३७, (गैर औद्योगिक रोजगारी) महासन्धि (संशोधित) १९३७, न्यूनतम उमेर (माइती माछामार्ने) महासन्धि १९५९, वा न्यूनतम उमेर (भूमिगत कार्य) महासन्धि १९६५, अनुमोदन हुँदै जानेमा बाधा पर्नेछैन ।
- (३) अब आइन्दा अनुमोदन गर्ने कार्य नगर्ने गरी सबै पक्षहरूले यो महासन्धिलाई अनुमोदन गरी वा गरेको घोषणाकोजानकारी अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनका महानिर्देशकलाई दिई न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि १९१९, न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि १९२०, न्यूनतम उमेर (कृषि) महासन्धि १९२१ र न्यूनतम उमेर (ट्रिमर्श तथा स्टाकर्स) (जहाजमा पाल टाँगे तथा भट्टिमा आगो बाल्ने) महासन्धि १९२१ को अनुमोदन बन्द गरिनेछ ।
- (४) यस महासन्धिका दायित्वहरू बहन गर्न कुनै सदस्यद्वारा मन्जुर गरिएमा :
  - (क) यो महासन्धिको धारा २बमोजिम न्यूनतम उमेर कम्तीमा १५ वर्ष तोकिएको र न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) महासन्धि (संशोधित) १९३७, को सहभागी सदस्य भएमा, यो मन्जुरीले उक्त महासन्धिलाई कानूनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ
  - (ख) न्यूनतम उमेर (गैर औद्योगिक रोजगारी) महासन्धि १९३२ मा परिभाषित गरिए बमोजिमको गैरऔद्योगिकरोजगारीको सम्बन्धमा सो महासन्धिको सहभागी सदस्य भएमा यो मन्जुरीले उक्त महासन्धिलाई कानूनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ ।
  - (ग) न्यूनतम उमेर (गैरऔद्योगिक रोजगारी) महासन्धि (संशोधित), १९३७ मा परिभाषित गरिए बमोजिमको गैरऔद्योगिक रोजगारीको सम्बन्धमा सो महासन्धिको सहभागी सदस्य भएमा र यो महासन्धिको धारा २ बमोजिम न्यूनतम उमेर कम्तीमा १५ वर्ष तोकिएको भएमा यो मन्जुरीले उक्त महासन्धिलाई कानूनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ ।
  - (घ) सामुद्रिक रोजगारीको सम्बन्धमा न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि (संशोधित), १९३६ को सहभागी सदस्य भएमा र यो महासन्धिको धारा २बमोजिम न्यूनतम उमेर कम्तीमा १५ वर्ष तोकिएको वा सो सदस्यले यो महासन्धिको धारा ३ सामुद्रिक रोजगारीमा लागू हुन्छ भनी तोकेमा, यो मन्जुरीले उक्त महासन्धिलाई कानूनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ ।
  - (ङ) समुद्रमा माछा मार्ने रोजगारीको सम्बन्धमा न्यूनतम उमेर (माइती) महासन्धि १९५९, को सहभागी सदस्य भएमा र यो महासन्धिको धारा ३ लागू हुन्छ भनी तोकेमा, यो मन्जुरीले उक्त महासन्धिलाई कानूनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ ।

- (च) न्यूनतम उमेर (भूमिगत कार्य) महासन्धि १९६५, का सहभागी सदस्य भएको र न्यूनतम उमेर यो महासन्धिको धारा २ बमोजिम तोकिएको उमेर भन्दा कम नभएमा वा सो सदस्यले यस्तो उमेर यो महासन्धिको धारा ३ अनुसार जमिनभित्र खानीको रोजगारीमा लागू हुन्छ भनी तोकेमा, यो महासन्धि लागू भएमा लागू भएका समय देखि यो मन्जुरीले उक्त महासन्धिलाई कानुनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ ।
- (५) यस महासन्धिको दायित्वहरू बहन गर्ने मन्जुरीले :
- (क) धारा १२ को प्रावधान न्यूनतम उमेर (औद्योगिक) सम्बन्धी १९९९ लाई कानुनतः अमान्य गरेको मानिनेछ ।
- (ख) कृषिको सम्बन्धमा धारा ९ को प्रावधानअनुसार न्यूनतम उमेर (कृषि) महासन्धि १९२१ लाई कानुनतः अमान्य गरेको मानिनेछ ।
- (ग) सामुद्रिक रोजगारीको सम्बन्धमा न्यूनतम उमेर (सामुद्रिक) महासन्धि, १९२० लाई त्यसैको धारा १० ले र न्यूनतम उमेर (ट्रिमर्श र स्टाकर्स) महासन्धि, १९२१ लाई त्यसैको धारा १२ ले, यो महासन्धि लागू भएमा लागू भएका समयदेखि यो मन्जुरीले कानुनतः तत्काल अमान्य गरेको मानिनेछ ।

बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपसम्बन्धी महासन्धि, १९९९

अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महासम्मेलन,

बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूको उन्मूलनको लागि प्रतिबन्ध तथा तत्काल कारबाईसम्बन्धी महासन्धि अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महासम्मेलन, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको शासकीय निकायद्वारा जेनेभामा समूहवान गरिएर, र १ जुन १९९९ मा आफ्नो सतासिऔं अधिवेशनमा भेला भएर,

र बालश्रमको सम्बन्धमा आधारभूत दस्तावेजको रूपमा रहेको रोजगारीमा प्रवेशको निमित्त न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३ र सिफारिसलाई परिपूर्ण गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कारबाईको निमित्त मुख्य प्राथमिकताको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग एवं सहायतालगायत बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूको प्रतिबन्ध तथा उन्मूलनका लागि नयाँ दस्तावेजहरू ग्रहण गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई मनन गर्दै, र

निःशुल्क आधारभूत शिक्षाको महत्व र सम्बद्ध बालबालिकाहरूलाई सबै त्यस्ता कार्यहरूबाट हटाउनुपर्ने तथा तिनीहरूको पुनः स्थापना एवं सामाजिक एकीकरणको व्यवस्थता गर्नुपर्ने समेतका आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्दै बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूको प्रभावकारी उन्मूलनका लागि तत्काल र व्यापक कारबाई जरुरी पर्दछ भन्ने कुरालाई विचार गर्दै, र

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनद्वारा सन् १९९६ मा यसको ८३ औं अधिवेशनमा ग्रहण गरिएको बालश्रमको उन्मूलनसँग सम्बन्धित प्रस्तावको स्मरण गर्दै, र बालश्रम ठूलो हदसम्म गरिवीद्वारा सिर्जित हुन्छ र यसको दीर्घकालिन समाधान सामाजिक प्रगतिर्फ लम्किएको दिगो आर्थिक बृद्धि खास गरी गरिवी निवारण र सर्वव्यापक शिक्षामा निहित रहन्छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिँदै, र

संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाद्वारा २० नोभेम्बर १९८९ मा ग्रहण गरिएको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलाई स्मरण गर्दै, र

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनद्वारा सन् १९९८ मा यसको ८६ औं अधिवेशनमा ग्रहण गरिएको काम र यसको अनुसरणमा आधारभूत सिद्धान्तहरू र अधिकारहरूसम्बन्धी आईएलओ घोषणापत्रको स्मरण गर्दै, र बालश्रमका केही निकृष्ट स्वरूपलाई अन्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू खास गरी जबर्जस्त श्रमसम्बन्धी महासन्धि, १९३० र दासत्व, दास व्यापार र दासत्व समान संस्था र अभ्यासहरूको उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय पँरक महासन्धि, १९५६ द्वारा समेटिएको छ भन्ने कुराको समेत सम्झना गर्दै, र

अधिवेशनको कार्यसँचीमा चौथो बुँदाको रूपमा रहेको बालश्रमसँग सम्बन्धित निश्चित प्रस्तावहरू ग्रहण गर्ने निर्णय गरेर, र यी प्रस्तावहरूले एउटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिस्वरूप लिनेछ भन्ने निधो गरेर, देहायको महासन्धिलाई आज एक हजार नौ सय उनान्सय सालको जुन महिनाको सत्रौं दिनमा ग्रहण गर्दछ, जसलाई बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपसम्बन्धी महासन्धि, १९९९ भनिनेछ ।

धारा १

यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने प्रत्येक सदस्यले एउटा अत्यन्त जरुरी विषयको रूपमा बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूको प्रतिबन्ध तथा उन्मूलनलाई हासिल गर्न तत्काल र प्रभावकारी उपायहरू अपनाउनेछन् ।

धारा २

यस महासन्धिको प्रयोजनहरूका लागि "बालक" भन्ने शब्द १८ वर्षभन्दा कम उमेरका सबै व्यक्तिहरूका लागि प्रयोग गरिनेछ ।

धारा ३

यस महासन्धिका प्रयोजनहरूका लागि "बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरू" भन्ने शब्दले देहायका कुरालाई समेट्दछ :-

- दासत्व अथवा दासत्व समान व्यवहारका सबै स्वरूपहरू, जस्तै बालबालिकाहरूको बिक्री तथा जीउ मान्नेबेच्ने, ऋण बँधुवा र बाँधा प्रथा तथा सशस्त्र संघर्षमा प्रयोगका लागि बालकहरूको बल्युक्त वा अनिवार्य भर्ना लगायतका बल्युक्त वा अनिवार्य श्रम,
- वेश्यावृत्तिको लागि, अश्लील साहित्य उत्पादनका लागि वा अश्लील प्रदर्शनहरूका लागि बालकलाई प्रयोग, प्राप्ति वा अर्पण,
- गैरकानुनी क्रियाकलापहरू खास गरी सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा परिभाषा गरिए बमोजिमका लागू औषधीहरूको उत्पादन तथा औसारपसारको निमित्त बालकलाई प्रयोग, प्राप्ति वा अर्पण,
- स्वयंमा वा यसलाई सम्पादन गरिने अवस्थाहरूले गर्दा बालकहरूको स्वास्थ्य, सुरक्षा वा नैतिकतामा हानि पुऱ्याउन सक्ने कार्य ।

धारा ४

- (१) सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू खास गरी बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूसम्बन्धी सिफारिस, १९९९ को अनुच्छेदहरू ३ र ४ लाई मध्यनजर राख्दै सम्बद्ध रोजगारदाताहरू र कामदारहरूका सङ्गठनहरूसँग परामर्श गरी राष्ट्रिय कानूनहरू वा नियमहरू वा सक्षम अधिकारीद्वारा धारा ३ (घ) मा उल्लेख गरिएको कार्यका किसिमहरू निर्धारण गरिनेछन् ।
- (२) सक्षम अधिकारीले सम्बद्ध रोजगारदाताहरू र कामदारहरूका सङ्गठनहरूसँग परामर्श गरी त्यसरी निर्धारण गरिएका कार्यका किसिमहरू कहाँ विद्यमान छ भन्ने पहिचान गर्नेछ ।
- (३) यस धाराको अनुच्छेद १ अन्तर्गत निर्धारण गरिएका कार्यका किसिमहरूको सँचीलाई सम्बद्ध रोजगारदाताहरू एवं कामदारहरूको सँचीलाई सम्बद्ध रोजगारदाताहरू एवं कामदारहरूका सङ्गठनहरूसँग परामर्श गरी आवश्यकताअनुसार आवधिक रूपमा जांच गरी हेरफेर गरिनेछ ।

धारा ५

प्रत्येक सदस्यले रोजगारदाताहरू र कामदारहरूका सङ्गठनहरूसँग परामर्श गरी यस महासन्धिलाई लागू गर्ने प्रावधानहरूको कार्यान्वयनलाई अनुगमन गर्न उपयुक्त संयन्त्रहरू स्थापना गर्ने वा तोक्नेछन् ।

धारा ६

- (१) प्रत्येक सदस्यले प्राथमिकताको रूपमा बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूलाई उन्मूलन गर्न काम कारबाईका कार्यक्रमहरू निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्नेछन् ।
- (२) त्यस्ता काम कारबाईका कार्यक्रमहरूको उपयुक्तताअनुसार अन्य सम्बद्ध समूहहरूका दृष्टिकोणहरू समेतलाई मध्यनजर राख्दै सम्बन्धित सरकारी संस्थाहरू र रोजगारदाताहरू एवं कामदारहरूका सङ्गठनहरूसँग परामर्श गरी निर्धारण गरिने र कार्यान्वयन गरिनेछन् ।

धारा ७

- (१) प्रत्येक सदस्यले दण्डात्मक अनुशास्तिहरू र उपयुक्तताअनुसार अन्य अनुशास्तिहरूको प्रावधान एवं प्रयोगलगायतका यस महासन्धिलाई लागू गर्ने प्रावधान प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा बहालीलाई सुनिश्चित गर्न आवश्यक सबै उपायहरू अपनाउनेछन् ।
- (२) बालश्रमको उन्मूलनमा शिक्षाको महत्त्वलाई ध्यानमा राख्दै प्रत्येक सदस्यले देहायका कुरा गर्न प्रभावकारी र समयबद्ध उपायहरू अपनाउनेछन् :-
  - (क) बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूमा बालबालिकाहरूको संलग्नतालाई रोक्न,
  - (ख) बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूबाट बालबालिकाहरूलाई हटाउनका लागि र तिनीहरूको पुनःस्थापना एवं सामाजिक एकीकरणका लागि आवश्यक र उपयुक्त प्रत्यक्ष सहायता उपलब्ध गराउन,
  - (ग) बालश्रमका निकृष्ट स्वरूपहरूबाट हटाइएका सबै बालबालिकाहरूका लागि निःशुल्क आधारभूत शिक्षा र व्यावसायिक तालिममा समेत पहुँच सुनिश्चित गर्न,
  - (घ) प्रत्येक जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूको पहिचान गर्न र तिनीहरूसम्म पुग्न, र
  - (ङ) बालिकाहरूको विशेष परिस्थितिलाई ध्यान दिन ।

धारा ८

सदस्यहरूले सामाजिक एवं आर्थिक विकास, गरिबी उन्मूलन कार्यक्रमहरू र सर्वव्यापक शिक्षाका लागि सहयोगलगायतमा अभिवृद्धि गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहायता मार्फत यस महासन्धिका प्रावधानहरू लागू गर्नमा एकअर्कालाई सघाउन उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् ।

धारा ९

यस महासन्धिका औपचारिक अनुमोदनहरू दर्ताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकसमक्ष पठाइनेछन् ।

धारा १०

- (१) यो महासन्धि अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनका ती सदस्यहरूलाई मात्र बाध्यकारी हुनेछ जसका अनुमोदनहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकसमक्ष दर्ता भएका छन् ।
- (२) दुई सदस्यहरूका अनुमोदनहरू महानिर्देशक समक्ष दर्ता गरिएको मितिले १२ महिनादेखि यो महासन्धि प्रारम्भ हुनेछ ।
- (३) त्यसपछि कुनै सदस्यको लागि यो महासन्धि सो सदस्यको अनुमोदन दर्ता भएको मितिले १२ महिनादेखि प्रारम्भ हुनेछ ।

धारा ११

- (१) यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको कुनै सदस्यले महासन्धि पहिलो पटक प्रारम्भ भएको मितिबाट दश वर्षको अवधि समाप्त भएपछि दर्ताको लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशक समक्ष सूचना पठाईएको कुनै कारबाईद्वारा महासन्धिलाई परित्याग गर्न सक्नेछ। यस्तो परित्याग सो दर्ता गरिएको मितिपछि एक वर्ष नभएसम्म लागू हुनेछैन।
- (२) यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेका र अघिल्लो अनुच्छेदमा उल्लेख गरिएको दश वर्षको अवधि समाप्त भएपछिको वर्ष दिनभित्र यस धारामा व्यवस्था गरिएको परित्यागको अधिकार प्रयोग नगर्ने प्रत्येक सदस्य दश वर्षको अर्को अवधिका लागि पनि बन्धनयुक्त हुनेछन् र यस धारामा व्यवस्था गरिएका सर्तहरू अन्तर्गत दश वर्षका प्रत्येक अवधिको समाप्तिमा यस महासन्धिलाई परित्याग गर्न सक्नेछन्।

धारा १२

- (१) अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनका सबै सदस्यहरूलाई सङ्गठनका सदस्यहरूद्वारा सूचना पठाइएका सबै अनुमोदनहरू र परित्यागका कारबाईहरूको दर्ताको बारेमा सँचित गर्नेछन्।
- (२) दोस्रो अनुमोदनको दर्ताको बारेमा सङ्गठनका सदस्यहरूलाई सँचित गर्दाको बखत महानिर्देशकले महासन्धि प्रारम्भ हुने मितितर्फ समेत सङ्गठनका सदस्यहरूको ध्यान आकर्षित गर्नेछन्।

धारा १३

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकले संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको धारा १०२ अनुसारको दर्ताको लागि महानिर्देशकद्वारा अघिल्ला धाराहरूका प्रावधानबमोजिम दर्ता गरिएका सबै अनुमोदनहरू र परित्यागका कारबाईहरूको पूर्ण विवरणहरूको सूचना संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष पठाउनेछन्।

धारा १४

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको शासकीय निकायले आफैँले आवश्यक सम्झे बमोजिमका समयहरूमा यस महासन्धिको कार्य सञ्चालन सम्बन्धमा महासम्मेलनसमक्ष प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नेछ र समग्रमा वा आंशिक रूपमा यसको पुनरावलोकन गर्ने प्रश्नलाई सम्मेलनको कार्यसँचीमा समावेश गर्ने आवश्यकता एवं उपयुक्तताको परीक्षण गर्नेछ।

धारा १५

- (१) यस महासन्धिलाई समग्र वा आंशिक रूपमा पुनरावलोकन गर्दै सम्मेलनले नयाँ महासन्धि ग्रहण गरेमा उक्त नयाँ महासन्धिले अन्यथा व्यवस्था नगरेसम्म -
  - (क) नयाँ पुनरावृत्त महासन्धिको कुनै सदस्यद्वारा गरिएको अनुमोदनमा माथि धारा ११ का प्रावधानहरू जेसुकै भए तापनि उक्त नयाँ पुनरावृत्त महासन्धि प्रारम्भ भएमा सो प्रारम्भ भएपछि कानुनतः यस महासन्धिको तत्काल परित्याग पनि समाविष्ट हुनेछ।
  - (ख) नयाँ पुनरावृत्त महासन्धि प्रारम्भ भएको मितिदेखि सदस्यहरूद्वारा अनुमोदनको लागि यो महासन्धि खुला रहनेछैन।
- (२) यस महासन्धि कुनै पनि अवस्थामा यसको वास्तविक स्वरूप र विषयवस्तु यसको अनुमोदन नगरेका सदस्यहरूका हकमा लागि लागू रहनेछ।

धारा १६

यस महासन्धिको मुल पाठ अङ्ग्रेजी र फ्रान्सिसी प्रतिहरू समान रूपमा प्रामाणिक छन्। माथि उल्लेख गरिएकोव्यहोरा जेनेभामा सम्पन्न भई १७ जुन १९९९ मा समाप्त भएको घोषणा गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसङ्गठनको महासम्मेलनले आफ्नो सतासिऔँ अधिवेशनको समयमा सर्वसम्मत रूपले ग्रहण गरेको महासन्धिको प्रमाणित मँल पाठ हो। जसको विश्वासमा हामीहरूले सन् १९९९ को जुनको यस अठारौँ दिनमा हाम्रा हस्ताक्षरहरू सम्पन्न गरेका छौँ। यहाँ प्रस्तुत गरिएबमोजिमको महासन्धिको मँलपाठ अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसम्मेलनका अध्यक्ष र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकका हस्ताक्षरहरूद्वारा प्रमाणित गरिएको मँल पाठको एउटा आधिकारिक प्रति हो। प्रमाणित आधिकारिक र सम्पूर्ण प्रति, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकका लागि।